

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1963

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1963. LXVII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BARTA JÁNOS, KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN,
SZAUDER JÓZSEF, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

VARGA JÓZSEF

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

Szerkesztőség: Budapest, XI., Ménesi út 11–13.

TARTALOM

<i>Nemeskürty István</i> : Heltai Gáspár Magyar Krónikája, mint szépprózánk becses darabja .	125
<i>Bíró Ferenc</i> : Kazinczy és Péczeli	140
<i>Kosáry Domokos</i> : Kemény és Széchenyi 1849 után	149
<i>Komlós Aladár</i> : A magyar marxista kritika kezdetei	171

Kisebb közlemények

<i>Herepei János</i> : Hozzászólás Vita Zsigmondnak „Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez” című cikkéhez. — <i>Fenyő István</i> : Arany-levél a Lenin-könyvtárban. — <i>Kőhegyi Mihály</i> : Két ismeretlen Madách-levél. — <i>Póth István</i> : Csiky Gergely levele szerb fordítójához. — <i>Méreiné Juhász Margit</i> : A Mikszáth levelezésgyűjtemény néhány elvi problémájáról — <i>Scheiber Sándor</i> : Arany János rímjátékaihoz	185
--	-----

Vita

<i>Vértés György</i> : József Attila és az illegális kommunista párt	193
--	-----

Adattár

<i>H. Törő Györgyi</i> : Bem. francianyelvű hadijelentései Petőfi kezeírásában	219
<i>Tardy Lajos</i> : Az első francianyelvű magyar irodalomtörténet	228
<i>Somogyi Éva</i> : Adalék Zrínyi és az 1653–59. évi horvátországi parasztfelkelés történetéhez	232

Szemle

Magyar színháztörténet (<i>Vajda György Mihály</i>)	236
Ráday Pál iratai 1–2. k. (<i>Bán Imre</i>)	238
Földessy Gyula: Ady minden titkai (<i>Vezér Erzsébet</i>)	240
Könnnyű László: Az amerikai magyar irodalom története (<i>Illés László</i>)	241
Karinthy Frigyes válogatott művei (<i>Szalay Károly</i>)	243
Gáldi László: Ismerjük meg a versformákat (<i>Péczely László</i>)	247

HELTAI GÁSPÁR MAGYAR KRÓNIKÁJA MINT SZÉPPRÓZÁNK BECSÉS DARABJA

A Figyelő 1877-es évfolyamában Helmár Ágoston lelkes szavakkal emlékezik meg Heltai Krónikájának műbecséről:

„A Hunyadi-monda véleményem szerint fénypontja ezen műnek: fénypontja nem történeti tartalom, de igenis irány és nyelvezet tekintetében... Helti Krónikájának a Hunyadi család eredetéről szóló szakasza általában véve a költészetnek és különösen a népszerű prózának egyik gyöngye... A nép ajkán élő rendkívüli ügyességgel és természetes tapintattal átdolgozott mondát írt.” (170.)

Idestova kilencven év után alig jutottunk tovább ennél a megállapításnál. Becsüljük ugyan a Heltai Krónikát, de éppen ezt a szépprózai becst alig méltányoljuk. Leginkább még Varjas Béla figyelmeztette az olvasót Heltai írói remekléseire a Krónika modern kiadásának előszavában. (Bp., 1944.) Horváth János is dicséri érdekes előadását, színes részleteinek élénk elbeszélő modorát, de ő is mint Bonfini protestáns szellemű átdolgozóját méltatja. (A reformáció jegyében. Bp., 1957., 387.)

Megérdemel-e a Magyar Krónika ennél több figyelmet?

A Dialógus, a Száz Fabula ismeretében mindenképpen. De akkor is, ha meggondoljuk: szépprózánk fejlődése nem az elbeszélő jellegű, nem a novellisztikus, ha úgy tetszik, boccaccioi utat követte, hanem például prédikációs könyvek melanchtoni közhelyeit bővítette jellembrázoló életképekké. Bornemisza és általában legjobb íróink a reformáció által fontosnak és hasznosnak tartott műfajokba ültették el a széppróza csírait. A krónika ilyen hasznos és elismert műfaj volt, akárcsak a prédikáció vagy az állatmese.

Érdemes tehát Heltai Magyar Krónikáját szépprózai szempontból is szemügyre venni.

Kétségtelen persze, hogy a Magyar Krónikát semmiképpen sem sugallta szépprózaírói becsvágy. Heltai magyar krónikát akart írni, magyarul, mivel addig csak latin nyelvű krónikák születtek; a magyar nép történetét a magyar népnek. Ha meggondoljuk, hogy a magyarok történetét németül már a XVI. század derekán olvashatta bárki, aki németül tudott, hiszen Bonfini Svájcban németül is kiadták: akkor enyhén szólva is sürgető volt a vállalkozás.

Viszont az is kétségtelen, hogy Heltait nem érdekelte a történetírói oknyomozó munka, nem vezette az adatok ellenőrzésének becsvágya, ritka kivétellel készen fogadta el a rászármaszott adatokat, s ezek birtokában arra ügyelt, hogy a históriát szembetűnő erkölcsi tanulságok sorozataként tüntesse fel, melyek mind azt bizonyítják, hogy az isten türelmes, de könyörtelen bölcsességgel igazgatja a világot, és királyok, fejedelmek, hadvezérek és főpapok csupán táncoló bábjai ennek a látványos színjátéknak. Számára isten után mindenképpen a király következik — így is osztotta be könyvét Bonfinival részben ellentétben — mint e furcsa komédia főszereplője, aki legyen gonosz vagy jó, vitéz vagy gyáva, bölcs vagy ostoba: a történelem csomópontja és az események zavaros forgatagában az egyetlen tájékozódó pont.

Ha pedig valaki mint ilyen moralitást, mint ilyen exemplumgyűjteményt tekinti a történelem menetét: akkor egyéni véleménye s vele írói becsvágy sugallta gondolatai könnyen belecsémpésződnek a szövegbe.

Mint ahogy így is történt.

Heltai öreguras ingerültséggel hessenti el azokat az okvetetlenkedőket, akik tudós pedantiát kérnek tőle számon: „A finnyás olvasóknak vagyon deák Bonfiniusok, ott megolvashatják, ha igen nagy kedvek vagyon hozzá.”(6.)

Vizsgáljuk meg Bonfini szövegét is, Heltaiét is, hasonlítsuk össze a kettőt, s akkor kiderül, milyen szerepe van Heltai írói tehetségének és alakító kedvének a Magyar Krónikában, és valóban szépprózáink történetének egyik darabja-e, vagy érdemesebb-e inkább a tiszteletreméltó Székely István mellé rakni a polcra, porosodni.

Heltai Magyar Krónikája az egyetlen szerinte igazi könyvnek, a bibliának mintegy illusztrációja; olvasókönyv, kresztomátia a biblia téziseihez. Az ilyen példatártól azonban a szépprózai alakítás korántsem idegen.

A Magyar Krónika szépprózai vonatkozásai a fordításban

Nézzük mindjárt Bonfini egy hosszabban összefüggő részét *in medias res*.

Vegyük elő azt a fejezetet, amelyik a Prágában raboskodó Mátyás és a királlyá választásáról értesült cseh király közötti párbeszédet írja le. Bonfininél ez a III. kötet 213. lapján olvasható. (Antonius de Bonfinis Rerum Ungaricarum Decades. Ediderunt I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász in IV. Tomis, Lipsiae, 1936. et Budapest, 1941.)

Lényege, hogy Mátyást a vacsoraasztalnál maga elé ülteti a király; emiatt Mátyás zavarba jön, eszébe jut ártatlanul kivégzett bátyja, nem tudja mire vélni ezt a kedveskedést; töprengésének Podjebrád vacsora utáni bizalmas szavai vetnek véget, aki egy ravasz és körmönfont oratióban azt a feltételt szabja Mátyásnak, hogy akkor engedni szabadon, ha leányát feleségül veszi, ehhez viszont stafíring, a stafíringhoz pedig pénz kell. Tehát fizess, és vedd el a lányomat. E beszélgetés után kerül sor a magyarországi események előadására.

Ez a Bonfinire általában jellemző szövegrész jól mutatja az olasz humanista alkotásmódját: irodalmi becsvágygal alkot, szépprózai erényekkel kíván ékeskedni, nemcsak az oknyomozás, hanem a szituáció írói hitele és a megbízó — Mátyás király — íróilag meggyőző lefestése is érdekli. Thuróczihoz képest, aki mindössze pár fanyar és ironikus mondattal intézi el az ügyet — „Podjebrád György büszke ember volt, sok beszéddel zaklatta Magyarország új királyát és addig beszélt neki, míg leányát el nem jegyezte. De utóbb is, midőn már hazakészült, addig el nem engedte, míg váltságdíjul sok-sok aranyat nem fizetett neki.” — nem a történettudós kutató szemével vizsgálja meg ezt a kérdést, hanem a Mátyás körében elterjedt anekdota ismeretében íróilag bővíti ki a szabadonbocsátás egyszerű tényét: hogy viselkedik Mátyás, mit érez, miért érzi, mit *gondol magában*, hogyan fogalmazza meg a cseh király körmönfont kettős feltételét: a házasságot és a váltságdíjat, milyen teátrálisan készíti elő vacsorakor az örömhírt stb. Bonfini szövege sokkal hosszabb, mint Thuróczi pár évvel korábban készült krónikájának két mondata, de nem adatközlésben hosszabb, hanem írói hangulatformálásban. Érdekes ez azért is, mert a szépprózai erények Thuróczi mestert sem hagyták hidegen: ő leginkább a természetleírásokban jeleskedett, mint ahogy most is, e pár tömör és megvető mondat után nagy kedvvel főtögteti az ébredező tavaszi tájat: „Midőn langyos zefírek fuvalltán a kemény téli hideg megenyhül, a hó megolvadva hömpölyög a hegyek ormáról a mély völgyekbe, s a várt enyhe tavasz édes énekekre nyitja a madarak torkát: az új királyt fegyveres cseh kísérettel Strasnitz városához . . . vezérelték.” — Bár vizsgálódásunk tárgya nem Bonfini, annyit mégis meg kell jegyeznünk, mint tárgyunkhoz tartozó megfigyelést, hogy itt, e szövegrészben, de másutt is, Bonfini általában a jellemzés és az írói motiváció erősen vonza, míg Thuróczi a hangulat és tájfestést kedveli. Íme itt is láthatjuk, amint a csalafinta Podjebrád György kézdörzsölgetve jut el egyetlen irdatlan mondatáradatban az udvarias magasztalástól a pénz kéréséig. A „leányom” szót a viláért ki nem ejtené, és a hatvanezer forintot mintegy mellékesen böki ki: „hogy az áldott házasság költségeinek súlyát megkönnyíthessem, hatvanezer aranyat nyugodtan lefizethetnél nekem . . .”

Mindenképpen jelen van tehát Bonfini művében is az írói megformálás igénye és célkitűzése, így például az asztalnál ijedten hallgató és meglepetésében vacsorázni sem tudó ifjú rajza is. Az már tehát bizonyos, hogy az a Heltai, aki — amint azt a Dialógusban és a Száz fabulában láttuk — szívesen beszéltette alakjait a maga kezdeményezéséből is, még ha forrása nem is szolgált például: *Bonfiniben mindenképpen bátorítást kapott.*

Bonfini írói jellemrajzát Heltai nem fejleszti tovább. Készen veszi, amit Bonfini ad, legfőleg a reformáció híveként kicsit átsimítgatja. Elégé pontos fordítást kapunk, e tekintetben nincsen itt semmi rendkívüli. Jóízű, kellemesen folyó magyar nyelvet olvasunk. Legfőleg olyan mozzanatok érdemelnek figyelmet, mint az, hogy a cseh király a *kertbe hívatta* ki Mátyást vacsóra után; hogy a *plebs* szót községnek fordítja; hogy a humanista mondat sorozatot a dicsőségről, „Corvin”-Hunyadi János érdemeiről és általában a nagy ravágyáról elhagyja; végül, hogy azt a részt: „Íme nincs még három holnapja a László király halálának, és mindketőnket a kegyelmes isten királlyá tőn” — mintegy csattanós felsőhajtásként a kerti beszélgetés végére teszi, holott az Bonfininál a cseh király áradozásának közepetáján van. (255.)

Viszont teljes mértékben és Heltai Krónikájára jellemzően új dolog az, hogy *Heltai megszakítja Bonfini folyamatos előadásmódját*, és az előadottakat úgy cselekményesíti, úgy teszi drámaibbá, pergőbbé, izgalmasabbá, hogy *a Budán történeteket a prágai kerti beszélgetés közé iktatja.* Ezáltal az olyan, Bonfininél is meglevő — és semmiképpen sem krónikába illő — mozzanatok, mint az álmélkodással, reménységgel, emellett félelemmel is rakott szívű Mátyás töprengése a vacsoránál nagyobb súlyt kapnak, mert íme, *miközben* Mátyás Prágában a vacsoránál ijedten-álmélkodva töpreng, *az alatt* Budán az urak már gyülekeznek, várják a királyt, sőt, már a váltságdíjat is hozzák, és *mire* Mátyás értesül a jó hírről és Podjebrádi György feltételeiről, *addigra* „Szilágyi Mihály juthat az urakkal és nagy sereggel Stratnica városba”. Ez a filmszerűen pergő „montázs” teljes egészében Heltai leleménye, és mint említettük, gyakori fogása, tehát korántsem pusztá helycsere, vagy szövegek kombináció, hanem *az írói alakítás egyik módja.*

Máshol is megfigyelhetjük ezt.

Miközben Zsigmond azon töpreng, „miképpen egybe kellene békéltetni az urakat, kik azelőtt egybevesztenek vala, hogy az ország állandó békességben maradhatna” — „*azonközbe* a Mária királyné asszony színetlen gondolkodik, miképpen bosszút állhatna az Horvát Jánoson az anyja haláláért...” (157.)

Bonfini ezt tömören és ilyenfajta írói ambíció nélkül adja elő:

„Maria vero, cui nihil materna vindicta videbantur antiquius, dies ac noctes ad id Sigismundum irritat, inauditas iniurias et illata probra oculis obiicit. Nullum regalis decori simulacrum eum retinere affirmat, nisi in parricidio, qui sacro manus cruore federat reginamque innocentem et virginem duro carcere maceraverat, pro dignitate animadvertatur.” (III. 27.)

Azt vélhetnénk ezután, hogy írói nekibuzdulásában a valóban novella vagy elbeszélés jellegű történeteket is kiszínezte és átdolgozta Heltai Gáspár; hiszen már a Száz Fabulában is látjuk a drágakövet előkapirgáló kakas pár soros meséjének pontos fordításától a nemes ember-
[redacted] az ördögről szóló önállóan szerkesztett meséjéig.

A Krónikában még sincsen így. Azokat a históriákat, amelyeket Bonfini is közöl — és amelyekről hihetőleg századokon át daloltak a lantosok —, Heltai csupán szép, de lényegtelen stilisztikai változtatásokkal fordítja magyar nyelvre. Ugyanannak a felfogásnak az eredménye ez, amely felfogás miatt Heltai ügyet sem vetett a német nyelvű fabuláskönyv — a Száz Fabula forrása — vidám és szórakoztató novelláira. Nem szolgálták az erkölcs ügyét; világi hívságok; nem kellenek. Az a fajta mozgalmas cselekmény, „story” tehát, ami felületes pillantásra a modern elbeszélő próza gyökere, és amit a XVI. században az énekelt verses széphistória képviselt, Heltai prózájából hiányzik.

Példa erre Bánk bán históriája. Pontosan fordítja Bonfinit, semmit nem ad hozzá a magából. Pedig hogy a lélekrajznak milyen változatos bőségét kínálja ez a döbbenetes tragédia, azt nem csak Katona József óta tudjuk, hanem a középkori és XVI. századi német és magyar

feldolgozásokból is. S így van ez Kontnak és harminc nemes társának Robin Hood-i ízű mondájával, Zách Felicián véres bosszújának históriájával is. Nincs más hátra, mint az imént szépnek, de lényegtelennek nevezett stilisztikai változtatásokat szemügyre venni. Ilyen Melinda — Kátana József óta nevezhetnénk-e másként, bár Heltai nem tudja a nevét — panasza Bánk bánhoz.

— Ihol vagyok szerelmes uram! Vagy megversz, vagy megölsz: szabad vagy véle, mert erőszakot tölt rajtam. (118.)

Bonfininál ez a keserű kitörés így hangzik:

— Hoc meo corpore, quamvis animus insons, me tamen nunc nunc exue, quod alieno potius quam meo scelere incestatum est. Proinde, ne animi corporisque mei inexplabilis homicida esse videar neve tua dignitas hac turpitudine polluat, extemplo, Bancbane, queso, me interfere, ut violatum pudicitie numen ulciscare." (II. 153.)

Nem is lehet összehasonlítani Heltai magvas tömörségét Bonfini majdhogynem jogászi érvekkel okoskodó s éppen ezért máris a kegyelemre számító pátozával.

Heltai tizenöt szavában benne van az urát szerető asszony mesterkéletlen felháborodása, ebben a felháborodásban az is, hogy a maga halálát őszintén kívánja, s mindent az urára bíz, történjék bármi; legfőképpen pedig az élő nyelv semmi mással nem pótolható varázsa.

S ezzel máris a dialógusoknál vagyunk. Bár, mint említettük, Bonfini is szívesen beszélgeti, azaz inkább szónokoltatja hőseit, Heltai nála is gyakrabban, ahol csak teheti, megszólaltatja a krónika szereplőit. Varjas Béla találó szavai szerint „a latinban bonyolult obliqua-formában, körmönfontan megírt” részletek „a magyarban egyenes beszédbe áttéve erőteljes drámaiságukkal, szinte az élő, a beszélt nyelv megkapó közvetlenségével” hatnak. (XXXIV.)

A korona és a kard jelenetében Bonfininél Béla így választja mégis a kardot: „Tunc Bela vel premonitus periculi, vel conscientia et fraterna liberalitate victus optatum sumpsit gladium, coronam ultro nepoti concessit.” (II. 49) Tehát kötött, folyamatos előadásmód: Béla a veszélyt is érezve, meg testvéri tapintatból is, a kardért nyúl, a koronát unokaöccsének engedvén. Korrekt krónikás-szöveg.

Heltainál viszont Béla minden magyarázkodás nélkül felveszi a kardot, és így szól:

— Ides bátyám! Megérem én a hercegséggel.

Varjas Béla is idézi azt a helyet a Krónika új kiadásában, ahol Erzsébet anyakirályné bosszúra sarkallja Gara Nádort, aki nagy gerjedelmében felajánlja, hogy megöli Károlyt.

Gara Miklós felele:

— Akarnád-e, ha valamiképpen hozzáférnénk, hogy Károlyt levághatnánk?

Mondja az Erzsébet királynéasszony:

— Vaj mely igen akarnám.

Mond Gara:

— Légy veszteg csak. (152.)

Ez a „vaj mely igen akarnám”, ez az izzó szenvedélyt sugárzó sóhajtás, de egyszersmind akaratos toppantás is az írói jellemzőerő pompás bizonyítéka, Bornemisza bosszúszerető Elektrájának méltó rokona. Mindebből Bonfininál egy betű sincs. („Elisabetham percontat an Carolum, qui regnum dolo invaserat, e medio tolli velit; affirmat illa nihil hac re sibi fructum antiquius. Intellecto mulieris animo palatinus fortissimum sibi virum esse retulit, cuius audacia, operaque tyrannus facile perderetur.” III. 16.)

Mikor aztán ennek a véres eseménysornak a végefelé Horváti János délvidéki nemesúr kapta kezei közé a könnyelműen arra utazó két asszony-királyt,

”Mária királyné-asszony térdreessék eleibe és monda néki:

— Jó János uram! Ami meglőtt, az odavagyon, azt vissza nem hozhatjuk. De ha ezt az irgalmasságot megműveled velem, hogy békességgel visszaeresztesz, im én megeskuszem tenéked, hogy apám gyanánt tartalak és az elmúltakról soha nem emlékezem.” (155.)

Bonfini:

„His dictis abiit, at illa collacrimans eum ad se revocari iubet supplexque obsecrat, ut se liberet regnoque restituat, quod si eius beneficio assequatur, Ioannem se patris et gubernatoris loco semper habituram pollicetur . . . (III. 23.)”

Tehát éppen ez a nagyszerű és megintcsak közmondás jellegű, ízes mondat: „ami megelőtt, az odavagyon, azt vissza nem hozhatjuk” — hiányzik Bonifini szövegéből, s bizonyítja újra Heltai szépprózai ambícióit.

Érdekes, hogy Thurócznál Erzsébet anyakirályné könyörög térdreesve Horváti János előtt; kímélné legalább leányát, Máriát, aki ártatlan; de a nemesúr végig se hallgatja, hanem az asszonyi rimázkodás közben eltávozik. Figyelemre méltó, hogy a motiváció szempontjából jobb és hitelesebb, ha Mária könyörög, hiszen ő valóban meg is szabadult, s ő még ígérheti, hogy mindent elfelejt.

Még ott is, ahol Bonfini is párbeszédes formát alkalmaz, s ahol ezt Heltai elég pontosan fordítja: még ott is érvényesül Heltai ízebb, elevebb dramatizáló készsége. Egy hajdan elpártolt főúr így szól Nagy Simon hadvezérnek:

— Lehetetlen dolog ez Simon! Hogy királyt emelhessenek *az országba* valami pártolás nélkül. (266.)

Bonfini:

— Simon — mondotta — sohasem lehet királyokat választani viszálykodás nélkül. (Nunquam reges, inquit, Simon, sine aliqua secessionem creari queunt . . . III. 230; Geréb L. fordítása: 98.)

Bonfininál általában szó van arról, hogy a királyválasztás tényéhez elvileg hozzátartozik a viszálykodás; Heltainál szubjektív kifakadás tanúi vagyunk, speciálisan a magyar viszonyokra érve.

A moldovai hadjárat során egy székely ember fontos híreket hozott Mátyás királynak; de gyanították, hátha kém. Beszélget a király és a székely Heltai Krónikájában:

— Nem kell, úgymond, énnekem tolmács, mert magyar vagyok én, erdélyi és bejöttem mostan Moldovába, hogy feleségemnek maradékit meglássam itten.

Hallván ezt a király, fenyegetni kezdé őtet, hogy lásson, hogy hazugságot ne mondjon.

A székely monda: Igazat mondok én. Ha kételkedtek beszédembe, tartsatok addig őrizet alatt: hiszem, meglátjátok annakutána, ha igazat mondtam avagy nem.

Meghagyá a király, hogy őrizet alatt tartanak a székely embert. (297.)

Bonfini könyvében a szöveg egyrészt kötött: — „tolmácsra nincs szükség, felelte, mert ő magyar s Erdélyből való; azért jött Moldovába, az eseményekről mit sem tudva, hogy fölkeresse földijeit” — másrészt nem szerepel a büszke „székely” szó; végül pedig Mátyás a maga akaratából parancsolja őrizet alá, vereti bilincsbe a gyanús hírhozót. (IV. 16. — 140.) Heltai viszont illet el se tud képzelni egy szabad székely emberről; azért nála a székely önként eljűnlja fel, hogy vegyék őrizetbe addig, amíg igaza ki nem derül.

„Ől és Igen tanulságos a kenyérmezei csatában édes társát, Báthory Istvánt kereső Kinizsi Pál kiűzése Heltainál és Bonfininél. Heltai szövege a latinnak tartalmilag korrekt fordítása; ámde míg a magyar mondatok mögött ott parázslék a török szállta XVI. századi Magyarország eleven valósága, míg Heltainak elhisszük, hogy igen: így szólították egymást a csatában a vitézek, addig a latin mondatok cifra szenvtelenségén érződik, hogy kényelmes könyvtárszobában szerkesztették őket össze; az ezer sebből vérző Báthory nem mulasztja el, hogy Kinizsit felszólítsa: legyen a katolikus hit, az ország és a haza oltalmazója.

Maga a stílus is figyelemre méltó Heltai Krónikájában. Amint azt sokan megállapították: magyaros, jóízű, szép. Lássunk erre is példákat.

Kupa Bonfininél ennek meg ennek a fia (II. 9.); Heltainál „nagy és böcsületes ember vala” (64.) A Vértes-hegységben pajzsukat elhányt, megvert német katonák a földbe bújnak, vermet ásnak, és magukra húzzák a pajzsot védelmül, mind Bonfini, mind Heltai szövegében;

de Heltainál még némi humor is megcsillan: „És ott hallgatnak vala a pajzsok alatt.” (82.; B.: II. 47.) A pogány lázadás előtt „igen morog vala a község a keresztyénség ellen és igen köszerűlik vala a kardokat” (86.)—mondja Heltai megint a rá annyira jellemző szárkasztikus humorról; mindezt Bonfini nagy komolyan, fejcsoválva állapítja meg. (II. 52.)

A kegyetlen és már-már otromba, markalfi humor nyilatkozik meg Kun László halálának leírásában Heltainál. Bonfini is hivatkozik a király bélbántalmaira, de tisztelettudóan és sajnálkozva. (II. 118.) Heltai viszont két sorra rövidítve a latin szöveg jó hat-nyolc sorát, ennyit vet oda:

„És a kunok fejedelme megcsókolá a királynak kezét. És a nagy búsulásban eleredé esmét a hasa a királynak és mindjárt meghala.” (106.)

Albert király özvegye, férje halála után, úgy cseni el Heltai könyvében a koronát, mint valami kolozsvári polgárasszony a boroskamra kulcsát:

„Mert úgy tetteté, mintha az almáriumba tönne a koronát, de hamar az *előköltő alá dugá*, és bepecsétlé az almáriomot . . . (175)

Mind Thuróczi, mind pedig nyomán és őt híven követve Bonfini is eléggé részletesen leírják a cselt (Bonfini: III. 88.), azonban kötény alá dugásról, almáriumról nincsen szó.

Mikor László király és Cillei Ulrik meghallották a török sereg közeledtét, annyira ijedének, hogy vadászásnak színe alatt kimenének Budából és addig vadászásnak, hogy szinte Bécsbe tartozának meg . . . (233.)

Értelemszerűen nézve a dolgot, Bonfini is pontosan ezt mondja, de nincs meg benne Heltai humora: „Ladislaus et Celie comes audito turcorum adventu usque adeo consternati sunt, ut simulata venatione Buda egressi Viennam continuo se receperint.” (III. 183.) Figyelemmel kísérhetjük egy történelmi anekdota születését: Thuróczi mit sem említ vadásatról, ő csak annyit mond, hogy László és Cillei ijedtükben Bécsbe szöktek, és jó két hétig őrizetlenül hagyták Buda várát. (153.) Bonfini több iróniával, azt toldja hozzá — nyilván így mesélték az udvarban —, hogy vadászat ürügyén szöktek meg, és egy hónapig maradt a vár őrizetlenül, tehát kétszer annyi ideig, mint Thuróczinál; Heltai meg csattanós mondássá kerekíti az egészet: addig vadásztak, míg Bécsbe vadászták magukat . . .

Mahomet császár egy „no, hadd járjon” kifejezéssel tér napirendre dunai vízflojtájának veresége fölött (234.); Bonfini komolyabban veszi az ügyet: „Quamvis gravior, inquit, nostro tamen voto omnino potiemur.” (III. 185.)

De nemcsak az adomázásban tűnik ki Heltai stílusa. A haldokló Hunyadi egyszerű, szép szavakkal búcsúzik az élettől:

„Mostan immár ő szent felsége nyugalmat akar adni a szegény Hunyadinak, hogy tovább ne kínlódjék ez nyavalyás világban.” (238)

Ugyanígy adja ezt Bonfini is Hunyadi szájába, de valamivel elvontabban:

„ . . . haud inscium Corvinum in hac misera vita mortalium tot insidiis pettum, tot periculis et tempestatibus agitatum felicem demum quietem inventurum. (III. 189.)

Még olyan kis fordításbeli eltérések is, mint egy „sokáig” időhatározó, színezik és élénkítik a krónikát. Mahomet császár Hunyadi halálakor „oculos humi defixisse et conversum in lacrimas dixisse” (III. 190.), vagyis a földre sütötte szemét és mondotta; Heltai némileg késlelteti a szultán megszólalását, nagyobb súlyt adva ezzel a hír hallatára beállott csöndnek, mintegy megvárva, míg a szultán könnyeivel küzdve szóra bírja önmagát: „Mindjárt lesüté fejét és a földet kezdé nézni *sokáig*. Annakutána sírni kezdé és monda . . .” (240)

V. László király, Hunyadi László gyilkosa váratlanul meghal. Bonfini ezt szép szábatosan előadja (III. 200.), Heltai viszont közbeszó egy „íme, mi lőn?” szónoki kérdést, ezzel is aláhúzza a király bűnhődését.

Mikoron eképpen mindenképpen készen volnának és immár minden országokból jöttön jönnének a menyeközre, íme mi lőn? Karácson havának huszonharmadik napján éjjel tizenkét órakor a László király sebes betegséggel hertelen megbetegüle. (250.)

Magyaros szólással helyettesíti Heltai a katonai vereség miatt bánkodó Nagy Simonnak Bonfininál római módra leírt bosszankodását:

Mikoron a király népe olyan korcot vallott volna a Nagy Simonnal, halálra bánkodnak a hősök rajta és csaknem a tűzre teszik vala magokat érötte.” (264.) (III. 229.)

Mennyivel szerencsésebb ez a kifejezés, mint az a fordulat Bonfininél, hogy a katonák kéri: tizedeltesse meg őket a király. Ugyanitt a latin szövegnek azt a kifejezését, hogy a császári párt meggyöngült, Heltai gúnyosan így fordítja: „ottan meglankoda a császári ügyleköt.”

A Mátyás által elfogatott Szilágyi Mihály egy csellel megszerzi magának a várat, ahová bezárták; mire a hamis riadóra szerteszáguldott katonák visszatértek:

„Ime, a kapu betéve vala és Szilágyi Mihály kipanicsol vala belöle.” (274.)

Szemléletes, eleven kép: Szilágyi Mihály a felvont híd és a zárt kapu mögött, a falról mosolyog le a póruljárt katonákra, és már parancsokat is osztogat. Bonfini ezt nem ilyen irodalmi fordulattal adja elő, hanem valószínűleg hitelesebben és szárazabban: „a kaput zárva találták. Megpróbálták visszafoglalni a várat, de visszaverték őket.” (III. 236.)

Újra csak Heltai humorérzékénél kötöttünk ki, mint már és még annyiszor. Egészen apró mozzanatokban is megnyilvánul ez az egészséges humor. Mátyás a cseh rablókat Cobor Mihály budai várnagyra bizza; Bonfini szerint Cobor annyira haragudott rájuk, hogy gyűlöletében a Dunába fojtotta őket (IV. 7.); Heltai azt írja, hogy „az udvarbíró Cobor Mihály *nem* gőzözték őket tartani”, s ezért pusztította el őket. (291.)

Heltai a török szultán divide et impera elvét is közelebb hozza az egyszerű olvasóhoz azzal, hogy Bonfini szabatos előadását („Tudta ugyanis, ha fel nem bontja a két hatalom szövetségét, egyik ellen sem hadakozhatnak sikerrel, mert nagy erőket csak egyenletlenséggel gyengíthet meg”, (132. és IV. 9.)) közvetlenül a szultán szájába adja: „Mindkettő ellen nehéz lesz vinom; de ha megbonthatom őket egymástól, úgy sokkal könnyebben ferek hozzájuk.” (292)

Vitéz János is úgy védekezik a Mátyás elleni összeesküvés fölfedezésekor, mint egy kolozsvári kalmár a bíróság előtt: „De nem egyedől voltam, hanem sokan voltunk; ha azok immár behúnyják mind a szömöket, mintha nem ő dolgok volna, nincs mit tőnnem.” (312) Bonfini: „Számos társa most színt változtatva hallgat.” (IV. 43.)

Kázmér király egy fegyverszüneti tárgyaláson azt veti Mátyás király szemére, hogy „in privatis laribus natus es” (IV. 54.), tehát közrendből származik. Heltai ezt erősen megtoldja a Hunyadi monda általa ismert változata szerint a fattyú-származásra célozva: „*Slejt nemből támadtál!*” (321.)

Még mindig a Kázmér—Mátyás tárgyalásoknál egy kényes pillanatban, mikor Mátyás már-már gorombán hátat fordít, Kázmér „harmadnapra új tárgyalásra hívta, s kérte, hogy ezalatt gondolkodjék...” (195; IV. 57.) Heltai pedig megszólaltatja Kázmért, a mindennapos polgári társalgás hangján: „Ennyi munkánk hejába esett, de kérlek, harmadnapra gyűljünk esmet egybe.” (323.)

Ugyanez a józan, polgárian mértékletes hang jellemző Báthory István egyik királyi tanácsbeli felszólására is; Heltai Krónikájában népi hangütéssel fejezi ki azt, amit Bonfini korrektül megfogalmaz: „— Nem kell minden aprólékból és bosszúságokból mindjárt felülnünk.” (332.) Bonfini: „Nem értem, miért keressük az igazságtalan és tartós háborút, amikor békességben is élhetnénk.” (IV. 75.)

Feltűnő, hogy Trautmannsdorf bevételeinek leírásakor Heltai mintha nemcsak a tőle megszokott jóízű magyar kifejezést találna meg a latin szöveg körülményeskedő körülírásaihoz képest, hanem mintha többet is tudna Bonfininél erről az egyébként jelentéktelen katonai akcióról.

Heltai ugyanis ezt írja:

Látván ezt Mátyás király, hogy ott benn is férfiak volnának, lágyabban kezdé a dolgot. És szép szóval beizena a városba és annyi sok ígéreteket tőn nekik; hogy megadák magokat az Mátyás királynak. (333.)

Bonfini viszont csak ennyit mond:

„Oppidum tandem non minus vi quam astu expugnatum in dicionem primum regis pervenit.” (IV. 18.) — Magyarul — Geréb László fordításában: „A várost végül nemcsak erővel, de csellel is vívták meg. Elsőnek ezt foglalta el a király.” (228.)

Hallatlanul szemléletesek az ilyen Heltai-mondatok, mint a fenti is. Kinizsi Pál a kenyérmezei viadalban: „bevágá magát a viadalnak a derekába”. Bonfini mondata sincs gondatlanul fogalmazva: — „az ellenség seregén át széles utat vágott” (IV. 112.) — megvált benne a kép is, de nekünk a Heltai ízei ismerősebbek.

Vannak Heltai stílusának vissza-visszatérő jegyei is; ezekről mintegy védjegyekről, könnyen felismerhetjük a szerzőt.

Kedvenc kifejezése például: „megfűzették a bak árát” (vagyis megbűnhődtek, póruljártak, beleestek a maguk ásta verembe). Ez a kifejezés a 9., 104., 119., 223. lapokon található.

Ugyanígy: pénzt osztani kapesiba, kapkodásra: 63., 286., 341. lap.

Csaták leírásakor a két ellenséges sereg összecsapását mindig, következetesen egyazon szóval jelzi: „Egyberoppana a sereg.” 193., 207., 213., 264. stb. lapok.

A sógor szót mindig, következetesen a németes „svógor” (Schwager) formában használja: 87., 90., 165., 166., 305. lap.

Kedveli a „hit és glitt” kifejezést is amolyan hitlevélbecsületszó értelemben. Például: 169., 320. lap.

A legkomolyabb fejtegetéseit is türelmetlen „eh” kézlegyintéssel elintéző *etc.*, *stb.* (sic!) rövidítésektől valósággal hemzseg a Krónika is, más művei is. Pár ilyen váratlanul felbukkanó „etc.” jól eligazíthat tisztázatlan szerzőségű kéziratoknál Heltaira vonatkozólag.

Ezek a sajátosságok jellemzik Heltai stílusát akkor, amikor többé-kevésbé hiven fordítja, vagy legalábbis igyekszik fordítani Bonfini; amikor tehát munkája olyan típusú átdolgozás, mint a Dialógus vagy a Mesék. Van azonban a Krónikában jó néhány olyan részlet is, amely már többnek számít, mint pusztán „stilizáló” betoldásnak; ezek a részek Heltai önálló írói alkotótevékenységének bizonyítékai. Ezekben is erősen érvényesül a szépprózai tendencia; sőt jobban, mint a fordított részekben, ami — ismerve Heltai szándékát és történetiszemléletét — érthető és természetes.

Heltai Bonfinitől független betoldásai

Egyes mondatokon, kisebb bekezdéseken, odavetett megjegyzéseken, pár írói önvallo-máson kívül *öt* olyan hosszabb betoldást olvashatunk a Magyar Krónikában, melyek Heltai önálló fogalmazásai. Ezek közül kettő — Vitéz János palotájának festményei és Mátyás városrendezési tervei — történettudományi szempontból érdekes; később szólnunk róluk. Három pedig szépprózai munka. E három közül is egy hosszabb: Hunyadi János származása, a Varjas Béla-féle modern kiadásban 7 lap; kettő pedig rövidebb: Mátyás és a kolozsvári bíró; a brassói plébános tanácsa Veres Benedek összeesküvésekor. Ez utóbbit szinte soha nem emlegetik.

Hunyadi János származásának története rendkívüli figyelmet érdemel. Heltai itt jut el az igazi szépprózához; itt folytatja azt, amit a Száz Fabula Nemes emberről és az ördögről szóló meséjében megkezdett.

Nézzük sorjában a dolgok menetét. (178.)

Heltai először világosan leszögezi, hogy márpedig ő most mást mond, mint Bonfini. Ezt nem teszi meg mindig! Azután indokolja, hogy miért mond mást: mert így tudja ő a dolgot „igaznak lőnni”. Honnan gondolja, hogy az az igaz, amit ő, Heltai tud? Onnan, hogy Hunyadi katonáinak a fiaitól hallotta. (Ez egyébként eddig figyelembe nem vett adat Heltai életkorának vitájához: ha Hunyadi katonája 1456-ban — legkésőbbi időpont! — 30 éves volt, akkor körülbelül tíz éves fia lehetett; ez a fiú 1510-ben már 64 éves kellett, hogy legyen; tehát Heltai legkésőbb az 1500-as évek első tizedében hallhatott Hunyadiról azoktól, akiknek „atyjak szolgált

régen a Hunyadi Jánost és sok ütközetben forgottanak véle". Ekkor pedig hihetőleg több volt, mint kisgyerek.) Amit tehát Heltai előad, az közzsájon forgott, talán valamilyen históriásének-féle volt. Bonfini, mondja Heltai helyesen, csak hízelgésből eredeztette Hunyadi Jánost a római-aktól.

Feltűnő a pontosnak tudott vagy hitt évszám: 1392-ben indul a történet, ekkor született (vagy fogantatott) tehát Heltai szerint Hunyadi János. Akár így igaz, akár nem — bennünket ezúttal nem ez érdekel —, mindenesetre történetírói *igénnyel* fog Heltai a mondókájához. Erről az igényről azonban igen hamar letesz; máris a „volt egyszer egy király, annak volt két fia; összeveszett a két királyfiú . . .” típusú mesének a kellős közepén vagyunk. Lajos király is kap egy olyan jelzőt, ami pár fejezettel odébb róla szólván Heltainak eszébe jutott ugyan, de csak a magakitalálta gúnyoros lapszéli jegyzetben — „Ez volt az a Lajos, kit a magyarok ördögös Lajosnak hittanak” — kapott helyet, a szöveg közt nem, mert ott „jeles, tudós, jámbor, annakfelette igen ájítatos” uralkodónak ismeri és vallja őt Heltai. Ez a jelző itt tehát a história népi eredetére utal.

Visszatérve a meséhez, Zsigmond király elhatározza, hogy beleavatkozik a két fiúviszályába; Erdélybe utazik, s ott, Déva várában, a havasalföldi lányok felől érdeklődik. Szereznek is neki egy szép nemes leányt, aki meglepő öntudattal — mint aki előre tudja, hogy ő nem akárkit fog szülni, mert alighanem meg is fog foganni — azonnal a lényegre tér és az esetleg leendő gyermeknek neveltetéséről gondoskodást követel.

Heltai humorára jellemző mozzanat, hogy mikor a „Morzsina szép lány” bejelenti: megterhesült, Zsigmond király „minjárt számlálni kezdé az üdöt”, vajon igazat szól-e ez a fehérszemély.

Most meglehetősen felületesen, mintegy kivonatosan, nagy időbeli távolságot ugrik át Heltai. Pár mondatban arról értesülünk, hogy a Morzsina szép leányt a dolgok ismeretében elvette egy Vojk nevű vitéz, aki saját fiaként ismerte el és neveltette a Jankulának keresztelt kisleányt, Zsigmond király gyermekét. Sőt ez a vitéz meg is halt; a szép özvegyre bátyja, Morzsina Gáspár vigyázott.

Most kezdődik az igazi mese, az igazi novella. Az imént még éveket száguldottunk be pár mondatban. Tudomást szereztünk egy vitézről, aki egy megesett leányt feleségül vett, és meg is halt anélkül, hogy csak egy jelzőt is kaptunk volna róla; s íme most, részletesen elidézünk egy krónikába nem illő, jelentéktelen kis epizódnál: a szép özvegy a patakban mos, kisleány pedig „ott hallgatna és játszódnék a porba”. Az idillt némi vita előzte meg, mert Gáspár uramnak sehogyan se akarózott huga ösztökélésére Budára menni. (181.)

„— Mi patvart járnál te ott?

— Vagy messze, vagy nem messze: de énnékem fel kell mennem.”

S íme, csoda történik. A porban játszadozó kisgyerek bömbölni kezd, anyja meg, hogy nyugta legyen, Zsigmond gyűrűjét nyomja a kezébe.

„Mikoron egy jó üdeig játszott volna Jankula az gyűrővel és ott hallgatna a porban, egy holló meglátá a fáról a szép és fénes gyűrőt az gyermek kezébe és odaröpülvén, kikapá a gyermek kezéből a gyűrőt és felvivé azt a fára.”

Íme tehát: a törökverő bajnokot, Magyarország majdani gubernátorát úgy ismerjük meg, amint a porban ülve bög, miközben anyja a patakban mos. Vagy szatíra, vagy legenda bírja csak el az ilyen bemutatkozást. Nyilván az utóbbiról van szó: egy legendává — „a szent Hunyadi” — finomodott monda körvonalaait tartotta meg Heltai, hogy gyönyörűség-gel merülhessen el az élet apró mozzanatainak ábrázolásában.

Mit tesz erre az anyja? *Abbahagyja a szappanozást*, idefut, odafut: hát a gyűrű? „Az holló orrába fénlik és ott praktikál rajta”. A szent címerállat is belekerült tehát a történetbe, de őt sem kíméli Heltai fanyar humora: abban a pillanatban ismerkedünk meg a nemes madárral, amint éppen egy lopott gyűrűvel bibelődik, „pratikál” rajta a csőrével.

Mit tesz ilyenkor egy rémült asszony, aki pedig nemesasszony, jeles vitéz özvegye?

Azt teszi, amit minden *polgárasszony* tesz ilyenkor, *polgárasszony*, aki maga mos és szappanoz a pataokban, miközben gyereke a kezéigében játszik: férfi után kiált. Látnivaló hogy Heltai elfeledkezett a Morzsina lány nemesi származásáról, gazdag férjéről; képzeletében már nem egy okosan számító nemesasszony jelenik meg — mert az aligha mos maga a pataokban, aligha játszik mellette gyereke a porban —, hanem egy olyan egyszerű polgárasszony, akit ő is jól ismert, ő is mindennap látott, és aki a nép képzeletéhez is közelebb áll.

Morzsina Gáspár kiszalad a házból — megint csak népi képzelet: a ház ura hallótávolságban tartózkodik valahol — és nyílával rálő a hollóra. Figyelemre méltó, hogy népmesei — balladás módon nem talál mindjárt első lövésre, pedig ennek a végeredményt tekintve jelentősége nincsen: „a nagy hertelenkedésbe hibát tőn és nem találá a hollót. Más nyilat vén és avval mellybe lövé az hollót . . .”

Fölmennek Budára. Vajon hol s hogyan találkoznak a királlyal? Zsigmond király — mi sem természetesebb — ebéd után a vár piacán sétálgatott; ekkor lépett hozzá a három vándor. Zsigmond zavarba jött: „pirult egy kevéssé”, de aztán „mindjárt az Jankulának kezdé mosol-gani.” Újabb érdekes fordulat: a király átviteti őket Pestre, gondoskodik róluk és „jól tartá őket, mintha mindennap menyekzőben laktának.” Piculákat is rakosgat a király a gyerekek nyakába, mint Háy János Ferenc császár gyerekeinek a markába. Mikor pedig hazabocsájtotta őket, hatlovas hintón vágatott haza a szép Morzsina lány meg a fia, ahogy az minden valamire való mesébe illik. Erdélyben, Hunyadon kaptak birtokot, ettől kezdve vette fel Jankula a Hunyadi nevet.

Itt mintha végeszakadna a kerek mese-legendának, amiből Heltai merített Hunyadi katonáinak fiaitól: így kerek a dolog, egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy király, annak két fia . . .; vége pedig hatlovas hintó, amint a boldogság felé vágat. Heltai most másfelé tapogatózva folytatja történetét: „Az anyja is ott kezel Hunyadhoz hala meg, és eltemetve vagyon egy faluban, kinek Telek a neve, ha jól megemlékőzem felőle”. Ez tehát tehát valami *helyi* legenda; vetélkedtek tehát a nagy Hunyadi lakhelye felől, amint az Homeros óta illik, mert Heltai erősen bizonygatja, hogy *nem* Pesten laktak, az anyja *nem* Pesten halt meg; tehát a pestiek, a magyarországbeliek — Erdéllyel szemben — maguknak vitatták a nagy törökve-rőt. Heltai újra bizonykodik, hogy „így vagyon az igaz história, amint megírtam.” Ez is újabb, *másfajta* forrás felhasználására utal. Valamint arra, hogy Heltai aztán áttér Bonfini fordítására. A következő három bekezdés lényegében Bonfini átdolgozása: hol, mikor szolgált az ifjú Hunyadi. (III. 95–96.)

Elbeszélése végén aztán megint elkanyarodik Heltai Bonfinitől, hogy a nagy Hunyadinak még nagyobb fiát, Mátyást idézze. Pontosan tudja, hogyan szült Erzsébet asszony: „Kolozsvárott szállott vala, jővén Szilágyból, egy szőlőműves gazdag embernél, ki lakik vala az óvárba, egyenest arcról, mikor bemennek az óvárba, egy kőházba.” S most a magyarok és a havasalföldi románok dicsőségéből részt kér a szász születésére büszke Heltai is a szászok nevében: „És ez az ember szász vala.” Heltai elbeszélésének ez a harmadik része nyilván kolozsvári helyi hagyományokból táplálkozik, éppen úgy, mint a kolozsvári bíró históriája. Megszólal ebben a befejező részben Heltai kemény, antifeudális kritikája is, arról írván, hogy Mátyás privilégiumai közül azokat, amelyeket a polgárok kaptak, később megszüntették — mégpedig Csáki Mihály, a „vén papozlár”; viszont azokat, amelyekkel a nemeseket jutalmazta: érintetlenül hagyták. „Miért maradnak helyekben az ő donációi, melyeket a nemeseknek adott? de így jár cz: egyiknek bűn, másiknak nem bűn. Elkölt Buda is tőlük . . .” (184.)

Helyben vagyunk; kilyukadtunk az 1570-es évek kolozsvári viszonyaihoz; Heltai hű maradt önmagához és — akárcsak a Száz Fabulában — itt is 1570-ig jutott el az 1392-es esztendő-től, a nagy Hunyadi születésének legendája felébresztette benne a maga korának társadalmi körülményeitől zaklatott öntudatos polgárt.

Ez az öntudatos pogár szólal meg a Mátyás és a kolozsvári bíró címen emlegetett anek-dotában is. (393.)

A történet közismert; elemi iskolai tankönyvek elemzik; szükségtelen terjengősen beszélni róla. Jók a dialógusok; ezekben Heltai humora, élénk jellemző ereje jól érvényesül. („Jer, te sima orró”). Amire fel szeretném hívni a figyelmet, az a bíró megbüntetésének terjedelmében is igen hosszú leírása; hosszabb, mint az elég sok fordulatban gazdag cselekmény maga. *Mátyás maga mond szónoklatot*; ebben kifejti Heltainak és nyilván elvbarátainak is filozófiáját: a szent királyok nem jobbágyul adták a szegény népet a városoknak; azok éppúgy a király jobbágysai, mint a városi patríciusok és általában az ország lakosai. A nemesek pedig gondoskodni tartoznak jobbágyaikról, akiket egyébként szintén nem kaptak örökbe; hanem csak a földet kapták, azt is valamelyik ősük vitézségért jutalmul. Heltai más helyen is hangoztatja ezt a később oly gyakori és okos érvet: a vitéz ős jutalmát, a kapott földet, a leszármazottaknak újra meg újra ki kellene érdemelni. A népnyzó bíróra igen kemény büntetést szót Heltai Mátyással: jobbkezeit levágják, utána pedig felakasztják „egy nagy gyvederkötéllel” az akasztófára.

A harmadik — terjedelmében legkisebb — novellácskát szinte soha sem emlegetik, pedig érdekes:

Eszerint, mikor Veres Benedek elpártolásakor a brassói város tanácsa nem tudta mihez fogjon, tanácsot kért a vén plébánostól, aki ezt a tanácsot adá szent Pálra hivatkozva: „Valaki a fejedelem ellen támad, istennek rendelése ellen támad... Ha Mátyás a mű királyunk meggonoszult és igen megnyomorgat bennünket, tehát istennek ostroma. Mű engedelmesek legyünk és váltig szenvedjünk.” (293—294.)

Bonfininál helyett a Laus Transylvaniae-t találjuk, azt, amit Heltai jócskán és értehetően kibővítve könyve elejére tesz.

Nem is kétséges, hogy Heltai tökéletesen egyetért a brassói plébánossal, és ő maga is így tett volna az ő helyében. Amennyire gyűlölte és ostromozta Heltai az uralkodó osztály népnyzását, annyira rettegett a feudális anarchiától. A fennálló társadalmi rend megváltoztathatatlanul, örökkévalóan tökéletes számára. Csak a rosszakat kellene megjavítani. A fejedelem ellen támadni sohasem szabad; persze nemcsak azért, mert a szentírás azt így parancsolja, hanem az óvatos városi polgárság létérdeke is így követeli.

Van aztán egész sor kisebb, pármondatos dialógus vagy bekezdés a Krónikában, amelyet Bonfiniától függetlenül fogalmazott meg Heltai, és bennünket ehelyütt szépprózai szempontból érdekel. Ilyen pl. „Dobzse” László ügyefogyott toporgása a budai palotában megválasztása után. Bonfini fenséges meghatottsággal írja le az eseményt, érezzük belőle az új urának bókoló szervilis udvaroncát (IV. 202—203.). Heltai tiszteletlenül és megvetőleg írja le az urak gúnnyolódását (411/12.). Vagy ilyen a szebeni özvegy olajos káposztájának históriája. (395.)

Vegyünk ehhez még Heltai — többnyire csúfondáros — lapszéli megjegyzéseit és alcímeit: és kerek a kép, amit a Krónika szépprózai vonatkozásairól festettünk. A lapszéli megjegyzések szinté kommentálják nemcsak Bonfini szövegét, hanem magát, a történelem menetét is, amit a szövegben bölcsen elmond a tudós, azt a karajon kikacagja a derűs polgár. Nézzük csak: „Ez volt a bibéje!” — „Későn, ő későn!” — „Vert viszen veretlent” — „Rókás Kálmán király a rókákkal” — „A henger — (hóhér) — jámborb a királynál” — „Az urakban jámborok is vadnak” — „László király kurvás” — „Vesztettül volt az országnak dolga” — „A királyné asszonyok mórálni mennek” — „A pápa kenegeti Zsigmond királyt” — „Az udvari régi méreg” — „Hamar változás: tegnap német, ma magyar” — „Egy olasz menyecske megváltoztatja a hatalmas királyt” — „Albert herceg máris cigánkodik” — „Gonosz új hírek”.

Általában nemigen vettük komolyan ezeket a kurta-furcsa, krónikához igencsak nem illő megjegyzéseket. Pedig ott vannak, Heltai kinyomtatta őket. A tanulság belőlük kettős. Egyik tanulság, hogy Heltainak az a fanyarul-csípős humora, amit egy ízben már bátorkodtunk mikszáthinak nevezni, itt is erősen érvényesül, bizonyoságul, hogy Heltai mennyire irodalmi műként kezelte krónikáját; a másik tanulság pedig, hogy Heltai számára ez a krónika nem annyira tudós história volt, mint inkább egyfajta erkölcsi olvasmány, exemplum-gyűjte-

mény, mondhatni majdnem *loci communes*, közhelyek gyűjteménye a szó melanchtoni értelmében. Tanuljon és okuljon belőlük az olvasó: hogyan kormányozza isten a világot. Tehát, mint e fejezet elején említettük, mintegy a bibliához mellékelt példatár, olvasókönyv ez a krónika, akárcsak a Dialógus vagy a Száz Fabula.

Éppen ez bátorítja fel Heltait, hogy fantáziáját szabadon eresztve, Bonfiniét átdolgozva és néha — ritkábban — figyelembe se véve: a lélektani, írói motivációra, jellemfejlődésre és cselekménybonyolításra ügyeljen. Nem mondhatjuk, hogy a Magyar Krónikában megszületett a magyar novella műfaja; de azt mondhatjuk, hogy a csírái mindenképpen kibukkannak, ha bátortalanul is, éppúgy, mint ahogy Bornemisza prédikációiban is felütik fejüket ezek az apró csírák, palánták.

Heltai történelemszemlélete

Heltai Krónikája historiai szempontból két lényeges dologban különbözik a Bonfiniétől. Egyik: rövidebb. Ez, persze, nemcsak terjedelem kérdése. Rövidebb, mert nem érdeklí az oknyomozás, a bizonyító folyamat; unja, fölösleges fecsegésnek tartja éppen azokat a részeket, amelyek valóban történettudományi igényűek. Többször írja: XY ekkor egy hosszú beszédet mondott; Bonfini itt sokat beszél erről meg arról. Másik: a XVI. század közepének antifeudális polgára, a reformáció szellemét követő hitújító prédikátora szól a sorok közül.

Lássuk a feudalizmust bíráló polgárt, a nemes emberről és az ördögről írott mese szerzőjét.

A „magyari urak semmit nem gondolnak vala sem a keresztyénséggel, sem hazájokkal, sem az szegény községgel, sem az önnen megmaradásokkal: hanem felfuvalkodásból és fősvénységből kergetik vala egymást nagy és fene kegyetlenkedéssel. (185.)

„Otto király . . . úgy csellekezik haza Pajorországba kevés dücsöséggel, de nagy gyalázzattal. És úgy kell bolyó királynak.” (141.)

„És meddiglen az erdélyiek jól lakának Budán a menyeközében, addig a törökök mind elrablák az egész Erdélyt . . . És mikoron az urak megöttek volna immáron az bélest Budán a menyeközébe, visszatérven megtalálák a pusztá helyeket hazájokba.” (331.)

„Méglen Mátyás király ezt a nagy (de hejába való) pompát üzé sok üdeig Olomuchba, nem aluvék, sem pompáza addig a török császár.” (343.)

„1514-ben ezt mondotta Dózsa népe: „Ők szopták ennyi üdőtül fogva a mű veriténket és vérünket, immáron elbúnak és nem mernek országunkért víni a törekek ellen. Jertek, menjük reájuk a békavérekre etc. És ugy kezdik üzni, verni, vágni, nyásolni a nemeseket.” (448.)

„És úgy tévék a nemesek a községet nem csak jobbággyá, hanem rabbá is.” (449.)

Még itt is érvényesül a keserű gúny, a már-már cinikus humor: a Brodaries nyomán írott szöveg szerint a mohácsi csata előtt Perényi Ferenc váradi püspök így gúnyolódik:

„Annakelőtte az magyarnak csak tízezer mártíromnak innepek vala: inéttovább leszen nékik húszezer mártíromoknak innepek is, melyek e mai napon az orszáért víván, mind levágattatnak. Bár bebocsássátok Broderik István Rómába, hogy kérje a pápát, hogy beírja mind a húsz ezer embert (mert akkor többen nem valának a király seregében) az kalendáriumba.” (454.)

Mi indokolja Heltai antifeudalizmusát? Indokolja polgári volta, haladó világnézete, általában az irodalmi közszellem; mert joggal és túlzás nélkül mondhatjuk, hogy volt ilyen: a Szkhárosi, Károlyi Gáspár, Bornemisza műveiben fellelhető bíráló hang; bár az is igaz, hogy a Dózsa-ügy mellé se Bornemisza, se más nem állt ilyen határozottan, mint imént idézett részletében Heltai. Van ennek a bíráló szellemnek még egy magyarázata: s ez Heltai szász volta. Mint szász, kiváltságokat élvezett, s bár Kolozsvárt második hazájának nevezte, és

magyarnak vallotta magát, mindvégig megtartotta azt a dolgainkat kicsit kívülről néző, független bíráló szellemet, ami persze mindig a fennálló társadalmi rend magától értetődő elfogadásával járt együtt, de ami egy magyar városi polgárban talán kevésbé fejlődhetett ki, mint benne. Tudjuk, hiszen ezt többen megállapították, tehát fölösleges hosszan ismételni, hogy Bonfini százokra, németekre tett célzásait ő elhallgatja, kijavítja — Ötvös Jánost például elítéli, amiért a budai német polgárok rovására lett bíró, holott Bonfini pont fordítva adja elő az ügyet, 171. lap — és a szász privilégiumokat részletesen ismerteti.

Lássunk most néhány idézetet arra vonatkozólag, hogy a reformáció szelleme miként nyilvánult meg a Krónikában.

„Mikor írának 1556. egyszersmind elsüté a dér az egész (gyulafehérvári) káptalan” (14.)

Szent István „erősen olvassa vala a szentírást és minden nehéz dolgokban megértkezőik vala a tudós emberektől, kiváltképpen kedig a prédikátoroktól.” (64.)

„És csak ez kell vala a püspekeknek és azoknak szolgálíknak.” (95.)

„A pápa bőv bulcsút osztta ki és minden embert megódoza büntől és kéntől: de pénzért osztá: úgy értsed.” (142.)

(Zsigmond) „megégettette vala a cseheknek prédikátorit, Husz Jánost... De annakutána minden dolgai visszamenének és istennek átka lőn rajta és diadalmas nem volt azután: hanem mindenütt nem szinte apró szégyeneket vallott.” (169.)

„Juliánus kardinál... addig kelepelé és csuszolá a dolgot, hogy mind a királyt, mind az urakat áltálta és minnyájan arra végezék, hogy meg kell a hitet szegni és nem kell a frigyét tartani a törökekkel.” (203.)

Bonfini eretnekeknek nevezi a huszitákat; Heltai „a római pápa ellenségi”-nek, „kik pápától nem függnek vala”. (250.)

„A pápa Pogyebrádi Györgyét, a cseh királyt megfosztotta vala Rómába (de nem Csehországba) a királyi birodalomtól.” (299.)

(eretnekeknek) „nevezik vala a cseheket, kik semmit nem tartának a pápától és és annak pepecselésitől.” (301.)

Viszont ha a pápas pap a fejedelmekkel szembe mer szegülni, akkor Heltai feltétlen rokonszenve kíséri vállalkozását:

„Megfogatá Mátyás király Pétert az kalocsai érseket. Ez a Péter érsek jeles és igazságszerető ember vala és miérthogy egy vala a király tanácsi közül, nem hallgata vesztég, sem szól vala a zsák vagy pohár mellé, mint a többi tanácsok szólnak vala a királynak kedvére, hanem színetlen korpázza vala a királyt...” (359.)

Amint látjuk, Heltai állásfoglalása kétségtelen, s ha, mondjuk, nem ismernénk felekezeti hovatartozását, eldőlhetne, hogy a reformáció híve. De csak ennyi, pedig 1574-ben már Heltai unitárius korszakában vagyunk! Feltűnő, hogy az a Heltai, aki oly szívesen polemizál, oly bátran és gátlás nélkül fejti ki egyéni véleményét, Bonfinira fittyet hányva vagy legalábbis nem törődve: Hunyadi születése, a magyar urak hibái stb.: éppen most nem veszi magának a fáradságot, hogy a huszitizmus ismertetésének ürügyén — amivel egyébként rokonszenvez — vagy bármikor máskor előadja vallási nézeteit. Heltai e tekintetben legalábbis óvatos ezúttal.

Ami ezenkívül még Heltai történet szemléletére vall, az elsősorban az előszó. Ebben kifejti, hogy nincs megelégedve a jelenlegi történettudományt támogató, illetve nem támogató fejedelmi módszerekkel; úgy kellene tenni, mint Mátyás, aki Olaszországból hozatott jeles historikust. Sőt, Franciaországban és — természetesen — Németországban is kerestetett jeles tudósokat Mátyás Heltai szerint, „mert látja vala, hogy a magyarok barbarusok és csak bárdolatlan parasztok volnának.” (1)

Heltai nem tud korábbi krónikákról, arról sem, hogy Bonfini felhasználta Thuróczi munkáját; szerinte Mátyás huszonnégy vénnel ellenőriztette a Bonfini-féle krónikát. Ez persze jámbor hit csupán.

Nagy viszont benne az öntudat; büszkén hirdeti, hogy „Ebben a vármegyében vagyok ... az jeles híres neves város Kolozsvár ... mely énnékem Heltai Gáspárnak második hazám. Ez városban Kolozsvárban lőtt a felséges Mátyás király ez világra az Óvárban, egy régi nagy házban, mely a déli kapunak szinte ellenébe vagyok.” Azt is tudni véli, hogy „igen régen lakik e szász nemzet ez országban. Mert nem csak egy uttal jöttek be az országba ...” (16.) Istvánffy, Forgách és mások inkább háttérbe szorították magukat, mint Heltai, aki pedig csak fordított.

Említettük már, hogy okleveles adat, oknyomozás nem érdekelte. Annyira nem, hogy amilyen jó írónak, olyan rossz krónikásnak akkor, ha Bonfini nem vezeti. A Bonfini utáni részt — Brodarics nyomán — majdhogynem annalesként írja meg; kilenc lapon 24 esztendő mond el, pedig a jelenhez, a maga idejéhez közelít, amikor minden krónika duzzadni kezd. Mátyás idejéből 24 esztendőt legalább ötször kilenc lapon ad elő. Történettudományi szempontból — apróbb, bár érdekes megjegyzéseinek kívül, amelyekről már szóltunk — két betoldása érdemel figyelmet. Ezek: Vitéz János palotájának festményei és Mátyás városrendezési terve.

Bonfini csak annyit mond, hogy Vitéz János esztergomi palotáját szibillaképekkel is kifestette. Heltai már értelmezi is őket; a zsöllyeszékben szunnyadozó alak szerinte Ulászló király, aki „mikoron új hirt hoznak vala néki, hogy a törökek kárt töttenek és imezt és amazt a várat vették meg ő nem indul vala ezen, hanem lágy beszéddel mondja vala: dobrsi, dobrsi.” (315.) A tűzes nyársak között ülő férfialak nem más, mint a Dózsa-felkeléskor uralkodó II. Lajos; a koronáért küzdő két meztelen férfi pedig a trónért vetélkedő János és Ferdinánd. De megjósol Heltai egy eljövendő királyt is, aki majd mindent rendbehoz.

Nem valószínű, hogy Heltai látta ezeket a festményeket. Bár nem is lehetetlen. Inkább mégis az a valószínű, hogy Brodarics mesélt neki erről, akivel, véleményünk szerint, alighanem gyakran és elmélyülten beszélgetett, s nemcsak futólag találkoztak. Mert hiszen egy futó találkozáskor elképzelhetetlen, hogy Brodarics pont a Mátyás-féle tervrajzok térképét hordta volna a zsebében, s azt a vele pár szót váltó Heltainak, egy kis erdélyi szász papnak könnyűszerrel mutogatta volna. Ebből a mondatából: „Ez hallottam Brodoric István püspöktől, kinél vala az egész épületnek jedzésének a képe is” (389.): joggal hihetjük, hogy tartós kapcsolat volt közöttük egy időben, feltehetőleg 1530 körül. (Amiből viszont az is következik, hogy — mint más összefüggésben már említettük — Heltai valóban öreg emberként írta a Krónikát, mint maga mondja is és 1530—40 között már meglett férfi lehetett, úgy harminc—negyven éves.)

Csodálatos a Mátyásnak tulajdonított városrendezési terv. Egy többszörösen elnyomott, történelmi fejlődésében megfeneklett, szerencsétlen nép ábrándját olvassuk huszonnégy évvel Buda törökkézre kerülése után; akármilyen volt is azon a térképen, bizonyos, hogy 1541 után minden esztendő újabb és újabb részletekkel színezte ki a köhiddel, egyetemmel, vásárcsarnokkal, vízvezetékkel és közvilágítással ellátott és reménytelenül elveszett város képét; olyan képet, amit majd csak 1848 körül kezd újra színezní a magyar nép teremő fantáziája. „Vajon s mikor leszen jó Budában lakásom ...”

Ez az impozáns kép a pesti oldalon épült kövárossal és a kis bástyákkal meg épületekkel rakott köhiddel, a Sorbonnenál is pompásabb egyetemmel, a letűnt, fényes múlt ábrándja csupán; s Heltai igen jól tudja ezt, mikor krónikáját egy keserű, reménytelen és vígasztalan képpel zárja, mondván: a török szultán

„a pusztá földet és a füstelgő üszegőket hagyá hátra Magyarországbán.” (457.)

JEGYZETEK

Kiadás: *Chronica az magyaroknak dolgairól: mint jöttek ki a nagy Scythiából Pannóniába. És mint foglalták magoknak az országot: és mint bírták azt hercegről hercegre és királyról királyra nagy sok tusakodásokkal és számtalan sok viadaljokkal. Melyet Heltai Gáspár megírta magyar nyelven és ez rendbe hozza a Bonfinius Antalnak nagy könyvéből és egyéb históriás könyvekből nem kicsin munkával, Kolozsvár, 1575. és Győr, 1796.* — TOLDI FERENC: *Heltai Gáspár Magyar Krónikája*. Pest, 1854. — VARJAS BÉLA: *Heltai Gáspár Magyar Króni-*

kája. Budapest, 1944. (Ebben Varjas Béla tanulmánya) — Bonfini: Antonius de Bonfinis Rerum ungaricarum Decades. Ediderunt I. Fögel B. IVÁNYI et L. JUHÁSZ in. IV. Tomis, Lipsiae (Leipzig), 1936. — Budapest, 1941. — A Mátyás királyra vonatkozó rész: Bonfini: Mátyás király. Tíz könyv a Magyar Történetből. Budapest, 1959. Fordította: GERÉB LÁSZLÓ. — Thuróczi János: Magyar Krónika. Budapest, 1957. Fordította: GERÉB LÁSZLÓ. — Bonfini németül: Des allermechtigsten Königreichs in Ungern warhaftige Chronik Durch Antonium Bonfinium in 30 Büchern im latin beschrieben und yetzt durch Hieronimum Boner Schultheiss zu Colmar in diss volgendt Tütsch bracht. Basel, 1545.

István Nemeskürty

DIE UNGARISCHE CHRONIK DES GÁSPÁR HELTAI ALS EIN WERTVOLLES STÜCK DER UNGARISCHEN KUNSTPROSA

Die ungarische Kunstprosa bildete sich im XVI. Jahrhundert aus. Die Richtung ihrer Entwicklung wurde von der Reformation entscheidend bestimmt: es bedurfte solcher Texte, die vom Standpunkt des Seelenlebens, der Erstarkung des Glaubens nützlich und lehrreich sind. Deshalb wurde die Erzählung, das — wenn auch lehrend — unterhaltende Fabulieren auf das Gebiet der Gesangpoesie zurückgedrängt, die früher aufblühte, während die Kunstprosa in den belehrenden und moralisch nützlichen Schriften in Erscheinung trat, wie in Predigten (Péter Bornemisza) oder z. B. bei Gáspár Heltai unter anderen in der ungarischen Bearbeitung der Chronik von Bonfini. Heltai fasste seine Chronik nicht so sehr als geschichtswissenschaftliches Werk auf — nicht einmal dem Niveau des Zeitalters gemäss — sondern vielmehr als eine belehrende Exempelsammlung, als Illustration der Bibel, als Beweis der Macht des gerechten Gottes, und hat auch die von Bonfini dargebotenen Angaben dementsprechend gruppiert. Er hat jedoch den Text — gerade weil er dem Volk, nicht den wählenden, lateinkundigen Lesern zugeordnet war — genussreich, interessant und belletristisch verfasst; er achtete auf die Motivation, auf eine gewisse folgerichtige Entwicklung der Charaktere. Dies geht klar aus dem Vergleich mit dem lateinischen Text hervor, welcher Vergleich bisher nicht vorgenommen wurde. Besonders die Hunyadi-Geschichte ist mit ihrem brillanten Stil, köstlichem Humor und mit ihrer farbenreichen Vortragsweise hinreissend gestaltet.

Az 1780-as évek második felében országszerte nagy írói hírnévnek örvendő Péczel Józsefről (1750—1792) Kazinczynak, a Báróczyért rajongó ifjú literátornak eleinte igen egyértelmű a véleménye: kortársainak ahhoz a népes táborához sorolja a szorgalmas komáromi prédikátort, akikkel szemben magatartásának az elkülönülés a leglényegesebb jellemzője. Gessner fordításának 1785-ben készült, Ráday Gedeonhoz intézett ajánlásában még általánosságban ír erről a „nagy sereg”-ről, amely „meg részegült Bacchánsok módjára” veszi körül a Magyar Helikont, s „viz-izü fordítások”-kal árasztja el literatúránkat. 1786 után — a megszilárdult, körvonalazottabb világnézeti—szépirói tartás öntudatában,¹ a megsokasodott pennacsaták bátorító légkörében, a kassai Magyar Muzeum publikációs lehetőségei mellett — a korábban elvont kifogások konkrét bírálatokban realizálódtak; s a megjelent recenziói közül éppen Péczelinek — a győri Streibig nyomdából 1787 végén kikerült — Young fordításáról, valószínűleg a következő év elején írott kritikája a legélesebb.² Sommásan elutasító: a lefordításra szánt eredeti művet, a fordítás módszerét (s ezzel szorosan összekapcsolva) a nyelvet és a közönségigényt egyaránt kifogásolja. Véleményét — csak fokozva az írókritikus elkülönülésének szigorú élességét — az ő általa fordított *Éjtszakák*-részlet kísérőszövegeként, lábjegyzetben adja, folytatódólagosan pedig Báróczy Young fordításából közöl részletet, mintegy mennyiségileg is támogatva a Péczelivel ellentétes ízlés jogosultságát. Az 1789 legelején megjelent Bácsmegyei-jének előszavául szolgáló Jelentésben is negatív példaként hozza Péczeli Zayre és Henriade fordítását.

A komáromi és kassai író viszonyában először tehát a Kazinczy részéről megnyilvánuló taszítás mozzanatát érzékeljük:³ a kassai érzelmek iskoláját járó,⁴ finomult polgári ízlésű Kazinczy tolja el magától a rohanva dolgozó, magyarsággal mennyiségileg igen, de minőségileg kevesebbet törődő Péczeli munkáit. A kassai Magyar Muzeum kritikájára azonban — bár közvetett úton, de — megérkezik a másik fél válasza is; ez azonban még nem a recenzióban felvetett problémákhoz kapcsolódik: Péczeli első megnyilatkozása a kritizálás jogát vonja kétségbe.

A kritika kérdése

Pálóczi Horváth Ádám 1789. június 18-án (Szántódról) írja Kazinczynak, hogy „A Savanyu vizenn Füredenn már egy néhány napokat töltöttem és ott panaszképpen hallottam, hogy Péczeli Jungját a Muzeumnak második darabjában meg rostáltátok. Kérlek benne-

¹ Vö. SZAUDER JÓZSEF: Kazinczy útja a jakobinus mozgalomig. Itk. 1959. 388—402.

² Kassai Magyar Muzeum 1788. II. 98—103.

³ A közvetlen utókor — vö. Szemere Pál 1817. május 6-án Kazinczyhoz intézett levelét — a széphalmi mester „kritikára való hajlandóságának” első megnyilvánulásait — jellemző módon — elsősorban Péczeli munkáira vonatkozó, idézett bírálatokban látta. Kazinczy Ferenc Levelezése. (Közzéteszi... VÁCZY JÁNOS) Bp., 1890. 15. 178—181. [Továbbiakban: Kaz. Lev.]

⁴ Vö. SZAUDER JÓZSEF: A kassai érzelmek iskolája. It., 1959. 394—407.

teket, hogy eleinte a recenziókkal hagyjatok fel...” Két érveléssel támasztja alá a recenziók létjogosultságáról vallott nézetet. Az első szerint, „akkorra tartásotok azt, amikor Hazánk el hiszi rólatok, hogy mint reguláris Tudós Társaság közönséges kritikuskok lehettek”, a másik pedig annak kifejtése, hogy az írókat — mivel szükség van rájuk — nem szabad kritikákkal elidegeníteni a irodalmi művelésétől.

A panaszkodó személye nem lehet kétséges; mint Horváth Ádám későbbi levelei elárulják: Péczeli júniusban Füreden tartózkodott, s együtt is töltöttek néhány napot. A komáromi prédikátor azonban nemcsak panaszkodott, hanem elmondta véleményét is. Bizonyosra vehető, hogy az imént még teljesen tájékozatlan („megengedj, ha látatlan így írok...”-ez a levélrészlet befejezése), a kritika ügyén még eddig különösen el nem gondolkodó, általában — még erről a konkrét esetről is — változó véleményű⁵ Horváth Ádám a megkritizáltságban nyilván meditatáló, töprengő Péczeli véleményét közvetíti. Annál is inkább így volt ez, mert a P. Horváth által írásba foglalt véleménynek az egyik gondolata („akkorra tartásotok azt, amikor Hazánk el hiszi rólatok, hogy mint reguláris Tudós Társaság közönséges kritikuskok lehettek”) az irodalmi élet szervezettségére törekvő, francia és angol előképek alapján az irodalmi társaság megalapítását buzgón propagáló Péczelinek másutt⁶ is kifejtett sajátja.

Ezt a véleményt a szorosabb értelemben vett (1796-ig számítható) felvilágosodás kori kritikai életünk színpadán, az írói tudatoknak a kritikához való viszonyaik felmérésénél feltétlenül számba kell vennünk; az autonóm írói republika, a szabad kritikai szellem felé mutató tendencia (amelynek éppen Kazinczy az egyik legjelentősebb képviselője) és a hagyományos, rendi, a kritikában a hazafiatlanság megnyilvánulását, a rendi szabadság megsértését látó és azt mereven elutasító mentalitás közé ékelődik: nem ítéli el a bírálatot (sőt, mint Péczeli egyéb nyilatkozataiból kitűnik, hasznosnak tartja)⁷, elítéli azonban a Kazinczy által támogatott szabad kritikai életet.

E magatartás kritikaellenességének alapvető oka nem kizárólag a kor írói és embert (tehát esztétikait és etikait) nem különválasztó, az írás tényét önmagában mint hazafias cselekedetet védő, differenciálatlan irodalmi tudatában rejtett;⁸ ezen túlmenően inkább a kor atomizált irodalmi életében. Abban, hogy az író és ember, kritikus és ember mechanikus együttlátottságán túl objektíve megvan az író és kritikus együttsége is. Az esztétikai bírálatához alapvetően szükséges mércék ugyanis itt még egy-egy író saját alkotói tevékenységének alapelveiből, — tehát szubjektív és a kor vonatkozásában rendkívül megosztott, csak esetenként egyirányú principiumaiból állnak. Az ilyen alapozású vélemények — bár objektíve tartalmazhatnak sok igazságmagvat, mégis — úgy hatottak, mint az egyik írói koncepció egyoldalú szembeállítását a (szubjektíve ugyanolyan tüzzel igaznak tartott) másik írói koncepcióval. Igazságot az irodalmi folyamat továbbfejlődése szolgáltat majd; ez teszi általánosabb érvényűvé az itt még csírában meglevő, majdan az időknek szükséges gondolatokat, ez teremti meg a kritikai életnek szükséges izlésszférát. Azonban az irodalmi berket az ily módon is személyesnek tűnő kritikák folytán az elnéptelenedéstől féltő, ugyanakkor viszont már igényesebb, az érték megállapítására is igényt tartó patrióta magatartás ezt megelőzően kialakítja a maga harmadik útját: az egyéni munkákról adott közös recenziók tervét. A gondolat elég általános: a Bessenyeitől induló társaságalapítási tervek létrehozó okai között szerepel.

⁵ Egy másik, Kazinczyhoz intézett levelében (1790. febr. 18., Kaz. Lev. 2. 36.) érezhető örömmel közli Kazinczyval, hogy egy Lengyel Antal nevű „Atyánkfia” „nagyon igazolta a Jung éjtszakája fordításodat s Péczelire tett jegyzéseidet...”

⁶ Vö. pl. Minden Gyűjtemény (továbbiakban: M. Gy.) V. 176. (A párizsi „Tudós Akadémiáról”).

⁷ Péczeli véleménye az irodalmi alkotások szelektálásáról, lásd Ráday levelét Kazinczyhoz, 1789. dec. 12-én. Kaz. Lev. 1. 513.

⁸ Vö. Tóth Dezső: Irodalmi kritikánk kezdeteinek néhány kérdése. ItK., 1958. 200—207.

„A kritikai életre átplántált közéleti, osztálymagatartás” egyik érdekes modifikációja ez a szemlélet, amely a szabad kritikai életben nem a rendi szabadság megsértését, nem béklyót, hanem ellenkezőleg: rendetlenséget, anarchiát lát, — mintha csak az abszolút monarchia fedezékében élő, de már polgári gondolkodás vetülete jelenne meg az irodalmi életről alkotott gondolatok síkján.

A francias módít követő komáromi prédikátor a csizmás-bajszos „utolsó kuruc”-cal egyetértésben rója meg a füredi kútnál II. József iskolapolitikájának buzgó inspektorát; de hogy a hangadó szerepe az övé, az kétségtelen. S bár Péczeli szemlélete előrelépést jelent a kor átlagához: fellazítja a rendi szemlélet egyoldalú merevségét; az általa is képviselt nézet negyedszázad múlva, az irodalmi nézetek továbbfejlődése következtében már mint teljesen anakronisztikus gondolat vérzik el Kölcsény támadó tolla alatt;⁹ Kazinczyban viszont a jövő helyes iránya, a Bajzáék által végérvényesen kiküzdött írói reszpublika igénye munkál.

A két eltérő véleménynek ezt a felszín alatti összeütközését megelőzi azonban már a két író közeledésének a mozzanata is; részben ezért jut el csak egy közvetítőn keresztül Péczeli ellenkező felfogása Kazinczyhoz.

Péczelinek a kritikai életről alkotott felfogása patrióta és egyben monarchikus szemléletének mélyéről fakad, de mélyítette azt egy — nem sokkal az idézett beszélgetés előtt történt — eset, amely a különösen érzékeny prédikátortól egy időre a munkakedvet is elvette.¹⁰ A Mindenes Gyűjtemény c. folyóiratának 1789 januárjára tervezett megindítása körül támadt perpatvarról van szó. A Bécsi Magyar Kurir szerkesztője, Szacsvey Sándor lapjában üdvözlőlvén az új vállalkozást, megemlíti, hogy a Kurir ezután „tudománybéli dolgokkal” is tud majd kedveskedni olvasóinak, mert közölni kívánja „egy árkusra szorítván” a Mindenes Gyűjtemény anyagát is. Ez természetesen alaposan csökkentené a Gyűjtemény keresettségét; előreláthatóan csőd elé állítaná a komáromi Tudós Társak orgánumát. Érthető tehát, hogy Péczeli köréből az egyik fiatal levelező (az Egyetemi Könyvtár későbbi igazgatója), Fejér György azonnal tiltakozik a Pressburger Zeitungban. Szacsvey durva, gunyoros hangú cikkben válaszolva, önzéssel és haszonleséssel vádolja a komáromiakat. Az igazságtalan írás ország-szerte felháborodást szült az írók körében: Révay, Ráday, Pálóczi Horváth, Földi és a sárospataki professzor, Szombathy János mellett Kazinczy is ott állt a Péczeli igyekezetét támogató, Szacsvey kalandor magatartását elítélő literátorok között. Az események felől jól volt tájékozódva: Ráday Gedeon, a Péczelivel levelezésben álló Horváth Ádám, valamint a Gyűjtemény későbbi munkatársa: Földi János értesítik az esetről, ez utóbbi kettő nem megy el szótlankul Péczeli visszahúzódo, könnyen sértődő, a személyes harcot — már prédikatori hivatala miatt is — azonnal abbahagyó magatartása mellett sem.

A két író kapcsolatában itt — tehát 1789 elején -- lazul a Kazinczy részéről korábban egyértelmű taszítás: a szabadkőműves, közjóra törekvő, az igazságot eszményítő Kazinczy őszintén felháborodva a Kurir szerkesztőjének önös haszonlesésén, levelet ír Péczelinek, amelyben együttérzéséről, önmaga és néhány társa (az elveszett levelet — mint az Péczeli köszönő válaszából kitűnik¹¹ — heten „subscribálták” az írón kívül) támogatásáról biztosítja a komáromi prédikátort. Ez a — talán még nem is a konkrét személynek szóló, hanem Péczeli ürügyén az igazságot az igazságtalanság ellen védő — megnyilvánulás az első szál, amely Kassa és Komárom között szövédik; de szinte azonnal feltűnik a közeledésnek egy másik okozója: rádöbben arra, hogy a szorgalmas komáromi prédikátor nem haszontalan dolgot művel akkor, amikor — jóllehet továbbra is mázolásal, de — a felvilágosult tudományosság népszerűsítésére törekszik, iránya nemcsak felel az övével, hanem mintegy ki is egészíti azt.

⁹ Tóth i. m. 206.

¹⁰ A polémia ismertetését lásd: Péczeli József meséi. Kiadta és életrajzzal ellátta TAKÁTS SÁNDOR. (Nemzeti Könyvtár. XXXIX.) Bp. 1887. 231—233; 240—257., ill. GULYÁS PÁL: id. Péczeli József élete és jellemzése. Bp., 1902.

¹¹ Komárom. 1789. febr. 13. Kaz. Lev. I. 276—277.

Az egy év múlva induló Orpheus programadásában ezért helyezi el — érezhető belső rokon-szenvvel — a komáromi Tudós Társak akkorra már végleg meginduló folyóiratát a kor magyar irodalmi életében mint teljes jogú, értékes folyóiratot, amely foglalkozik mindennel, ami tárgya lehet a „tudhatásnak”. Ezért van az, hogy miután — a Batsányival való politikai-esztétikai különbözőségek miatt — szakít a kassai Magyar Muzeummal, akkor új társaság-alapítási törekvésében komolyan számba veszi a komáromi papot is. Elsősorban az erudíciója az, amit a szervezésben levő Árkádiai Magyar Társaság fel tud majd használni. (Egyebek között például mint jó orientalistára számítanak rá.)¹²

A Kazinczy részéről mutatkozó közeledésnek van azonban egy harmadik, az eddiginél mélyebb és csak fokozatosan kibontakozó összetevője is; ebből a felszínen először az látszik, hogy a Muzeum-beli kritikában felmerült vitás kérdések egyikében a kifejlés Kazinczy ideiglenes engedékenységét mutatja.

A fordítás kérdése

Kazinczy kritikája tulajdonképpen a Batsányi és Rájnis között kirobbant, a fordítás „hogyan”-ján disputáló pennacsata árnyékában jelent meg: elsősorban a hű fordítást kéri számon Péczelitől, — a kifogásolt hibákat is úgy állítja be, mint amelyek egyenesen adódtak ennek elmulasztásából. Batsányira való hivatkozásával pedig közvetlen kapcsolatba hozza támadását a vita fő sodrával; mintegy kiszélesíti az addig csak Rájnis ellen folyó csatározás frontját.

Nagy vonalakban tisztázódtak már a polémia, a vitás kérdésben elfoglalt álláspontok összetevői.¹³ Itt először azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az egymással vitatkozó két táboron belül az egyes írók nem azonos megfontolásokkal vallják magukénak a hű, illetve a szabad fordítás elvét. Kazinczy nézete — az eredményt illető azonosság mellett is — gyökeresen más talajról fakad, mint a kérdés első felvetőjéé és legfőbb harcosáé, Batsányié. Az utóbbinál érzésünk szerint mint az *eredetiség* egyik első — közvetett formában történő — megnyilatkozását kell számba vennünk a hű fordítás melletti kiállást: regulái — a kor gyakorlatával szembeeszülve — a fordítás és az eredeti mű szigorú elkülönítését célozzák; megnyilvánulásaiban a költői öntudat lázong az ellen, hogy a magyarítások és átültetések végzőinek — általában hevenyészett — munkáját ugyanolyan értékűnek tartsa a fejletlen irodalmi tudat, mint egy eredeti mű alkotását, másrészt ugyancsak egy eredetiség felé mutató mozzanat az is, hogy a hű fordítással tulajdonképpen követeli az eredeti szöveg integritását, sérthetlenségét is. Kazinczy esetében nem arról van szó, mint a nemesi ellenállás oldaláról induló, költővé elsősorban a hazai élményeken növekvő Batsányinál. A kor felvilágosult német irodalmának, konkrétan az éppen munkában lévő Gessneri pásztorvilágnak érzékeny-polgári szférájában élő, s a nyugatias, polgári érzésvilágot, ízlést elsősorban fordítással terjeszteni akaró Kazinczynál központi helyen áll a fordítás kérdése: olvasmányának gondolati-formai bővítő-körében élve *magyarul* akarja *ugyanazt* megszólaltatni. A Gessner: *Idylliumok* fordításával ezt a munkát végzi el: gondos korrekcióval, hosszú ideig készült munkája tökéletesen akár az eredetihez hasonlítani — ezért készül a svájci poeta művéről *hű* fordítás.¹⁴ S amikor Péczelitől — a Gessner: *Idylliumok* megjelenésének évében — a hű fordítást kéri számon, akkor tulajdonképpen a megelőző írói gyakorlat csap át — a Batsányi által már feltört úton — elméleti, módszerbeli követelményre.

¹² Horváth Á.—Kazinczynak. Szántód, 1789. ápr. 17. Kaz. Lev. I. 328.

¹³ Vö. Batsányi Összes Művei. [KERESZTÚRY DEZSŐ—TARNAI ANDOR] II. Prózai művek. Bp., 1960. 452—461. (A Fordításról c. írat jegyzetanyaga.)

¹⁴ Kazinczy Ferenc válogatott művei. [Magyar klasszikusok] Bp., 1959. SZAUDER JÓZSEF bevezető tanulmánya. XXXIV.

Péczei véleménye az eredményt (ilyen vonathozásban a felszínt) illetően Rájniséval azonosítható: ő is a szabad fordítást követeli és alkalmazza, mint az erősen klasszikus műveltségű ex-jezsuita költő. Az azonos végeredmény azonban itt is lényegesen különböző komponenseknek a gyümölcse. Rájnisnál a hagyományos latinos műveltség nyelv- és irodalomkezelésének — a fordításra vonatkozóan: az ún. imitációnak — továbbélését a kor általános szemléletét is meghatározó nacionalista mentalitás: az idegent büszkén magyarrá festő-alakító magatartás szentesíti.¹⁵ Péczei viszont már a fordítás „hogyan”-jára vonatkozó gondolatait is máshonnan veszi: jóval az 1787-ben kirobbant polémia előtt, az 1786-ban megjelent Henriade fordításának bevezetésében, a francia felvilágosodás egyik teoretikusától, D’Alambert-től meríti az igazoló elvét. Ez azonban nála is egy sajátos, az írói szemlélet mélyéről fakadó írói gyakorlathoz szolgál a francia filozófus tekintélyét is bevető igazolásul.

Péczei literátori programjának az 1780-as évek második felére kialakulnak legfontosabb vonásai: a magyar nyelv ügyének buzgó gondozása mellett a *tudományosság* terjesztése, a *tolerancia* gondolat propagálása, majd — egyre erősödő, a többi elnyomó tendenciával — egy oldott, a svájci pietisták racionalista teológiájához visszavezethető, érzékeny *vallásosság* előtérbe kerülése a jellemző. A központi helyre az 1788-tól 1791-ig tartó időszakot illetően a magyar nyelv ügye kerül: ezt érzi alapvető feltételnek a magyarság pusztá léte, továbbhaladása szempontjából. A Péczei által — elsősorban a Mindenest Gyűjtemény fórumán — folytatott nyelvi harc leglényegesebb jegye: a nyelv terjesztésének központba állítása, illetve helyzetének stabilizálása mind a latinnal, mind a némettel szemben. A két idegent elsősorban a kultúra területéről kell kiszorítani; ezért hangzik el olyan gyakran a Mindenest Gyűjteményben az irodalmi társaság, a magyar nyelvű oktatás és színjátszás — sokszor egyéni áldozatoktól sem visszariadó — sürgetése. Ezért igyekszik elérni azt, hogy hazánkban minél többen olvassanak magyar könyvet. Két síkon dolgozik ezért: foglalkozik az olvasás általánossá tételét megkönnyítő, illetve egyáltalán lehetővé tevő gyakorlati, technikai problémákkal. (A magyar kölcsönkönyvtárak ügyét hírveréssel, gyakorlati tanácsokkal támogatja, a magyar könyvnyomtatás ügyét támogatandó: Horváth Ádámot papírmalom építésére igyekszik rábeszélni stb.) Hogy legalább az általa fordított munkák juthassanak el minél több helyre: rendkívül olcsón adja őket.¹⁶

Ez a magatartás azután átcsap irodalmi működésére: a *tudatos* írói cél érezteti hatását a nagyrészt *öszönös* írói gyakorlatban is. Hogy minél több magyar könyv álljon az olvasók rendelkezésére, és hogy minél többen tudjanak és kívánnanak olvasni: rengeteget dolgozik¹⁷ és úgy, hogy műveinek — amelyek szinte kizárólag fordítások — nyelvezete tökéletesen megfeleljen a hagyományos, a régi irodalmi ízlésnek megfelelő nyelvhez szokott közönség ízlésének. Az „olvasásra csalogatás” vágya egyik legfontosabb mozzanat írói munkásságában. Ez a szemlélet okozza, hogy Kazinczy szóban forgó kritikájának egyik pontja Péczei közertheségét (a kor viszonylatában értsd: a feudális, parlagi ízlésnek tett engedékenységet) kifogásolhatja, míg a másik oldal — Gvadányi — elsősorban fordításainak nyelve miatt „magyar Vergilius”-ként ünnepelheti. Csokonai, amikor véleményt mond a kor két Henriade-fordításáról, akkor ezt írja: „Szilágyi maga előtt tartotta Bourbont és Voltairt, Péczei pedig a magyar olvasót és saját fordítását”. S nagyon jellemző végül, amit önmaga mond a Haszonnal Mulattató Mesék (1788) előszavában az idegenes versformák hazai művelésének problémájáról: „Lehetett volna a francia poétáknak szokások szerint a verseknek neveit változtatnom . . . de mivel a négy hangzásokhoz szokott fülek, még az ilyen kétsorú verseket is nehezen szenvedhetik, úgy itélem, hogy ezután tiz s több esztendővel sokkal nagyobb kedvességgel próbálhatják azt más hazafiak . . .”

¹⁵ Vö. Batsányi Összes Művei i. k. és Tóth Dezső i. m.

¹⁶ Kazinczy — ifjú Szilágyi Sámuelnek. 1791. jan. 4. Kaz. Lev. 2. 235.

¹⁷ 1790-ben pl. — a Mindenest Gyűjteményt nem számítva — 11 fordított műve jelenik meg. Vö. SZINNYEI: Magyar írók. X. 682—688.

A kor hagyományos ízlésével szemben mutatkozó engedékenység (szubjektive: az ebben való otthonosságot) az egyik oldalról; a rohanó-siető írástempó a másik oldalról; első-sorban ezek a tényezők okozzák, hogy Péczeli a szabad — tehát az eredetinek gondolati lényegét, tartalmi egészét ugyan általában nem, de stílusát, nyelvi színvonalát a kor magyar ízlésére transzponáló, a nyelvi finomságokat nem töprengő hűségigénnyel, hanem a meglevő, kidolgozott formakincs (kétségtelenül ügyes) felhasználásával visszaad¹⁸ — fordítási módot választja. (Hasonlatos okok miatt fordít szabadon a fiatal Bessenyei is. A megszállottság rohanásában dolgozó, az „olvasatlan” magyar közönségre is gondoló testőrírónál azonban van egy másik jelentős ok is: az, hogy a munkába vett eredeti művekkel polemizál fordítás közben.¹⁹)

Mindezek után érthető, hogy amikor Kazinczy a fordítási módot támadja, akkor nem pusztán módszerbeli, formális, hanem a kialakult írói gyakorlat révén: az egész írói attitűd tartalmi oldalával is összefüggő kérdést érint. Ezért is találjuk ott mindjárt a Mindenes Gyűjtemény első számainak egyikében — D'Alembert nézeteit fejtegetve — Péczeli hozzászólását is a kérdéshez; személy szerint nem céloz ugyan senkire, de a szövegből világos a polémikus célzatosság.²⁰ Egyként szólhatott ez az ellenkező felfogás legfőbb védőjéhez, Batsányihoz és az ő munkáját éppen ebből a szempontból kritizáló Kazinczyhoz.

Kazinczynak a fordítás „hogyan”-jára vonatkozó szemléletében azonban az idézett kritika óta — mint az 1789 elején megjelent Bácsmegyey mutatja — egy másik aspektus került előtérbe. A merészen felvilágosult, s mint ilyen, a korabeli Magyarországon csak a nyugati polgári irodalom nyújtotta olvasmányélmények légkörében kielégülő író most ízlésének megfelelő hazai talajt, irodalmi anyagot talált. Ez a legfontosabb ok, amely megzavarja az *Adolfs gesammelte Briefe* fordítását. Egy eredeti műre is elég élményanyag — a kassai érzelmes évek eseményei, az ottani „kis világ” immanens szembeállítás a környező parlagi állapotokkal — hevíti, készíti változtatásokra — magyarításra — munka közben. (Hogy milyen elevenen él a fordító Kazinczyban az *alkotás* képze, azt olyan elszólása mutatja, hogy a Bácsmegyey a „Nem-létel méhéből” „feslett ki” — azaz: előzőleg egyáltalán nem is létezett.)

Ez a korábban is munkáló — a Bácsmegyey 1787-ben is készült — és a Gessner-fordítással szemben más irányú, polgári tartalommal is mélyebb, konkrét *gyakorlat* prezentálása az első lépcső, amely mutatja Kazinczy nézetének változását. Jelzi azonban ezt — a szépirói gyakorlaton túl — az emberi *magatartás* is: 1789 elején megteszi — Batsányi nagy megbotráncolására — az első lépést a Rájnissal való ellenséges viszony feloldására;²¹ s nem sokkal később megjelenik az *elvi* (tehát általános érvényűnek szánt) vallomástétel is. Az 1790 elején induló Orpheusának élén Pálffy kancellár Péczeli Henriade-fordítását magasztaló, francia nyelvű levelét és e levél fordítását kísérő Jegyzés szól a fordítás kérdéséről. „Hogy ez a fordítás az eredetitől igen sokban különbözik, azt látja minden, aki a francot valamennyire is érti” — kezdi. A továbbiaknak jellegzetesen kettős értelme van; a fordítás hűségének és szabadságának értelme egyaránt benne van a „mintha a szerző írta volna magyarul” kitételben. Mindenképpen változás ez a kassai Magyar Múzeum-beli kritika óta: az ottani, Péczel írói gyakorlatát elítélő nyilatkozat helyett most Péczeli nevével indul a lap, az ottani merev követelés helyett egy liberálisabb nyilatkozatot találunk. Mi történt közben?

Két kérdéskört érintettünk az eddigiek folyamán: az elsőt, a kritikához való viszonyt illetően nem történt változás; a nézetek — ha hallgatásban is, de — szembenállóak maradtak mindvégig. A másodikban, az írói gyakorlattól erősen függő módszerbeli kérdésben viszont Kazinczy nézete némileg közeledett Péczeli álláspontjához. Jellemző mind a két problémára,

¹⁸ VÖ. NÉMEDI LAJOS: Adalékok a XVIII. század magyar stílustörténetéhez. Debrecen, 1936.

¹⁹ WALDAFFEL JÓZSEF: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1957. 28.

²⁰ „Vagynak némelyek, kik más törvényeket szabnak a fordítóknak. . .” M. Gy. I. 122.

²¹ VÖ. RÁJNIS: Apuleius tüköre. Tudományos Gyűjtemény. 1823I. X. 15.

hogy felvetésüknél Kazinczyé volt az aktív szerep; ő volt a támadó fél, Péczeli pedig — általában közvetett úton (más személyen keresztül vagy név nélküli általánosságban) — inkább védekezett. Az 1789 elejének már emlegetett, közeledést mutató időszakát követően azonban — némi közjáték után — a szerepek felcserélődnek: Péczeli az, aki támadóan lép fel. A közjáték 1789 tavaszán kezdődik, amikor Kazinczy meglátogatja Péczelit Komáromban. Részéről — bár szó sincs arról, hogy visszavonná korábbi kritikái észrevételeit — folytatódik az ellentétek nélküli viszonyra való törekvés: magatartásának nincs támadó éle, egy időre elhallgatnak kifogásai. Péczelinél éppen ez a találkozás bontja meg — ha még nem is feltűnően — 1789 elejének összhangját: elismeri és tiszteli azt a Kazinczyt, aki jövedelmének felét ajánlja fel a magyar irodára javára, méltatja a tevékeny író, de a látogatást követő hónapokban többször előtűnik (és Pálóczyt keresztül Kazinczyhoz is eljut) a kifogás a „normális” iskolák ügyét buzgón sürgető Kazinczyt illetően. Péczeli szerint az új iskolarendszer „a Nemzetnek és a nyelvnek titkos eltörlésére szolgál”.

Az eddigi kutatásokból világos,²² hogy Kazinczy akkor, amikor II. József tanügyi politikájának hívéül szegődött, nem vált hazafiatlanná: az új — bár objektíve a németesítést elősegítő — iskolarendszer meggyökereztetésének buzgó, elhivatottság érzéssel végzett munkájával a felvilágosodás hazai elterjedését igyekezett elérni; fontosabbnak érezvén a sötétség elleni harcot egy eleve meglevőnek — és saját példája nyomán általánosnak — gondolt nemzeti érzés központba állításánál, amely ugyanakkor a maradisággal, a feudális ostobasággal is össze volt szövődve. Hogy Kazinczyban természetes érzésként benne élt a hazafiság, erről maga Péczeli is meggyőződött már, éppen ezért gondolja Kazinczyt *lebeszélhetőnek* törekvéséről.²³

A jól indult ismerkedésben meglazult tehát egy szál; s a komáromi író kedvetlensége még fokozódott akkor, amikor 1789 nyarán kézbe kapja a Young-kritikát és a Bácsmegyei az őt aposztrofáló jelentéssel. Valószínűleg ez az egyik ok, amely miatt visszavonja Kazinczy tervezett társaságához való csatlakozásra vonatkozó ígéretét. Rövidesen azonban újra oldódik a Péczeli részéről fennálló feszültség: gróf Teleki Józseftől Kazinczy halálhírét veszi. A bosszúság azonnal eltűnik; — „nagyon sajnált”, tájékoztatja a „füredi poéta” az újra fölépült közös barátot. Ez a költött hír szinte tabula rasát csinál a prédikátorban kritikusat illetően: lapjában azonnal közli P. Horváthnak Kazinczyt elsirató, majd felgyógyulásán örvendező verseit. S egyre inkább jönnek (és egyre hatásosabbak) Kazinczy tiltakozásai is: a „norma” nincs a magyar nyelv ellen. A kurta, Horváth Ádámon keresztül érkező tájékoztatások után végül — terjedelmes levelében — maga Kazinczy tárja fel a helyzetet október 10-én.

Iskolaügy-nyelvkérdés

Kazinczy levele teljesen meggyőzte Péczelit; a van Swieten-t bőven idéző tájékoztatás a „norma”-rendszer magyar nyelvre vonatkozó, megnyugtatóan is ható oldalán kívül a levélíró személyes tevékenységét ecseteli az „édes Hazafi társ” előtt, úgy, hogy az — érezhető megkönnyebbüléssel — Gyűjteményében ünnepli a „fáradhatatlan Hazafit”, aki „az alatta lévő iskolák igazgatóinak megparantsolta, hogy a Német nyelvet is szorgalmasan taníttassák ugyan: de azért a haza nyelvét is minden igyekezettel boldogítsák, mert a Tsászári felségnek nem tétlén az Anyai nyelvnek el-törlése...”

Ez a pozitív reakció feltétlen figyelmet érdemel. A kor protestánsai (a katolikusokkal együtt) — vallásos nézőpontból, de a nemzeti célokat is felvonultatva — egységesen tiltakoz-

²² Vö. HEKSCH ÁGNES: Kazinczy és II. József művelődéspolitikája. Pedagógiai Szemle 1956. 1—2. 74—107., ill. SZAUDER JÓZSEF: Kazinczy útja a jakobinus mozgalomig. Itk. 1959. 388—402.

²³ Horváth Ádám—Kazinczynak. Szántód, 1789. aug. 11: „tsak arra unszolt, hogy verjék le a Normának olyan kemény sürgetéséről”. Kaz. Lev. I. 420.

nak a normális iskolák vallásukat háttérbe szorító bevezetése ellen;²⁴ a komáromi prédikátornak viszont — a kor átlagával szemben — láthatóan másodlagos a vallásos szempont a nemzeti érdek mögött, mert amikor efelől megnyugodott: nem tiltakozik, hanem ünnepli a „norma” egyik legbuzgóbb hazai propagátorát. Hogy a toleranciát talán a leglelkesebben hirdető, vallásosságában ekkor egy erősen szentimentális, tételektől megszabadított vallásos érzést képviselő²⁵ komáromi prédikátor előtt rokonszenves a felvilágosult nevelés, az korábban is megfigyelhető. Svájci tanulóévei (1779—82) alatt a XVIII. század egyik leghíresebb felvilágosult tudósa, a philosophie experimentale-t tanító genfi professzor, Horace Benedict de Saussure — még fáradságot sem kímélve —²⁶ szerzi meg házához nevelőnek. Pedagógiai érdeklődéséről nem csupán gazdag könyvtárában található nevelésügyi munkák, hanem az a később Mindenés Gyűjtemény-beli cikke is árulkodik,²⁷ amelyet Kazinczy 1789. december 23-án elmondott *Hivatalba vezető Beszédére* írt. Kis tanulmányának elején nagy helyesléssel közli, bővíti a Kazinczy által propagált nevelési-oktatási szempontokat.

Am egyszerre hangot vált: átmenet nélkül feltűnik a minden ediginél ellenségesebb, keményebb tiltakozás: „Javasolja a német nyelvet mely a többek között szolgálja fog a megvilágosíttatásra. E jó lenne ha csak eddig menne . . . Nekünk is sokba lesz a megvilágosítás, ha az által nemzeti nyelvünk s bélyegünk (charakter) eltöröltetik . . . De ha az iskolákban már a grammatikában (a mint kezdik) mindent németül fordítanak gyermekeink, és semmit sem magyarra, úgy három nemzetség alatt azaz 100 esztendő alatt tsak nem egészen el fog tűnni a mi magyar nyelvünk s nemzetünk.”

Emlegettük már, hogy Péczeli kultúrpolitikai, gyakorlati tevékenységében a nyelv helyzetének stabilizálása volt a központi kérdés. Ugyanez vonatkozik elvi cikkeire is; itt azonban fellelhető annak az állandó feszültségnek a forrása, amely ébren tartja, hevíti az ügyben mutatott szembetűnő buzgóságát: a nyelv megmaradása a nemzet létének záloga, kiveszése a nemzethalállal egyenértékű — ez a gondolat állandóan fellépő motívum írásaiban sugalmazó tetteiben.²⁸ A későbbi herderi figyelmeztetés;²⁹ a nemzethalál fenyegető rémképe már 1789-ben, 1790 elején nagy erővel behatol a magyar tudatokba, s Péczelinek Kazinczyt figyelmeztető mondata arról a bizonyos baljós „100 esztendő”-ről mintha csak a német gondolkodó. — később Kazinczyra is nagy hatást tevő — „Jahrhundert”-jét anticipálná. Péczeli számára ez a gondolat már korábban is az alapvető, minden mást elhomályosító rém; s éppen ez a fenyegetés az, ami Kazinczyra is egyre inkább hat ebben az időben: akkor, amikor az erősödő nemesi mozgalom a latint kívánja vissza, sőt, amikor ez a nemesi hivatalnokok révén részben már el is intézett tény.³⁰ Ezért van az, hogy Kazinczytól a korábban *belsőleges* (a feudális izlés ellen kiélezett) nyelvművelés helyett olyan nyilatkozatokat látunk, amelyek korábban nem szerepeltek, illetve másodrendűek voltak; megnyilvánulásaiban a nyelv *terjesztésének* erősen nacionalista — de természetesen a felvilágosult gondolkodással is egybevágó — szempontja kerül előtérbe. A Hadi és Más Nevezetes Történetek szerkesztőjéhez 1790. március 8-án írott levele a nyelvnek mint politikumnak kezeléséről árulkodik³¹ — és ez az az időszak, amikor elszörnyed: nem olvasnak a magyarok! A korábbi „szép Társaságok”

²⁴ HEKSHC i. m. 97.

²⁵ ALSZEGHY ZSOLT: A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. It. 1945. 2. —

²⁶ Vö. Saussure levelei Varjas János debreceni professzorhoz. MTA Kézirattára. 148 4—r. [Magyar Irodalmi Levelezések].

²⁷ T. Kazintzy Urnak a Normális Oskolák Látogatójuk előtt tartott Beszéde. MGy III. 167—171.

²⁸ SZEKFÜ GYULA: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp., 1926. 24. A MGy-t idézi mint olyant, ahol ez a gondolat először, klasszikusan tiszta formában megfogalmazódott.

²⁹ Vö. PUKÁNSZKY BÉLA: Herder intelme a magyarsághoz. EPhK., 1921. 35. és 83.

³⁰ SZEKFÜ i. m. 33.

³¹ KazLev. II. 45.

keveseinek tetszésére apelláló magatartás egy tágabb közönségigényben jelentkezik tehát; s talán joggal feltételezhetjük: ez az alapja — a most induló új vállalkozás, az Orpheus merészen, nyíltan felvilágosult *propagandisztikus* jellegével együtt — a fordítás „hogyan”-ját illető szemléletváltozásának; természetesen a parlagi ízlés (és vele a magyaros formában jelentkező feudális ostobaság) elleni harcot tovább folytatva tesz hitet az *igényes* formáról („... mintha a szerző irta volna...”), de figyelembe veszi a szélesebb olvasóközönség lehetőségeit is („... magyarul...”). Ez a Herder előtti herderi fenyegetés rémképe okozza, hogy az Orpheus élére a Péczelihez (e veszély ellen harcolók között a leghíresebbhez³²) írott Pálffy-levél kerül, s ezért jön mindjárt utána — a vele ebből a szempontból szerves, tartalmi kapcsolatban levő — Kazinczyhoz írott Prónay-levél, amely a „magyar nyelv végső elmúlása” ellen tiltakozik, illetve bizakodik e fenyegetés megalapozatlan voltában. S ez az, ami miatt általánosan is erősödik — a kifogások elhallgatása mellett — Péczeli iránti rokonszenve; ezért zárul le a két író kapcsolata ezzel a válasz nélkül hagyott Mindenés Gyűjtemény-beli támadással.

Az 1789—90-es Kazinczy sokrétű és gazdag világnézetének csak egyik — témánk szempontjából fontos — mozzanatát emeltük ki: csak annak okát igyekeztünk vázolni, amiért hallgatásba került a korábbi, talán elsősorban Péczelire koncentrált kritikai vonal, amiért egyre nagyobb türelemmel nézte a komáromi prédikátor munkálkodását. A két író többet nem találkozik: Kazinczynak a felvilágosodással eljegyzett gondolatvilága halad tovább a maga útján: Német János ügyész, a hét évi börtön és a korszakos irodalmi vezérség felé, a nála magyarságban *akkor* éberebb, de írói kvalitásokban és világnézetileg messze mögötte maradó komáromi pap pedig — a mennyiségileg hallatlanul sok munkából szinte sorsszerűen következő betegsége miatt — az 1792. december 4-én bekövetkező halála felé.

És a későbbi irodalmi vezér emlékképe mindvégig őrzi a kortársi időkből fennmaradt kettősséget: a nyelvújítás gigászi küzdelmében ellenfél a „mázoló” komáromi prédikátor, alakja szükségszerűen elhomályosodik a fegyvertársként idézhető Báróczi, Dayka, Ráday, sőt a másik Henriade-fordító: Szilágyi Sámuel mellett. De 1809 táján verssel adózik emlékének.³³ A Thübingai pályairat körüli és a felvilágosultságában a hazafiságról lemondó Berzeviczyval való csaták idején vagyunk; akkor, amikor a magyar nyelv pusztá léte ismét a nemzeti lét biztosítékaként villan fel. Az egész költeményt átfogó hasonlatban (hasznos, az árvíz ellen az életet is biztosítani tudó, de különösebben nem szép fűzfa) már benne van az a portré, amit az öregedő Kazinczy — már nem taktikusan, hanem mindent mérlegelően — fest a Pályám emlékezetében a komáromi íróról.³⁴

Ferenc Biró

KAZINCZY AND PÉCZELI

The study is a contribution to some problems of the history of Hungarian literature in the years after 1780 rather neglected so far, by clearing up the relationship between Ferenc Kazinczy who became later an epoch-making leader of literature and József Péczeli (1750—1792) a minister in Komárom, in key position from the point of view of becoming acquainted with the period, as a translator of Voltaire, Young and Hervey and editor of an important review „Mindenés Gyűjtemény” (Omnibus Collection). An attempt is made to illustrate the relationship between the two Josephinist men of letters of a specific character composed of attraction and repulsion, by the interpretation of a series of facts grouped around three crucial points. These spheres are at the same time important problems of the literature in the given epoch: the relation of the two authors to critique, the divergence of their principles followed in translation and their contrasting attitudes towards the school reform policy of Joseph II. which was in close connexion with the cause of the Hungarian language. The analysis of this relationship, thus, gains a more universal interest.

³² Péczeli — Kazinczy előtt is ismeretes — népszerűségéhez 1. VÁCZY JÁNOS: Kazinczy és kora. Bp., 1915. 295.

³³ KazLev. 8. 222.

³⁴ Kazinczy Ferenc válogatott művei. Idézett kiadás 80.

KEMÉNY ÉS SZÉCHENYI 1849 UTÁN¹

Az első, néma esztendők alatt Széchenyi önmagával viaskodott. Hogy miként, arról egy-egy villanás beszél: önvallomása 1849 tavaszáról, majd néhány levele feleségéhez, bátyjaihoz, orvosához és Tasner Antalhoz. Önmagát gyötri: ő az Antikrisztus, az apokalipszis nagy bestiája, aki milliók életét tette tönkre, és ezért már e földön a pokol minden kínjával gyötrődik. Ő az ármány fia, a nyomorult nemzetgyilkos, aki izgatásaival egy fényes jövő küszöbén álló Magyarországot vitt végleges romlásba. Még 1851 márciusában, utolsó ilyen levelében is ezt ismétli, itt nevezi Petőfit saját fiának. S úgy írja alá volt titkárához, Tasnerhez intézett sorait: „Széchenyi István a szegény gazfi.” Pedig alighanem igazat kell adnunk Károlyi Árpádnak abban, hogy e levelek, a „vad kétségbeesés e feljajdulásai”, még a viszonylag világosabb pillanatoknak voltak termékei, a kínzó, rövid nappaloké, amelyeket hosszú, elmondatlan éjszakák hetei vagy hónapjai választottak el egymástól.²

Ezeket tudva kell e korai döblingi megnyilatkozások azon pár sorát olvasnunk, amely ez időben Magyarország nemzetközi helyzetére tartalmaz utalásokat. A legösszefüggőbbben még 1850 szeptemberi levelében. Ha Magyarország — írja — a kormánnyal, a Habsburg hatalommal haladt volna és a nemzetiségek elleni harc helyett gazdasági és kulturális alkotásokkal foglalkozik, akkor „ma Budapest és Hunnia paradicsom volna”, a magyar „adná a tónust és tactust Ausztriában sőt Európában!” Széchenyi visszamenőleg eszményi idillnek festi át Magyarország 1848 előtti helyzetét a Habsburg-monarchiában. Magasztalja erejét, amelyet Ausztria és Oroszország egyesült hadai tudtak csak legyűrni. S teszi mindezt azért, hogy annál kiáltóbb legyen saját bűne: a meglevőknek és a jövő ígéretének tönkretétele. A nemzetnek — folytatja másnap — „igazi élete és felvirágzása csak most kezdődne, ha én örültségre és öngyilkolásra fel nem hevitem! Bécsben most a magyarok uralkodnának, de nem usurpatióként vagy megbántólag, hanem mint a legokosabbak”, és két-három nemzedék alatt annyira magyar befolyás alá került volna minden, „hogy Bécsben stb. nem volna olyan tanult ember, aki ne értene magyarul”. Először és utoljára szakadnak fel Széchenyi szíve mélyéről, a magyar-központú Habsburg-monarchia 1848 körüli reményeinek eltorzult emlékét idézve, olyan illúziók, amelyek másnál, célkitűzésként, a nemzeti megalománia címszava alá volnának sorolhatók, nála azonban, visszatekintő, fájdalmas álomként, csak az önkínzás eszközei. És még újabb szörnyű sejtelmek rémlenek fel előtte. Németek és szlávok történelmi méretű egymásnak feszüléséről és várható, nagy összecsapásáról Kossuth és Wesselényi fogalmazta meg a magyar politikai irodalomban elsőnek és messze érő hatással a liberális nemesi közvéleményben tovább élő, a német publicisztikából is állandóan táplálkozó elképzeléseket. Ezek is itt, ekkor bukkannak fel Széchenyinél, gyötrő rémlátás alakjában: „most fognak a szlávok

¹ Részlet a szerző Széchenyi Döblingben c. kéziratot munkájából, amely Magyarország és a nemzetközi politika témájának egyes kérdéseit elemzi 1849–1860 között.

² KÁROLYI ÁRPÁD: Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. I. Budapest, 1921. 136–137.

rövidesen a németekkel összetűzni, a szlávok győznek, de győzelmük után meghasonlanak egymás között, és Magyarországot vér fogja öntözni, mint a világ egyetlen más országát sem, a magyar pedig lassan elsüllyed, — a magyar, aki előtt nyitva állt az egész világ”.³

Ezek a levelek természet szerint nem a nyilvánosságnak íródtak. Mégis akadt, aki a nyilvánosság előtt reflektált rájuk. Kemény Zsigmond a *Még egy szó* (1851) elején három fejezetet át cáfolja az önvádat. Azzal nyugtatja Széchenyit, hogy a fejlődés hatalmas folyamát nem egyének indítják meg. „Széchenyi a változások formáira nagy mértékben folyt be; de a változások tényezőit többnyire nálánál és az egyének befolyásánál magasabb erők állították elő.” Magyarország régi állapota semmiképpen nem volt fenntartható. „Csak az önkínzás monomániája hitethette el Széchenyivel, hogy tőle, vagy akárkitől függött volna fölriasztás helyett álmokországban hagyni a hazát.” Azt Kemény sem hiszi, hogy az újat, a történelmi fordulatot egészen békés úton, simán is el lehetett volna érni, úgy ahogy Széchenyi óhajtott. Bár Széchenyi, „az egyetlen nyílt utat” választotta, és mindenkinél tisztábban látta az osztrák „vegyes házasságból” adódó bajokat — írja —, mégis aligha képzelhető el, hogy Magyarországon a gyökeres átalakulás nevezetes rázkódtatás nélkül megtörténhetett volna.” De a nemzetet a hanyatlásból, a tarthatatlan múltból kiragadni és „merész de számító politikával az átalakulás korszakába vezetni”: történelmi kötelesség, amelynek vállalásáért a reformer nem vádolhatja önmagát.⁴

Kemény azonban nem annyira Széchenyi vigasztalására, mint inkább saját olvasóinak meggyőzése érdekében tartja szükségesnek, hogy az önváddal vitába szálljon. Megállapítja, hogy Széchenyi most, a tébolydában mindent „megfordított szempontból lát”. Valaha elégedetlen volt a hazai viszonyokkal, most úgy véli, hogy azelőtt minden rendben ment. Valaha elmaradtnak látta honfitársait, most, utólag, feltűnően értelmesnek. Az ellentétpárok felsorolásából is látni, hogy Kemény pontosan értesülve volt Széchenyi sajátos, döblingi nézőpontjáról. Főleg Tasner útján: hivatkozik is például arra a Tasnerhez intézett levelére, amely a németek és szlávok küzdelméről beszél.⁵ Kemény óta sokan elismételték, hogy Széchenyi e döblingi levelei éppen ellenkezőjét vallják annak, amit valaha hirdetett.⁶ Persze *nem* mindenben az ellenkezőjét. Most *még inkább* helytelenít minden agitációt, mint egy évtizeddel korábban. Míg a negyvenes években, Kossuth ellen küzdve, az ellenzéket fékezve még védte saját, korábbi reformirányát, most már azt is elítéli, sőt elsősorban azt ítéli el. Amennyire leveleiből kivehető: főleg nemzeti törekvései és nem társadalmi tartalma miatt. Önmagát támadja, Kossuthot már majdnem mentegeti. Már szinte nem is egymással szemben állnak. Kossuth csak folytatta, amit ő elkezdett, s arra ment tovább, amerre ő mutatta: rossz irányban. Ezzel persze nem előre, hanem, átmenetileg, inkább még hátrább lép egyet Széchenyi. De így a magyar reformmozgalom két szakasza, ha negatív előjellel is, egyazon vonalba áll. A második folytatja, kiegészíti az elsőt. Az első előkészíti a másodikat. Kemény éppen ezt cáfolja. Ezért hangsúlyozza a fordítva látást. Neki a negyvenes évek Kossuth ellen hadakozó Széchenyijére van szüksége, amikor most, az önkényuralom idején a polgári-nemesi nacionalizmus egy másik, realiztikusabbnak tartott változata kedvéért, Kossuth és a forradalom politikai örökségével készül leszámolni.

A mintakép persze maga is felelős követőiért: nem pusztá véletlen, ha ráakadnak. Csak az a kérdés, hogy mennyiben azonos velük. Most, Döbling első, néma éveit alatt, mindenesetre

³ MAJLÁTH BÉLA: Gr. Széchenyi István levelei. III. 634. A fenti részletek Széchenyinek 1850. szept. 7—8-án Tasnerhez írt leveleiből származnak. A nemzetiségek harca még nincs befejezve — írja pár nap múlva bátyjának — „csak kezdetén vagyunk az iszonyú drámának, mely egész Európát lángba borítja, melyben elvész az utolsó magyar”. Idézi (szöveghűen?) ZICHY ANTAL: Gr. Széchenyi István. II. 257—258.

⁴ BR. KEMÉNY ZSIGMOND: *Még egy szó a forradalom után.* (1851.) Összes művei. XII. Bp., 1908. 244, 258, 267.

⁵ Uo. 213.

⁶ GAAL JENŐ: Gr. Széchenyi István nemzeti politikája. I. Bp., 1902. 230.

ővék a szó. Őket kell meghallgatnunk. Kérdés, hogy mit hogyan ismertek föl a Habsburg-monarchia és Magyarország egykorú nemzetközi feltételeiről és mit, miért, milyen úton tartottak e feltételek közt követendőnek.

1. Ausztria és a német kérdés

Ausztria az ötvenes évek elején olyan súllyal nehezedett Közép-Európára, mintha igazán kolosszus lett volna. A forradalmak mindenütt elbuktak. A liberális burzsoázia cserbenhagyta őket, és a reakciós erőkkel fogott kezét. Nyugaton Anglia és a bonapartista Franciaország, keleten a még feudális cári Oroszország vigyázott a kontinens „nyugalmára”. Így azután alig vészelte át a Habsburg-hatalom a vihart és a válságot, Schwarzenberg Félix herceg, az új kormányelnök teljes erővel érvényesíthette az ellenforradalmi hatalmi politikának általa kezdeményezett, jellemzően agresszív, nagyra törő, kalandor változatát. Ez a tehetséges, de kiélt, meghasonlott és könyörtelen ember, aki ifjú éveinek kissé viharos diplomáciai szolgálata után 1848 nyarán Radetzky egyik támasza lett az olasz hadszíntéren, 1848 novemberében kapta kezébe az osztrák birodalmi politika vezetését. A Habsburg császári hatalom ügyét szolgálta, skrupulus nélkül, eszközökben nem válogatósan. 1849 tavaszán ő, az abszolutizmus híve mondatra ki — papiroson — az új, birodalmi alkotmányt, és ő is dobta félre véglegesen, amikor 1851 végén, II. Napóleon államcsínyje után, elérkezettnek látta rá a pillanatot. Ugyanezzel a jéghideg cinizmussal hajtatta végre Magyarországon azt a bosszút, amelynek borzalmain felhördült a civilizált világ.⁷

Magyarország és Itália már legyőzve hevert 1849-ben. Hátra volt még a németországi Habsburg-hegemónia visszaállítás. Frankfurt liberálisai már szétszéledtek a német egységhez fűződő reményeikkel együtt. De maradt még egy komoly ellenfél: Poroszország. Schwarzenberg nem óhajtott többé versenytársat tűrni. A nagy játszma most ez volt: a cár — s ha lehet: Franciaország — támogatását biztosítva végleg leszámolni a porosz rivalitással. IV. Frigyes Vilmos, mint ismeretes, Frankfurt kezéből nem akarta és nem merte a német császári koronát elfogadni. De 1849 tavaszán, amíg Bécsét még lekötötte a magyar szabadságharc, a német fejedelmekkel tárgyalva, dinasztikus-konzervatív úton próbált egy „kisnémet” formájú, elég laza szövetségi államot létrehozni, porosz vezetés alatt, Ausztria nélkül, bár vele sem akart szembekeverülni, sőt közte és az új német Bundesstaat között a legszorosabb szövetséget képzelte el.⁸ Ez azonban hamar illúzióknak bizonyult. Magyarország bukásával a kisnémet terv szétfoszlott, és a poroszok volt főbb kliensei, Szászországgal az élükön, siettek átállni Ausztriához. A porosz kormányzat erre egy „szűkebb körű” unió létrehozásával kísérletezett, amely Közép-Németország kisebb államait fogta volna össze porosz vezetés alatt. Schwarzenberg viszont olyan „nagynémet” megoldást akart keresztülvinni, amely egész Németország haderejével biztosította volna Ausztria veszélyben forgó birtokait Itáliában és Magyarországon: a német Bund élén héttagú direktóriummal, amelyben Ausztria vezetése alatt vesznek részt Poroszország és a német „középhatalmak”. Az utóbbiak (Szászország, Bajorország stb.) támogatását el is nyerte. Míg a porosz uniósok Erfurtban készültek összeülni, Ausztria és a Bund hívei Frankfurtban tanácskoztak. A hessen-casseli incidens (hogy bajor vagy porosz csapatok ültessék vissza az elűzött, reakciós fejedelmet) már a fegyveres konfliktus veszélyét idézte fel a két tábor között. Az adott feltételek között azonban Schwarzenberg alighanem keményebb diót is megroppantott volna, mint az ingadozó IV. Frigyes Vilmos, aki utóbb zavart elmével végezte életét, és mint az a

⁷ Schwarzenberg politikájának kalandor, cinikus vonásaira l. újabban ROBERT A. KANN: *The Multinational Empire*. II. New York, 1950. 66. Két biográfusa reakciós szemszögből, kritikátlanul magasztalja a herceget: EDUARD HELLER: *Mitteuropas Vorkämpfer Fürst Felix Schwarzenberg*. Bécs, 1933. ADOLF SCHWARZENBERG: *Prince Felix zu Schwarzenberg*. New York, 1946.

⁸ H. FRIEDJUNG: *Harcz a német hegemoniáért*. I. Bp., 1902. 2.

porosz udvar, amely a vereségnél is jobban irtózott attól, hogy a magyar és olasz forradalmat próbálja új lángra lobbantani ellenfele hátában. Ausztria megszerezte a cár támogatását, és ultimátummal térdre kényszerítette Poroszországot. Az új porosz kormány 1850. november 29-én kénytelen volt aláírni az olasz egyszemélyi, felhagyni az unióval, elfogadni Ausztria feltételeit.

Igaz: Schwarzenberg nem tudta elérni végső célját: annak a Habsburg-vezetés alatt egyesült, 70 milliós közép-európai nagynémet hatalomnak a megteremtését, amely Hamburgtól Erdélyig egyetlen hatalmi tömb keretébe fogta volna össze, mind gazdaságilag, mind politikailag, valamennyi német államot és az egész Habsburg-monarchiát. Mint 1849-ben, most, a német fejedelmek drezdai konferenciáján, 1851 első hónapjaiban sem tudta kiereszkedni, hogy a Habsburg-monarchiát teljes egészében, minden részével — tehát Magyarországgal is — együtt vegyék fel a Bundba, amelynek megszületése: 1815 óta csak az örökös tartományok: a szűkebb Ausztria és Csehország voltak tagjai. Schwarzenberg nem a német nacionalizmust, hanem a Habsburg császári hatalmat akarta szolgálni. Tervéből azonban egy roppant méretű német hatalomnak kellett kibontakoznia. Olyan reakciós vezetésű hatalomnak, amelynek torkából Magyarország még sokkal nehezebben tudott volna kisiklani. Akkorának, amekkorát egyik külső nagyhatalom sem tartott kívánatosnak. Sem Anglia, sem Franciaország — amely sietve a kisebb német államok védelmezőjének régi mezébe öltözött —, de az egyébként teljes súlyával Bécs mögött álló cári Oroszország sem. I. Miklós tudatta Schwarzenberggel, hogy ebben a kérdésben nem hajlandó öt Franciaországgal szemben támogatni. Így a porosz ellenzéknek nem volt nehéz dolga Drezdában. Bécs kénytelen volt megelégedni a Bundnak s benne saját vezető szerepének a régi, 1815—1848 közötti formában való helyreállításával.⁹ Tegyük mindjárt hozzá, hogy a további próbálkozások során Poroszországot német gazdasági vezető szerepétől sem tudta elűzni. Bruck osztrák kereskedelemügyi miniszter gazdaságilag próbálta az új, nagy Mitteleuropa egységét megteremteni, már Schwarzenberg idején, majd annak halála (1852) után is. Az első lépés Ausztria csatlakozása lett volna a német Zollvereinek, amely mindaddig porosz vezetés alatt kapcsolta vámegységbe a német Bund legnagyobb részét, Hannover, a Hanzavárosok és — főleg — Ausztria kivételével. Poroszország azonban a végsőig ellenállt. Még a Zollverein feloszlására is inkább hajlandó lett volna, semhogy Ausztriát beengedje. A délnémet kormányok hajlottak ugyan egy ideig arra, hogy Bécs mellett kössék le magukat, de a délnémet burzsoáziát sokkal izmosabb érdekek fűzték már a Zollvereinek, semhogy az az álláspont szilárd és tartós lehetett volna. Ausztria kívül rekedt a német vámunió, és nem ért el többet egy osztrák—porosz kereskedelmi egyezménynél, 1853. februárban, ami már szinte veregségnek számított.¹⁰

⁹ Schwarzenberg nagynémet tervére és annak nemzetközi akadályaira I. ADOLF BEER: Die deutsche Politik des Fürsten Schwarzenberg bis zur Dresdner Konferenz. Historisches Taschenbuch, 6. sorozat, 10. évf. Lipcse, 1891. HEINRICH FRIEDJUNG: Österreich von 1848 bis 1860. II/1. Stuttgart—Berlin, 1912. R. J. SONTAG: Germany and England, 1848—1894. New York, 1938. A. SCHARFF: Die europäischen Grossmächte und die deutsche Revolution, 1848—1851. Lipcse, 1942. Újabb: R. A. KANN i. m. II. 72, és általános, európai keretben: CHARLES POTHAS: Démocraties et capitalisme, 1848—1860. (Peuples et civilisations XVI). Paris, 1941, 161. sk. V. POTIEMKINE: Histoire de la diplomatie. I. Paris, 1946. 426. PIERRE RENOUVIN: Le XIXe siècle. I. De 1815 à 1871 (Histoire des Relations internationales V). Paris, 1954, 211. sk. JACQUES DROZ: Histoire diplomatique de 1648 à 1919. Paris, 1959², 362—370.

¹⁰ Az előző jegyzetben id. munkák mellett I. A. GARTNER: Der Kampf um Zollverein zwischen Oesterreich und Preussen, 1849—1853. Berlin, 1916. RICHARD CHARMATZ: Minister Freiherr v. Bruck, der Vorkämpfer Mitteleuropas. Sein Lebensgang und seine Denkschriften. Lipcse, 1916. A. DOPSCH: Mitteleuropa. Ein Problem Altösterreichs, 1849—1856. Österreich 1917, 1. füzet, 16—37. (Az első világháború alatti Mitteleuropa-irodalom hatása alatt). HENRY CORD MEYER: Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815—1945. Hága, 1955, 16. sk.

Visszatekintve fölfedezhetjük mindebben eljövendő kudarcok előjeleit. De akkor nem ezek, hanem a Habsburg-hatalom mutatós sikerei voltak szembetűnőek. És függetlenül attól, ami nem sikerült: Ausztria nagyhatalmi pozíciója, itáliai és németországi uralma helyreállt. Ez az erő nyomasztó súllyal nehezedett a leverte Magyarországra, fojtogatóan, s szinte úgy látszott: elmúlhatatlanul. Egyik politikai emlékirónk szerint ez időben „a magyar vezető férfiakra, többé-kevésbé magára Deák Ferencre is átragadt” az a tévhit, hogy „az osztrák abszolút monarchia külpolitikái és katonai helyzete megrendíthetetlen alapokon nyugszik.”¹¹ Deák nézeteiről keveset tudunk ekkor. A nemzetközi viszonyok ilyen tükröződése azonban kétségtelenül kimutatható az egykorú magyar politikai irodalomban.

2. A magyar politika és Eötvös

1848 tavaszának nemesi vezetése „nagy magyar” külpolitikája az ellenforradalmi támadás kibontakozásával kettéágazott. Az egyik irány az önvédelmi harcon át eljutott az 1849-ben kimondott függetlenségig, a Habsburg-monarchiával való végleges szakításig, amiben a radikális-köztársasági erők támogatására is számíthatott. Ugyanakkor azonban, ha voltak is jó irányú, de következtelen és elkésett próbálkozásai, nem tudta valóban megoldani a hazai más népekkel való összefogás kérdését és vele az alapvető ellentmondást a nemzeti szabadságról vívott harc és a saját nacionalista hegemoniához való ragaszkodás között. Ezt az irányt folytatta és próbálta utóbb az ellentmondásból kiemelni a Kossuth-emigráció, mint az idehaza elnémitott függetlenségi politika szóvivője. A másik irány, amelyben fokozottan kifejezésre jutott a birtokos nemesség már 1849 tavaszán érezhető jobbratulódása, az ellentmondást más-ként készült megoldani. Inkább a függetlenség követeléséről mondott le, felismerve, hogy „a dinasztia és Ausztria nagyhatalmi állása szoros junktimban van a magyar földbirtokos uralkodó osztály hatalmi pozícióinak megőrzésével”.¹² Alapul vette a Habsburg-monarchiát, nemcsak a bukás, az adott hatalmi, nemzetközi erőviszonyok, hanem mindezek mögött, a birtokos nemesi osztályérdekek miatt. Nemcsak azért, mert Ausztria a cári nagyhatalom ellensúlyának szerepét kapta és a nyugati nagyhatalmak ragaszkodtak fenntartásához, hanem azért is, mert új, nemzeti felkelés a magyar és nemzetiségi néptömegek forradalmi mozgósítását igényelte volna. Nemcsak külső veszedelem ellen tartott igényt a Habsburg-hatalom segédeszközeire, támogatására, hanem végső fokon azért, hogy a soknemzetiségű ország elnyomott osztályai és nemzetei fölött megszilárdítsa uralmát. Lényegében véve ez lesz majd 1867 útja. A megoldás formája csak lassan alakult ki, a Habsburg-hatalom nemzetközi pozíciójának megingása után. Bizonyos előkészítő elemei azonban megtalálhatók már Eötvös és Kemény röpirataiban az ötvenes évektől. Eötvös és Kemény nem egészen ugyanazt képviselte. Közülük csak Kemény lépett fel Széchenyi követőjeként. De mindketten — ha nem is egyformán — közelálltak Széchenyihez 1848-ban és részben utóbb, az ötvenes években is. És 1849 után mindketten túlmentek a Habsburg-birodalomhoz való alkalmazkodásban azon, amit a közép-nemesség zöme elfogadni hajlandó volt.

Eötvös már 1848 végén, Münchenben egy olyan mű vázlatát készítette el, amelyben a közelmúlt elemzésével a „kiutat” akarta megmutatni. Ez lett volna az ő „Forradalom Után”-ja.¹³ A vázlat a polgári liberalizmus szemszögéből végképp elutasítja a forradalmat. Hangúlyozza, hogy a Habsburg-monarchia erős „külső állása” valóban „egész Európa érdekében” szükséges (indokolásul e címszavakat adja meg: „keleti kérdés”, és: „Oroszország”), és ennek kedvéért belemenne a kül-, had-, pénz- és kereskedelemügy közös kezelésébe, „békés kiegyenlítést”

¹¹ HALÁSZ IMRE: Egy letűnt nemzedék. Bp., 1911, 181—182.

¹² HANÁK P.: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén. Történelmi Szemle, II: 1959, 1—2. sz.

¹³ SÓTÉR ISTVÁN: Eötvös József. Bp., 1952, 288—292.

szeretne (a szabadságharc kellős közepén), és érveket keres az abszolutista-centralista törekvések ellen is, — aligha véletlenül éppen a Schwarzenberg kormányra kerülését közvetlenül követő időben, ha ekkor még a Windischgrätz-féle feudális-arisztokrata föderalizmus volt is előtérben. A müncheni vázlat első, 1848-at tárgyaló része kidolgozatlanul maradt. Második részéből nőtt ki Eötvös nagy munkája a XIX. század eszméiről, és még az elején, ezzel rokon röpirata a nemzetiségek „egyenjóságításáról” a Habsburg-monarchiában. E röpiratban¹⁴ Eötvös — honfitársai megdöbben, hideg hallgatása közben — már egészen alapul vette, amit változhatatlannak vélt: a szabadságharc leveretése utáni helyzetet, az új osztrák összbírodalmat (központi kormánnyal és közös birodalmi gyűléssel), és csak azon belül próbált — persze hiába tartományi beligazgatást kérni Magyarországnak. A nemzeti függetlenség igényének szempontjából e kérés kevesebb a hallgatásnál. Annál kitartóbban érvelt azonban Eötvös Magyarország „történeti” egysége s benne a magyar hegemonia védelmében. Az „egyenjóságítás” jelszavát nemcsak abból a szempontból bírálja, hogy a Schwarzenberg-kormány Magyarország ellen és az ellenforradalmi politika kendőzésére használta. Hosszan fejtegeti, hogy ha Magyarországot bosszúból etnikai alapon osztják fel, azzal az egész Habsburg-monarchia felbomlását készítik elő, hiszen annak — a magyarokon kívül — minden nemzetisége rokonra talál a határokon túl. Mivel pedig „egy nagy állam meglelte azon a helyen, amelyet az osztrák monarchia elfoglalt, európai szükségesség”, s mivel „Európa é részén csak úgy lehetséges nagy állam, ha mindazon néptöredékeket, amelyekből az osztrák monarchia áll, egy egészévé egyesítik”, itt nyilvánvalóan a nemzeti jogok fogalmát kell módosítani. Először is az egyes országok (= uralkodó nemzetek) „történeti” jogát kell figyelembe venni, összeegyeztetve a monarchia egységével, az egyéb nyelvi igényeket pedig csak a történeti kereteken belül hozni összhangba a történeti jog és a monarchiai egység elvével. Az elképzelés az egész monarchiának szól, de nem nehéz mögötte a „történeti” Magyarországot, a magyar hegemonia védelmét felfedeznünk.

Mindehhez az elméleti megalapozást a század uralkodó eszméiről az ötvenes évek elején írt művében dolgozta ki Eötvös.¹⁵ Ebben, ha nem is mondja ki nyíltan, a Habsburg-bírodalom számára próbált olyan elvi alapvetést, tervet fogalmazni, amely lehetővé tenné alkotmányos, polgári-liberális monarchiává fejlesztését, és azt, hogy a nemzeti érdekek valamivel több levegőhöz jussanak. Szövegén nem egyszer nagyon érezni, hogy Bécs előtt érvel, az ellenforradalmi kormányzatot szeretné meggyőzni arról, hogy e tervek nem ellenzik, sőt megszilárdítják, alkotmányos formában, az erős monarchiát mint a cári hatalom ellensúlyát, s hogy a „történeti” joggal összenőtt nacionalizmus alapján véve konzervatív erő, s így a centralizációt nyugodtan át lehetne törni a történelmi egységek nemzeti önkormányzatával.¹⁶

Főlösképes vitába szállnunk azzal az illúzióval, hogy az önkényes hatalom, ha szépen és saját érdekében kéri, szívesebben vedlik át alkotmányos kormányzattá. A kérdés itt inkább az, hogy Eötvös hogyan jutott el akkor *ilyen* mértékben az összbírodalom elvi elfogadásához. Az okok közt nyilván ott szerepelt a Habsburg-bírodalom nyomasztó nemzetközi pozíciója is, illetve annak tükröződése Eötvös véleményében. A liberális burzsoázia forradalomellenessége és főleg 1848 utáni maghasonlása már eleve ebbe az irányba tolta őt. De ha pusztán ez szülte volna Eötvös álláspontját, akkor miért változott meg programja utóbb, éppen Ausztria nemzetközi helyzetének fordulásakor? 1860 óta Eötvös már a dualizmust igyekezett a német kérdés

¹⁴ (Eötvös J.): Ueber die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Oesterreich. Von N. N. Pest, 1850.

¹⁵ Eötvös J.: A XIX. század uralkodó eszméi és befolyásuk az álladalomra. I. Bécs, 1851. II. Pest, 1854.

¹⁶ SÖTÉR I. i. m. 293—316. helyesen utal Eötvös visszariadására a forradalomtól, meg arra, hogy műve a Habsburg-monarchia számára készült. A kép még árnyaltabbá válik azonban, ha figyelembe vesszük a Schwarzenberg-féle politikát és azt, hogy Eötvös nemcsak általában érvel a központosítás ellen a forradalom veszedelmével, hanem konkrétan az abszolutista centralizmus ellen!

jövőjének elemzéséből kikövetkeztetni, visszautasította a birodalmi tanácsba történt meghívását, és újra valamivel közelebb került saját múltjának haladó célkitűzéseéhez, ami miatt még annyi csalódás várt rá utóbb, 1867 liberális, de nem demokratikus államában.¹⁷ A leginkább változó fraktor itt, Eötvös nézeteiben, a Habsburg-hatalom nemzetközi pozíciója. Ennek meg-ingásával kezd Eötvös újra felszabadultabban tájékozódni, és ennek rendeli alá magát csüggedten, amikor az ötvenes évek elején még azt hiszi róla, hogy elmúlhatatlan. Állandó faktor viszont a ragaszkodása a magyar hegemoniához, a soknemzetiségű államkeretben, — a nacionalista hegemoniához még akkor is, ha ezen belül ő, teljes szubjektív őszinteséggel, jóval több nyelvi engedményt és mozgási lehetőséget képzelt el mások számára, mint amennyit utóbb a sovinizmus valósága megadott nekik.

3. Kemény és Széchenyi

A jobbratulódó polgári-nemesi politikának Széchenyihez kapcsolására Kemény Zsigmond tett kísérletet. Már 1849 végén, hadbírószági kihallgatásakor, „Széchenyi-pártnak” nevezte — és egyúttal az ókonzervatívoktól is elhatárolta — a volt békepártot. 1850 elején, szintén a hadbíró-ság számára — mint Pulszky mondta: a békepártiak ügyvédjeként — készített „emlékiratá-ban” csak néha, messziről idézte fel Széchenyi alakját.¹⁸ *Forradalom után* c. röpiratában azonban (1850) már világosan látni, mint igyekszik Széchenyit igazolni és mindjárt annak bizonyítására felhasználni, hogy Magyarország nem azonosítható a forradalmi, függetlenségi politikával.¹⁹ Kemény szerint „Magyarországnak szorosabb viszonya a monarchiával bevégzett tény”, — ő már eleve nem hitte, hogy „győzelem esetében mint független ország fennállhassunk, s hogy megengedhesse Európa e győzedelmet”. Ausztria nagyhatalmi létéhez roppant nemzetközi érdekek fűződnek, nélküle az „európai súlyegyen hosszasan fönttartható nem volna”. Ezzel a külpolitikai helyzettel kell számolnunk. A magyarok hát ne ábrándozzanak. „Sokan a küldiplo-matiát hiszik panaceáknak”, Angliától, Törökországtól, a németektől várnak valamit. Ez „légvárépítő politika”. El kell fogadni a „szükséges” keretek közt a birodalmi egységet, „mely nélkül Ausztria nagyhatalmasság nem lehet”, és ezen belül képviselni a magyar érdekeket. Eötvös is a bukás utáni helyzet alapján és forradalom-ellenes oldalról érvelt, de mégis inkább a bécsi politika ellen próbált védekezni. Kemény főleg azzal megy túl rajta, hogy 1848-ra és előzményeire kitérve, a magyar politika balszárnyát támadja. Persze ő is érvel Bécs felé azzal, hogy „aki a monarchia fönmaradását” szíven hordja, annak „a magyar nemzet érdekeinek elő-segállítására kiváló gondot kell fordítania”, meg hogy a „történeti” alapon álló magyar nacionaliz-mus konzerváló erő, hiszen „az osztrák monarchiában lakó népfajok közül csak a magyar nem terjed a birodalmi határokon túl”,²⁰ míg a többiek „erősebb érdekei e határokon kívül feksze-nek”, és hogy a rossz belpolitika Ausztria nemzetközi szerepét is megbénítja. Kemény a fő célok közé emeli a fennálló társadalmi rend védelmét, és tagadja a magyar nép forradalmi törekvéseit. Mindez nyilvánvalóan taktika is a hatalom megnyugtatóására, hogy ne féljen új forradalomtól, és enyhítse a rémuralmat. De olyan taktika, amely egyúttal a polgári nemesség azon tendenci-áját is kifejezi, hogy a forradalomtól elfordulva saját hegemoniájának megőrzése és bizonyos önállóság fejében a Habsburg-hatalommal egyezkedjék. Kemény röpiratát nem forradalom-

¹⁷ Uo. 358—359.

¹⁸ Közlötte BEKSICS GUSZTÁV: Kemény Zsigmond, a forradalom s a kiegyezés. Bp., 1883, és GYULAI PÁL: Kemény Zs. Tört. és irod. tanulmányai. I. Bp., 1907. Vö. PAPP FERENC: Br. Kemény Zsigmond. II. Bp., 1923, 6—11, a továbbiakra pedig uo. 24—46: A rémuralom korának politikai írója c. fejezet adatait.

¹⁹ KEMÉNY ZS.: Forradalom után. (1850). Összes művei XII. Bp., 1908, 7—203.

²⁰ Ez a magyar politikai szerzőknél — Széchenyinél is — visszatérő megállapítás a cseh és szlovák népnél szláv rokonsága miatt nem vette tekintetbe, hogy szintén egészében a birodalom határain belül élt.

ellenessége miatt fogadta a nemesség felháborodva, hanem elsősorban azért, mert a felajánkozást a negyvenes évek egész védegyeleti és ellenzéki politikájának, magának 1848-nak s mindebben a nemesség saját szerepének, küzdelmének, közelmúlt reményeinek kárhóztatásával kapcsolta össze. Kemény nemsokára maga is úgy látta, hogy ez így nem volt időszerű.²¹ Ezentúl „finomabb érzékkel fogta fel osztálya törekvéseit”.²²

Széchenyiből mindehhez nem a *Hitel* vagy a *Stádium* szerzőjére, hanem Kossuth ellenfelére volt szüksége Keménynek. A *Kelet Népet* és a *Politikai Programtörvényeket* idézi fel: „Most, aki Széchenyi különböző munkáit végigolvassa, meglepetve tapasztalhatja, hogy crisesink épen azon stádiumokon mentek át, melyekről ő a kétségbeesés rimánkodó hangján beszélt siket füleknek”.²³ Az utolsó rendi országgyűlésen — olvassuk másutt — csak Széchenyi mert a népszerűtlen feladatra vállalkozni, hogy fellépjen Kossuth ellen. Nem nehéz példát találni arra, hogy Kemény az adott célok érdekében utólag néha magán Széchenyin is túlmenően igyekszik őt Kossuthtal szemben igazolni. Szerinte Kossuth egyszerűen a Széchenyi-féle közlekedési javaslat sikere miatt, ellenhúzásként vetette föl a felelős minisztérium gondolatát 1848 elején, mintha — éppen ekkor! — megszűnt volna a nemzetközi erőviszonyok hatása, amelyet más alkalommal Kemény oly szigorúan igyekszik az olvasó emlékezetébe vésni. Kemény nemcsak helyesli Széchenyi 1848. március 2-i javaslatát (a dinasztia mellé állni, hogy Pestre legyen a Habsburg-monarchia központja), hanem ezt, helytelenül az egész március—áprilisi átalakulással állítja szembe, mintha nem lett volna közben Bécsben, majd Pesten forradalom, és nem változott volna meg a helyzet annyira, hogy már maga Széchenyi is Batthyányt és Kossuthot tartotta helyesnek támogatni. Kemény hibáztatja, hogy 1848 tavaszán nem szabályozták pontosan a „birodalmi összeköttetést” és nem vállaltak részt az államadósságból, de erre akkoriban sem Széchenyi, sem — egykorú cikkeinek tanúsága szerint — maga Kemény sem lett volna hajlandó.²⁴ Nem ez az egyetlen jele annak, hogy Kemény saját egykori álláspontját is módosítva immár egyértelműen Széchenyi mellé áll, de olyan Széchenyi mellé, aki, különösen a jövőre kiható útmutatásaiban, utólag maga is kezd az 1849 utáni Kemény Zsigmondhoz hozzáhasonulni.²⁵ A *Forradalom után* szerint a magyar politikának két mozzanatra kellett vigyáznia 1848 előtt. Először is arra, hogy „az osztrák monarchia Európában első hatalmasságnak megmaradhasson”, azután arra, hogy Magyarország ezen belül építse ki önállóságát. „Neutrális” volt viszont az a kérdés, hogy hol legyen a monarchia központja: „Bécsben-e, midőn főként nyugati hatalmasság marad, vagy Budapesten-e, midőn Kelet támaszpontjának, törvényhozójának és dictátorának kellett volna lenni. . . . Bécs vagy Budapest? mindenik óriás irányokat képvisel a külpolitikában. Egyik kizárja a másikat”.²⁶ Kemény szerint éppen e harmadik mozzanat, a központ-áthelyezése volt Széchenyi „eszméinek iránytűje”. A valóságban persze ez sem volt egészen „nyitott” kérdés. Fontosabb azonban, hogy Kemény nyilvánvalóan túlrajzol olyan vonásokat, amelyek kimutathatók, valószínűsíthetők ugyan valamennyire Széchenyinnél, de — mint a *Még egy szó* vizsgálatából még majd kitűnik — e kiélezett formában és „diktatori” igénnyel már új, másféle célkitűzések tanúi.

²¹ DEGRÉ ALAJOS: Visszaemlékezéseim. II. Bp., 1883, 196. BERZEVICZY ALBERT: Az abszolutizmus kora Magyarországon. I. Bp., 1922, 205. Papp F. i. m. II. 35.

²² LUKÁCS LAJOS: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak, 1849—1867. Bp., 1955, 27—28.

²³ KEMÉNY Zs. i. m. 144.

²⁴ Kemény 1848-as és 1850-es álláspontjának ellentéteit felhasználta ellene egy bírálója: Dokumentált felelet Kemény Zsigmondnak „Forradalom után” című munkájára. Egy megbukott diplomatától. Pest, 1850.

²⁵ MARTINKÓ ANDRÁS: Br. Kemény Zs. pályafordulata. Pécs, 1937, 12—17. Megfigyeli, hogy míg a 40-es években mind Széchenyi, mind Kossuth politikájának elemei kimutathatók Keménynél, 1849-től már „Széchenyiben látja megtestesülni saját új politikai eszméit”.

²⁶ KEMÉNY Zs. i. m. 72—73.

Előbb azonban Keménynek 1850 őszén, a két röpirat között készült Széchenyi-tanulmányát kell még fölidéznünk.²⁷ A régebbi Széchenyi-irodalomnak ez a legnagyobb hatású terméke itt most nem mint történeti elemzés vagy művészi igényű lélektani portré érdekel bennünket, hanem mint politikai irat. Mert ilyen szerepet is betöltött. A *Forradalom után* hiányos fejtegetéseit kiegészítendő, Széchenyi igazolásának, a Kemény által képviselt politikai koncepció Széchenyire való ráépítésének, történeti megalapozásának elméleti munkáját kellett elősegítenie. Ennek nyomai kisebb és nagyobb kérdésekben egyaránt felfedezhetők. Kemény annyira hangsúlyozza Széchenyi — egyébként valóban meglevő — jártasságát Európa dolgaiban, hogy hajlamos a pontosan nem ismert adatok eltúlzására. Őt illeti azon hosszú karriert befutó tévedés apasága, hogy Széchenyi „legalább tizenhatszor” járt Angliában, — mintha őt látogatás nem volna elegendő, ha valaki nyitott szemmel járkal. Nagy elvi jelentőséggel bír már annak pozitívumként való, igen erős kiemelése, hogy Széchenyi szerette ugyan a szabadságot és alkotmányosságot, de ha ez a nemzet érdekébe ütközött, akkor habozás nélkül feláldozta „a szabadság és haladás érdekeit”.²⁸ Tudjuk, hogy a nemesi politikusok szóhasználatában a „nemzet” még elsősorban a volt kiváltságos osztállyal egyértelmű. Feltűnő a harmincas évek Széchenyijének kissé tartózkodó kezelése. Keménynek — mint életírója mondja — „szemébe ötlöttek Széchenyi fellépésének vészes elemei: a kíméletlen támadás a *Világban* s a lázas indítványozás a *Stádiumban*”²⁹, vagyis éppen az olyanféle mozzanatok, amelyek Kemény szemében „tragikai vétségnek” számítottak,³⁰ de amelyekben mi a bátor kezdeményezés és haladás jelét látjuk. A legszembevetőbbben azonban ott érvényesül a tanulmány politikai célzata, ahol a negyvenes évek küzdelmeiről beszél. Kemény többször is visszatér arra, hogy Széchenyi jóslatait mennyire igazolták az események. Azért is hangsúlyozza ezt, mert tudja, hogy Széchenyi éppen e támadásával mennyit ártott annak idején saját népszerűségének. „Már számosan vannak — írja —, akik, ha üres óráikban ez államférfiú irodalmi harczeit a *Kelet Népetől* a *Programm*ig átforgatják, megdöbbenve kérdik magoktól: vajjon azon szivrendítő küzdelmek közt írt sorokban . . . nincse-e több prófétai lélek. . . és több ragaszkodás a minden oldalról fenyegetett szabadság s állam iránt”, mint valaha gondolták, amikor hatalomféltést, irigységet, gúnyos haragot véltek csak bennük fölfedezhetni.”³¹ „Most, ha Széchenyinek 1841 óta kiadott munkáit forgatjuk, megdöbbenünk a jóslatokon, melyek betűig teljesedtek”, és amelyek nem misztikus sugallatnak, hanem Széchenyi „bölcs és számító eszének” voltak termékei és az „érzéspolitika, a modor és taktika természetének ismeretén” alapultak.³² Arra hivatkozva, hogy csak most, a forradalmak után értjük meg igazán, mire utalt Széchenyi: a magyar „érzés-politikus” alakját európai típusa általánosítja, és ezen a címen az 1848-as forradalmárról rajzol lekicsinylő karikatúrát.³³

4. Kemény és a Széchenyi-irodalom

Mialatt Széchenyi önmagával viaskodik, így jön létre az elméleti alapvetés, amelyből a Széchenyit önmaguk igazolására kisajátító, konzervatív-reakciós irányzatok majdnem egy évszázadon át táplálkoztak. Történetírásunkban is nyomon követhető ez a fajta Széchenyi-kultusz, amely hőséből elsősorban a forradalomellenes, fékező, visszatartó, óvatosságra intő voná-

²⁷ KEMÉNY Zs.: Gr. Széchenyi István (1851). Tört. és irodalmi tanulmányok. I. Bp., 1907, 143—343. Első kiadása: CSÉNGERY A.: Magyar szónokok és státusférjak. Pest, 1851.

²⁸ Uo. 163.

²⁹ PAPP F. i. m. II. 17.

³⁰ SÓTÉR ISTVÁN: Kemény Zsigmond történelemszemlélete. A MTA Nyelv- és irodalomtud. oszt. Közleményei, XVII. kötet, 1—4. sz.

³¹ KEMÉNY Zs. i. m. 237.

³² Uo. 325—326.

³³ Uo. 322.

sokat emeli ki, és a húszas-harmincas évek bátor kezdeményezője helyett a negyvenes évek politikai Kasszandráját, a kormányzat felé hátráló nagyurat állítja előtérbe. Szimplább, gyöngébb termékeiben ez az irodalom unalmas és fontoskodó. Borongó, ünnepélyes és frázisokban bölcsekedő grandseigneur csinál ebből a nagyon élő, kétségek és ellentmondások forgatagában is jövő felé törő emberből, akinek legszívesebben észre sem venné szenvedélyes, mozgékony harci kedvét és képmutatást nem tűrő, könyörtelen, drasztikus humorát. A lényeg azonban Szekfű Gyula nagyhatású fogalmazásában is ugyanaz marad: Széchenyi a mindenkori forradalom ellen szolgál bástyaként: már nem is a mérsékelt liberalizmus mintaképeként, hanem mint egy másféle, konzervatív, vallásos reformrendszer megalkotója és egyúttal a helyes magyar politika mondhatni időtlen érvényű képviselője, akivel szemben Kossuth és az ellenzékiek éppen ezért lehettek — szerinte — népszerűek, mert a magyar jellem maradándó alaphibái öltöttek bennük testet: az illuzionizmus, a szalmaláng és a könnyű fajsúlyú, nagy szavak politikája.³⁴ Alig valamivel ezután Károlyi Árpád közvetlenül Kemény „felülmúlhatatlan analíziséhez” nyúlt vissza a döblingi hagyaték feldolgozásakor, sőt még misztikusabban írt a jóslatokról. Széchenyi — mondja — „a maga mélyen szántó értelmével és pszichéje talányszerű sejtésével” látnok volt, akinél a „minden illúziótól mentes mérlegelésnek tehetsége mellé még a sejtelen adománya, a jövő megsejtésének, a legnagyobb valószínűség majdnem biztos előrelátásának fakultása is odaszegődik”.³⁵ Talán kellemetlen az „örökös Kasszandra-hang” — írja Széchenyi 48-as naplójáról — „de ha eszünkbe jut, amit Kemény Zsigmond oly remekül kifejtett, hogy mindaz, amit Széchenyi elmélyedő belátása és kérlelhetetlen logikája megjósolt, csaknem ugyanazon sorrendben be is teljesített”, akkor „a szörnyű valóság fog bennünket mellbe ütni”.³⁶

Károlyi tehát, a sor végén, megint csak Keményhez, a sor elejére utalta vissza az olvasót. Bizonyos kétségek azonban már a régebbi irodalomban is felbukkantak.³⁷ Ezek szerint például Széchenyi másféle forradalmat jósolt. Azt jósolta, hogy Kossuth sürgető reformköveteléseivel paraszti, népi forradalmat provokál ki a birtokos osztály ellen, a Grande Peur új, magyarországi változataként, lángokba roskadó kastélyok fényénél. Itt maga Kemény is érzett valami ellentmondást. Magyarázata szerint ez a népi forradalom azért nem következett be, mert a folyamatot félbeszakította a februári forradalom”,³⁸ mintha a nemzetközi forradalmi válság nem éppen ellenkezőleg: kiélezett volna minden ilyen folyamatot! Maga Széchenyi már jóval Kossuth fellépése előtt, 1831 augusztusában — a parasztfelkelés nyomán — úgy látta, hogy a jobbágykérdés megoldásához az idő „hosszúra kimérve többé nincs, s ha közelebről nem teszünk egyet mást, bizonyos, hogy a cséplő, kasza, balta, etc. fog tenni”.³⁹ Ez a forradalom — írta pár hónap múlva — „véres fog lenni, mint a francia 1789-iki, ha úgy rohan ránk az idő, mint ott, mikor a legnagyobb résznek semmi politikai existenciája nem volt”, vagyis ha meg nem előzik polgári reformok. És Kossuth volt az, aki ezt az érvelést, főleg 1846 után, valóban fegyverként használta, és aki 1848 márciusában az ellenzék élén a forradalomtól megrémült országgyűlést

³⁴ SZEKFI GYULA: Három nemzedék. Egy hanyatló kor története. Bp., 1920, 1922², utószóval 1934³, 1938⁵. VÖ. SZIGETI JÓZSEF: A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv, I. Bp., 1952, 165. sk.

³⁵ KÁROLYI Á. i. m. II. 14.

³⁶ Uo. I. 106—107.

³⁷ Keménnyel szemben FRIEDREICH E.: Széchenyi I. élete. II. Bp., 1915, 173. azt fejtegette, hogy „hiába bámulta az ötvenes évek elkeseredett társadalmá” Széchenyi jóstehetségét, ez „csak vigasztalást kereső, később meg politikai célokra gyümölcsöztetett önáltatás volt”. Másutt viszont (219) bevált jóvendölésekről beszél. A kérdést nem ragadja meg ellentmondásos voltában, s ezért önellentmondásokba jut.

³⁸ KEMÉNY ZS.: i. m. 327. — Gyulai Pál ezért mondta (Kemény Összes munkái IX. előszavában, 2), hogy Kemény tévedett: „Széchenyi másféle forradalomra célzott, mely nem következett be”.

³⁹ Széchenyi levele Wesselényihez, 1831. aug. 26. VISZOTTA Gy.: Gr. Széchenyi I. naplói. IV. Bp., 1934, 202.

tettekre bírva elősegítette, hogy a „gyeplőt” továbbra is saját osztálya: a nemesség tartsa kezében. Angyal Dávid azzal érvelt Széchenyi mellett, hogy a parasztforrádalom éppen e márciusi fordulat miatt nem vált lehetőségből valósággá.⁴⁰ Csakhogy Széchenyi aggodalmai és jóslatai nemcsak általában a parasztfelkelésre vonatkoztak — ilyesmitől akkoriban jóstehetségre való különösebb tekintet nélkül az egész birtokos osztály félt —, hanem konkrétan arra, hogy azt Kossuth és az ellenzék politikája fogja kirobantani.

Széchenyi érzékeny intellektusa és idegrendszere valóban sokszor emlékeztet valami finom, nagyerejű készülékre, amely már messziről, nemegyszer végtelenen jelez minden légköri változást, közelgő vihart. De társadalmi feltételei kétségtelenül akadályozták őt bizonyos jelenségek valósághű felismerésében és értékelésében. Az érdekes éppen az, hogy mit mennyire látott meg mégis. Itt persze nem mehetünk bele Kemény bírálatának címén Széchenyi reformkori vonalának elemzésébe. Legfeljebb utalhatunk arra, amit e téren újabb történetírásunk nyújt az olvasónak.⁴¹ Eszerint Széchenyi felismerte a feudalizmus tarthatatlanságát, és utat tört a polgári-nemzeti irányú reformmozgalomnak a harmincas évek küszöbén. Felismerte, hogy a negyvenes évek gyorsuló fejlődése a forradalom lehetőséget idézte fel. Az 1846-tól kialakuló általános forradalmi válságra különösen élesen reagált. Csakhogy a forradalomtól visszariadva gátolni próbálta azt, amiről a marxista történetírás megállapítja, hogy ugrás volt előre a történelemben. Széchenyi megsejtette és támogatta Kossuthban azt a politikai vezetőt, aki, ha nem is tör forradalomra, nem is riad meg tőle, hanem vállalni tudja. Csakhogy ezt a tulajdonságot Kossuthnak nem hibái, hanem erényei közt tartjuk számon. Mindenki másnál világosabban látja Széchenyi, hogy a nemzeti mozgalom erősödése nyomán a negyvenes években egyre növekedett a Habsburg-hatalommal való összeütközés valószínűsége. Nem volt kétsége afelől, hogy Bécs, ha teheti, kíméletlen eszközökkel, önkényuralom, „provizórium” bevezetésével fog ilyen esetben próbálkozni. Azt is látta, hogy Ausztria nagyhatalmi létéhez szívós nemzetközi érdekek fűződnek. Magyarországot — a magyar nemességet — nem tartotta elég erősnek arra, hogy e veszedelmekkel szembeszálljon, és biztos volt abban, hogy minden ilyen kísérletnek bukásba kell torkolnia, annyiival is biztosabb, mivel nem sejtette, hogy a nemzetközi forradalmi válság milyen mértékben fogja Bécset, mind támogatóit megbénítani, és hogy milyen új erőforrások lehetőségét nyitja meg a magyar forradalom előtt. Felismerte Széchenyi a nemzetiségekkel való nyílt konfliktus fenyegetését is, — a magyar nacionalizmusnak ő türelmesebb, feltétlenül haladóbb és helyesebb változatát képviselte. Értelmetlen volna tehát elhallgatni, hogy Széchenyi való, reális veszedelmeket is meglátott a kettős harcban: a Habsburg-hatalom és méginkább a nemzetiségek frontján. Enélkül soha nem lehetett volna hatása a jóslataival operáló, ellenforradalmi érvelésnek. Széchenyi nem abban tévedett, hogy ilyen vagy olyan veszedelmek léteznek. Hanem, amint az újabb Széchenyi-irodalom megállapítja, főleg abban, hogy ezekre való hivatkozással — de, persze, nemcsak ezek miatt, hanem társadalmi feltételei által meghatározott forradalomellenessége következtében, a kapitalizmusnak egy másik, kerülőbb, lassabb, jobban a nagybirtokos-érdekekhez szabott változatát kereste — el akarta rekeszteni a fejlődés 1848-hoz vezető útját, a forradalomét, az egyetlent, amelyen át erőttöbbletbe lehetett jutni a történelmi feladat megoldásához. Egy fiatal kutatónk e sajátos ellentmondást így próbálta definiálni: Széchenyinek „annak ellenére nem volt igaza, hogy a történelem tényszerűen sok tekintetben igazolta sötét pesszimizmusát”.⁴²

A feudalizmus megdöntését, a polgári-nemzeti átalakulást a történelmi fejlődés, közvetlenül az európai forradalmi válság tűzte napirendre. E harcot a soknemzetiségű Habsburg-monarchia — és benne a soknemzetiségű Magyarország — bonyolult, ellentmondásos viszonyai

⁴⁰ ANGAL D.: Néhány Széchenyi-probléma. Tört. tanulmányok, Bp., 1937, 101—103.

⁴¹ VÖ. BARTA ISTVÁN: A Széchenyi-kérdés. Széchenyi István válogatott írásai. Bp., 1959. — Széchenyi István (Halálának századik évfordulójára). Századok, 1960.

⁴² BENCZÉDI LÁSZLÓ: az új magyar irodalomtörténet 1849-ig terjedő kötetének bírálatában. Századok, 1958,

közt kellett megvívni, ahol összefonódott a harc a feudális elnyomás és az idegen uralom ellen. Vajon hol lehet sima átkelőt, megegyezéssel kiutat találni ennyi szikla és ellentétes érdek között, ahol a hazai feudalizmust ezer szál fűzi a Habsburg feudális abszolutizmushoz, amely csak kényszerűségnek enged, és erővel készül visszavenni, amit elveszít? De még ha lehetne is: a történelem harcait társadalmi osztályok vívják, az emberek cselekedeteit és törekvéseit társadalmi feltételeik terelik bizonyos adott irányba, nem valami finoman elgondolt, de ezekkel nem kellően számoló sakkjátszma taktikai szabályai. Így azután meddő és helytelen vállalkozás ilyen kísérletet tenni előre lendülő társadalmi erők s velük a fejlődés megakasztására azon a címen, hogy az adott helyzetben céljaik kockázattal járnak.

Széchenyi zászlója alatt Kemény és majdani utódai könnyebben próbálhattak valami „nemzeti lelkiismeretvizsgálat” igényével fellépni, — éppen azért, mert Széchenyi múltjával, őszinteségével, erkölcsi komolyságával mindenképpen többet képviselt pusztán forradalomellenességnél. Sőt realitásérzékével is, hiszen nemcsak a Habsburg-hatalommal szemben intett „zarándoki önmegtagadásra”, hanem a nemzetiségek, az erőszakos magyarosítás dolgában is. A magyar cserépedény és a szláv és német vasfazék emlékezetes példáját nem volt indokolatlan emlegetni azon magyar nacionalizmus bírálatában, amely egyszerre akart a Habsburg-birodalommal szemben nemzeti szabadságot (önmagának) és más nemzeti mozgalmakkal szemben hegemoniát, egyeduralmat (ugyanígy önmagának). És ha ezután valaki Széchenyi nyomán felidézte a fényes álmokat, amelyekben „Hunnia” magát hintázni szereti, és az öndicsérettől elbizakodott uralmi igényt, — a másik oldalon pedig az agresszivitás mögött rejlő riadalmat, hogy gyengék vagyunk, a sápasztó, komor valót és a nyilvánvaló balsikert, amelyet végzetnek, sors átkának, de nem saját hibáknak szokás tulajdonítani: akkor valóban azt a benyomást keltette, hogy az illúzió nélküli önmegtagadás árán is jobban szereti az igazságot. Szekfű szövegére gondolunk, ahogy azt valaha, ifjú éveinkben olvastuk. Az igazság azonban az, hogy Kemény, s aki őt ezen az úton követte, lényegében véve az uralkodó osztályok szempontjából mérlegelt. „Nemzeti” lelkiismeretvizsgálatának 1849 után arra kellett volna kitérnie, hogy nem történt elég a nép érdekében, az agrárkérdés és a többi hazai néppel való összefogás, a nemzeti kérdés demokratikus megoldása terén. Kemény azonban a birtokos középnemesség oldaláról és éppen akkor számítgatta a mérleget, amikor a nemesi osztályérdekek már egyre távolodtak a haladás irányától. Az „önmegtagadás” itt annyi, hogy ha már választani kell, akkor inkább az országon belüli nacionalista hegemonia megőrzéséért és nem a hegemoniát kockáztatva, a függetlenségért óhajt sikraszállni. Kemény saját korának forradalmi követeléseit ellen érvelt azzal, amit Széchenyiből kiaknázott.

5. Széchenyi és az Alduna : Kemény magyarázata

Így érünk vissza Kemény második röpiratához. A *Még egy szó* általában kevésbé foglalkoztatta kutatóinkat. Bennünket azonban két okból is érdekel. Egyrészt, mert bőven elemzi Széchenyi politikáját, és erre alapozza saját mondanivalóját, másrészt pedig, mert főleg nemzetközi politikai kérdéseket tárgyal. Az első három fejezet, mint láttuk, Széchenyi önvádját cáfolja, illetve reformkori irányvételét igazolja. A negyedik — és legbővebb — fejezet⁴³ is Széchenyiből indul ki, és a végén hozzá tér vissza. Kezdő kérdése, leegyszerűsített fogalmazásban, ez: megfelelt-e Széchenyi iránya oly mértékben a nemzetközi politika szükségleteinek, hogy a történetek ellenére még mindig maradandó érvénnyel bírjon. Az igenlő választ az olvasó egy hosszú külpolitikai fejtegetés formájában kapja meg, a keleti kérdésről. Ebben helyenként ráismerhet Keménynek a Pesti Napló hasábjain 1851. januártól megjelent cikkeire is.⁴⁴

⁴³ KEMÉNY ZS.: *Még egy szó a forradalom után*. Összes művei XII. Bp., 1908, 269—377.

⁴⁴ Így részleteket tett bele Kemény „Az 1850-ik év története s irányai” c. cikksorozatából. Pesti Napló, 1851. jan. 3. — jan. 16., 246—256. sz. Vö. PAPP F. i. m. II. 38—40.

Vajon mit akart Kemény ezzel az elég bonyolódott sikerült elemzéssel? Az mindjárt szembetűnik, hogy itt már abbahagyta a vezeklést, a magyar politika korholását, és elsősorban — bár óvatosan — Schwarzenberg politikájával szemben érvel. Ausztria igazi hivatása — fejtegeti — keleten van. De ezt csak úgy töltheti be, ha felhagy a 70 millió nagynémet tervvel, az egész monarchia bekebelezésével a német Bundba, meg az erőszakos germanizálással, és ha Magyarországnak bizonyos önállóságot ad.

„Mi az osztrák birodalom európai feladata?” — kérdi. Savoyai Jenő valaha azt tanácsolta, hogy a Habsburg-monarchia központját helyezték át Budára, és politikáját irányítsák kelet felé. Ha ezt akkor megfogadják, „most a keleti kérdés nem fenyegetné Európát”. Gentz Frigyes is a politikai súlypont keletre tolását ajánlotta — folytatja Kemény —, 1815 után azonban Bécs figyelme megint csak nyugat, elsősorban Németország felé fordult. 1848-ban ugyan „megvillant azon gondolat, hogy Ausztriának európai jelentősége nem függ oly szorosan németországi szerepével össze”, sőt, hogy „a közép és alsó Duna” erősebb támaszt nyújthat neki. Most azonban — tehát Schwarzenberg alatt — ezt újra kezdik elfelejteni. Vajon még „meddig azonosíttatik monarchiánk szerepe Németországéval?”⁴⁵ A Habsburg-birodalom „valóságos érdekeit” nem változtatták meg az események, ha másra is irányul politikája, amióta „a diplomácia terén gyorsan nyeri vissza nagy részét régi befolyásának”.⁴⁶ Erősen téved, aki azt hiszi, hogy lehet egyszerre németországi és itáliai szupremáciára törni és ugyanakkor döntő befolyást szerezni keleten. Ha az egész monarchiát — 18 millió szlávval — beléptetik a német Bundba, ezzel — mondja Kemény — véget vetnek Ausztria keleti hivatásának. Részben mert ez messzemenően kiélezné a németek és szlávok ellentétét, és eleve Ausztria ellen fordítaná az Észak-Balkán népeit. Részben pedig mert a nagyhatalmak sem tűrnék, éppen az európai egyensúly védelmében, hogy egy ekkora német hatalom kelet felé is kiterjessze befolyását. Jobb lenne hát német vonatkozásban 1815 rendszeréhez, a status quohoz visszatérni.⁴⁷ Persze Kemény is tudta, hogy annak idején e rendszer is mennyire lekötötte a Habsburg-politika erőit a német és itáliai hegemonia kérdésével. De ez volt az, amit a szöveg írásakor, 1851 első felében, a drezdai konferencia időszakában, a Schwarzenberg-féle külpolitikával szemben javasolni mert, és ami egyébként, mint láttuk, valóra is vált.

De Ausztria akkor sem teljesítheti keleti hivatását — olvassuk tovább —, ha magát kizárólag német államnak tekinti, és germanizálással próbálkozik,⁴⁸ s egyebek közt azzal, amiről az egykori sajtó is sokat írt, hogy a német kivándorlást ide irányítva Magyarországot németekkel telepítse be. Kemény érvei (pl. az, hogy nálunk már minden földnek van gazdája) láthatólag a birtokos nemesség szemszögéből fogalmazódtak,⁴⁹ de ez mitsem változtat azon, hogy minden ilyen akció a helyben élők nemzeti fejlődésnek érdekeit fenyegette volna. Kemény szerint egyébként a Duna középső medencéjét nem egyszerűen magyar- vagy szlávgyűlöletből, hanem azért akarnák németté tenni, mert aki itt „uralkodik, az fog határszéleinken túl s a Duna torkolataig mindenütt alakítani, változtatni és hódítani”.⁵⁰ Ez a németesítés azonban nem sikerülhet. Erőszakkal is hiába próbálnák. A „leggondatlanabb ballépés” volna ezzel a szlávokat s velük Oroszországot felingerelni és az összeütközésig élezeni a német—szláv viszonyt, ami az európai hatalmaknak sem állna érdekében, de Ausztria keleti befolyását is tönkretenné.⁵¹

Márpedig a keleti viszonyok nem soká maradnak változatlanul. A balkáni nemzetek fejlődésével, önállósági törekvései el „menthetetlenül vége van az európai török biroda-

⁴⁵ KEMÉNY Zs. i. m. (Még egy szó) 270—271.

⁴⁶ Uo. 273, 277.

⁴⁷ Uo. 305—306.

⁴⁸ Uo. 326.

⁴⁹ Uo. 308. sk.

⁵⁰ Uo. 314.

⁵¹ Uo. 318—321.

lomnak, melyet száz ötven év óta már csak a nagyhatalmak féltékenysége tart fön(n)”.⁵² E kérdésre már Eötvös is utalt röpiratában. Most Kemény részletesen kifejti, hogy ez az egész európai politikát érdekli, de különösen Ausztriát, amely „saját belnyugalmának érdekébenél fogva is” leginkább hivatva van arra, hogy nemzetközileg a főszerepet vigye Konstantinápolyban, hiszen részben ugyanazon népeken uralkodik, mint a Porta.⁵³ Ha ezt nem vállalná, angol vagy orosz befolyásnak engedné át a teret. Anglia saját iparának gyarmatává tenné Törökországot, és elzárna a keleti piacot az osztrák és német ipar elől. Olyan hegemoniára jutna a Földközi-tenger medencéjében, hogy Itáliából is kiszorítaná Ausztriát, és magához ragadná az irányítást az olasz nemzet fölött, amely — idézi Kemény az osztrák Ficquelmont véleményét — exponált földrajzi helyzete miatt nem tudná függetlenségét tartósan megvédeni.⁵⁴ Kemény láthatólag tisztában volt azzal, hogy komoly angol érdekek irányulnak nemcsak a török, hanem — Ausztriával szemben — az észak-itáliai piac felé is. De nyilvánvalóan rosszul ítélte meg az olasz nemzeti fejlődés erőit, illetve igyekezett Bécs számára a keleti főszerep vállalását minél könnyebbnek feltüntetni (pl. hallgatva a már meglevő konstantinápolyi angol pozícióról), elmulasztásának várható következményeit pedig minél ijesztőbbnek.

Ijesztésre különösen a cári politika balkáni ambíciói voltak felhasználhatók. Persze, csak módjával, mert Ausztria ez időben szövetségese volt a cári hatalomnak, Schwarzenberg éppen Oroszországra támaszkodva igyekezett a német hegemoniát Bécs számára biztosítani. Kemény azonban, óvatos fogalmazásban, utalhatott a Habsburg-hatalom és a cári politika érdekellentéteire is, hiszen ezzel a balkáni vonatkozásban az osztrák politika egyik, ha pillanatnyilag nem is uralkodó, de egyre erősödő irányzatára apellált.⁵⁵ A cári kormány — kezdi — sokkal okosabb, semhogy Ausztriát vagy Poroszországot gyengíteni vagy saját uralmi rendszerét nyugat felé terjeszteni próbálná. Még — Kemény szerint — Konstantinápolyt sem akarja elfoglalni, mert e „vakmerő kísérlet” az európai hatalmak helytelenítésével, de elsősorban az angol tengeri erő leghatározottabb ellenállásával találná magát szemben, hiszen ezáltal Anglia „egész ázsiai kereskedése csalhatatlanul semmivé volna téve”.⁵⁶ Az azonban feltétlenül célja a cári politikának, hogy döntő politikai befolyást szerezzen a Porta román és szláv tartományai fölött, és ezeket, saját protektorátusa alatt, szerb típusú önállósághoz segítse, ami elkerülhetetlenül visszahatna a Habsburg-monarchia délszláv és román alattvalóira is. A cári Oroszország pedig támasza ugyan Ausztriának „egy nyugat-európai coalitio vagy forradalmi mozgalom ellen”, de „állandó felsősége” a Baltikumtól Konstantinápolyig már veszedelmes volna, és Közép-Európát „oly szakadozotttságban tarthatja, oly alárendelt viszonyok közé süllyesztheti, melyekben a német elem... hivatása lassanként megszűnni fogna”.⁵⁷ A vezető szerepet tehát Bécsnek kell délkeleten megszereznie. Valaha, 1848-ban Kemény a cárizmus, pánszlavizmus elleni német szövetséget propagálta.⁵⁸ Most a német-szláv viszony semlegesítését. Ausztria szerinte csak úgy töltheti be keleti hivatását, „ha a Duna középvölgye mintegy neutrale terrenumnak marad a két irány közt”, vagyis abbamarad a germanizálás. „Valamint Magyarország Ausztria nélkül fel nem állhat, ugy Ausztria Magyarország bizonyos mértékű közjogi önállósága nélkül nem fejlődhetik ki egészen”. A Habsburg-hatalom a „magyar államiság útján” tud keletre hatni.⁵⁹

⁵² Uo. 222, 279—281.

⁵³ Uo. 283.

⁵⁴ Uo. 288.

⁵⁵ PAPP F. i. m. II. 44. erre nem gondol, mikor azt írja, hogy ez „elég merészség volt Keménytől”.

⁵⁶ KEMÉNY Zs. i. m. 288—297.

⁵⁷ Uo. 197—303.

⁵⁸ KEMÉNY Zs. és CSENGERY A. politikai programcikke. Pesti Hírlap, 1848. máj. 16, 57. sz.

⁵⁹ KEMÉNY Zs. i. m. 327—328.

Aligha lett volna érdemes e fejtegetéseket ily részletesen nyomon követnünk, ha nem rejlene bennük több, mint egy-két falrahányt borsóként hatástalan érv a Schwarzenberg-féle politika ellen. Kemény azonban felismerhetően egy újféle magyar elképzelés érdekében apellál a keleti politika mozgósításához fűződő osztrák gazdasági és politikai érdekekre. Gyanúkat csak fokozza az a módszer, ahogy koncepcióját — minden eddiginél határozottabban — Széchenyire igyekszik ráépíteni. Szerinte Széchenyi alapeszméje az volt, hogy Magyarországot alkalmassá tegye „közvetítőnek Kelet és Nyugat közt”. Reformtörekvéseinek „alapja rendült volna meg”, ha Ausztria „leveszi kezét a keleti ügyekről”. Magyarországot fölemelve idővel „a monarchia valóságos központjává válandunk, s ... mindinkább a mi érdekeink fognak a monarchia belkormányzásában és külviszonyaiban elhatározók lenni”.⁶⁰ Magyarország és a birodalom érdekei akkor vágnak össze, „ha a bécsi kabinet politikája kelet felé fordul s az Al-Dunára veti fő támpontját”. Széchenyi tehát — még mindig Kemény szerint — azért akarta az elmaradt Magyarországot megreformálni, hogy az vállalni tudja e „közvetítő” szerepet és keleti politikát, amelyről nem tudni: „terjeszkedési vagy önvédelmi tekintetből fontosabb-e”. Reformterve „azon meggyőződésre épült”, mint egykor Savoyai Jenőé.⁶¹

Fölösleges annak a fejtetőre állított okoskodásnak cáfolatába bocsátkoznunk, hogy Széchenyi a keleti politikából következtette volna ki a reformmozgalom megindításának szükségességét. Savoyai Jenőt sem sikerül a magyar nacionalizmus Széchenyi-féle változatának és a vele kapcsolatos politikának ősapjaként elképzelnünk, főleg ha ismerjük az ő keleti birodalmi terveit. Széchenyi azonban valóban igyekezett Magyarország súlyát növelni a monarchián belül és kezdeményezően fellépni délkelet felé. Ha sikerül megállapítanunk, mi a különbség az eredeti Széchenyi-program és annak Kemény-féle változata között, akkor rá kell bukkannunk az 1849-től jobbrakanyarodó nemesi külpolitika alap gondolatára.

6. Széchenyi és az Alduna : a valóság

Széchenyi az 1830-as évek elején széles nemzetközi keretben, nagy tevékenységet fejtett ki a Duna—Fekete-tengeri gőzhajózás megteremtése érdekében. Bécsben, Pesten át új vízi útvonalat készült nyitni — még a vasutak előtt vagyunk! — a nemzetközi forgalomnak Konstantinápoly, a Kelet felé. Mindezzel igazában a magyar terményeknek — a birtokos osztály terményeinek — akart piacot szerezni a vértelen, pangó magyar gazdasági életet akarta a világkereskedelem érhálózatába kapcsolni. S egyúttal azt is elérni, hogy nemzeti fejlődésünkről tudomást szerezzen a külföld. Kiutat akart törni a nagyvilág felé, amerre lehet. Azért a Duna vonalán, mert úgy látta, hogy a nagy tengerektől távol szinte ez az egyetlen kivezető út elzártágunkból, s ezért hátrányai ellenére „legnagyobb kincsünk” is külkereskedelmi szempontból. Legfőbb hátrányának éppen azt tartotta, hogy kelet felé folyik, a Fekete-tengerbe, iparilag fejletlen vidékeken át, ahol a magyar mezőgazdasági termények nem sok keresletre számíthatnak. De remélte, hogy majd csak lesznek gyáraink s velük olyan iparcikkeink, amelyekre keleti szomszédainknak is szükségük lehet.⁶² Kétségtelen, hogy Széchenyi törekvése, ha mélyére nézünk, objektíve szintén magában rejtette már a délkeleti irányú gazdasági vezető szerep bizonyos igényét. A külföldi iparcikk és tőke a következő évtizedek során mindinkább igyekezett a török uralom alól kibontakozó aldunai államokba behatolni. Az, hogy a Dunagőzhajózási Társaság — amelynek súlypontját, ha nem is nagy sikerrel,

⁶⁰ Uo. 272.

⁶¹ Uo. 373—376.

⁶² L. Széchenyi nyilatkozatait „Néhány szó a Dunahajózás körül” c. cikksorozatában, főleg: Társalkodó, 1834, 78. sz. és 1875, 33. sz. ZICHY A.: Gr. Széchenyi I. hírlapi cikkei. I. Bp. 1883, 51, 84—90.

Széchenyi Pestbudára igyekezett áttolni —, tehát egy közös bécsi—magyar vállalkozás kezdeményezte és rendezte be végig az Aldunán a gőzhajó-forgalmat, előnyös pozíciókat biztosíthatott a Monarchiának és benne Magyarországnak egy kialakuló versenyben. Széchenyi maga is a magyarnak szánta az előbb indulók, gyorsabban haladók előnyét, a vezető szerep egy változtatát. De úgy, hogy az új vállalkozásban előnyösen legyenek érdekelve a szerb és román államalakulatok is, amelyek közvetlen vezetőivel — Obrenović Miloš szerb és Ghika Sándor havasalföldi román fejedelemmel — saját kezdeményezéséből, látogatások útján, közvetlen és jó személyes kapcsolatokat épített ki. Ez ebben az időben mondhatni magában álló kísérlet a magyar reformmozgalom oldaláról. Az is figyelmet érdemel, hogy Széchenyinek e kapcsolatokkal foglalkozó írásaiban nyoma sincs annak a fölényeskedő, beképzelt és — ne szépsítsük — nemegyszer vérlázító hangnemnek, amely utóbb oly sajnálatosan jellemezte a keleti kérdéssel foglalkozó és a szomszéd népek „civilizálását” a vezetésre „hivatott” magyarok feladatának tulajdonító politikai irodalmat. Tudjuk, hogy Széchenyi ehelyett az együttműködést, a barátságot, és például Miloš előtt a magyar feudalizmus elmaradtságát és ostobaságát emlegette.⁶³

Arról, hogy a török uralom összeomlóban van, helyébe viszont a cári hatalom igyekszik a maga befolyását e népek fölé kiterjeszteni, Széchenyi csak a naplójegyzeteiben szólt ez időben. „Az oroszok — írta 1830 őszén, szerbiai útja alkalmából — kezükben tartják Havasalföldet, támogatják Szerbiát, — mi viszont a monarchikus címerben viseljük ezek meg Bosznia és Bulgária pajzsát! Gyakorlat és elmélet!”⁶⁴ A negyvenes években valamivel már tovább ment, de nem sokkal, ha az új feltételekhez, a liberális ellenzék határozottabb állásfoglalásához mérjük. Kossuth Pesti Hírlapja, míg az egyik oldalon a nemzeti ipart védte az osztrák—cseh ipar túlereje ellen, a másik oldalon az aldunai fejedelemségekben látta meg azt az eljövendő agrárpiacot, amelyet a sors helyezett a magyar ipar szomszédságába. S igen erőlesen foglalt állást a cári hatalmi expanzióval és balkáni politikával szemben is, amelynek egyébként éppen ez időben (1842) nem kis szerepe volt az Obrenović és Ghika bukásához vezető szerb és román politikai válságban. Széchenyi viszont, a Duna-szabályozás munkálatainak folytatását javasolva az országgyűlési választmányynak, 1844-ben is elismételte, hogy a Duna sajnos „ugy szólván visszásan” folyik. Ahelyett, hogy valahol Hamburgnál vagy legalább Fiuménél érné el a tengert, iparilag elmaradt vidékekkel köt össze. Ezeknek inkább „némi nagyobb industriának gyümölcseire” volna szüksége, „mellyeket azonban Magyarország, fájdalom! még nem terem meg”. Azután a Duna-torkolat sem a miénk. De még ha a miénk volna is: „ne csaljuk magunkat”, a Fekete-tenger „nem sokkal több, mint egy kissé nagyobb tó, melyből szinte nincs odébb jutás, sőt csak menekvés is, kegyelem s engedelem nélkül”.⁶⁵ A lehetőségekkel azonban, ha korlátozottak is, élnünk kell. Széchenyi ezt politikai indokkal is alátámasztja: „minden kereskedési kombinációkon tülemelkedve tán nem egy hő magyarnak lelkén fogna villanni keresztül: a hazának egykori terjedelmesb határa, s hogy nagy az Isten, roskad a kelet, meg hogy a világi eseményekben némi alig méltatott kis csfra . . . olykor nagyobbra nőtt, . . . mint azt az emberek gyenge szeme legtávolabbrul sejtette volna”.⁶⁶

Kossuth nem egészen alap nélkül írta 1848 nyarán, hogy a magyar—román „konföderáció” gondolatát már régen fölvetette Széchenyi.⁶⁷ Széchenyiben valószínűleg már a harmincas évektől felvillant egy olyan monarchikus szövetség messiás látomása, amely az új, délkeleti nemzeti államokat kapcsolná össze Magyarországgal, ha a török birodalom felbom-

⁶³ MAJLÁTH B. i. m. 177—178.

⁶⁴ VISZOTA GY.: Gr. Széchenyi I. naplói. IV. Bp., 1934, 135.

⁶⁵ SZÉCHENYI ISTVÁN: Magyarország kiváltságos lakosaihoz (1844. júl. 6.). ZICHY A. i. m. II. 324—325.

⁶⁶ Uo. 329.

⁶⁷ KOSSUTH névtelen cikke: Kossuth Hírlapja, 1848. júl. 6. Sinkovics I. i. m. 394.

lanék és helyébe valamilyen más, közös biztonságot nyújtó alakulatot kellene állítani a cári politikával szemben. Magyarország megmaradt volna a Habsburg-monarchia keretében, de — mint Széchenyi mondani szerette — saját tengelye körül forogva, megnőtt jelentőséggel, esetleg egy külön alakulat központjaként. Nem nehéz ráismernünk: ez Széchenyi változata — a távoli lehetőséghez illő, óvatos utalásokban — arról a magyar-központú birodalmi elképzelésről, amelynek 1848-ban és előtte annyiféle, ennél határozottabb formában jutunk nyomára. Blackwell angol ügynök már 1836—1837-ben arra figyelmezteti kormányát és az angol közvéleményt, hogy Magyarország valószínűleg egy hatalmas birodalom magja lesz, Csehországtól a Fekete-tengerig.⁶⁸ Kemény Zsigmond 1837-ben a mohácsi vész okainak elemzésében félreérthetetlenül a jelenre gondolva ítéli el azokat az egykori uralkodókat, akik „ahelyett, hogy mire a nemzet, többek közt csak fekvésénél fogva is meg vala híva, a Duna mentén terjesztenék birodalmuk határait”, Németország „szövevényes viszonyaiba” engedték bevonatni magukat.⁶⁹ Mindezen elképzelésekben szerepet játszott a feudális birodalmi törekvések középkori, kiszínezett hagyománya a magyar kiváltságos osztály politikai-történeti tudatában, a külső piac új, erősödő igénye az árutermeléssel, a kapitalizmus kialakulásával s főleg az iparfejlesztési tervekkel kapcsolatosan, valamint az a törekvés, hogy Magyarország erősebb pozícióhoz jusson a Habsburg-monarchiában, illetve biztosabb védelemben a cári hatalom ellen. A fiatal Pulszky Ferenc Széchenyi javaslataiból kiindulva a harmincas évek végén külön kis munkát írt a Duna-szabályozásról és a keleti kérdéssről. Ebben angol és német gazdaságpolitikai munkákra hivatkozva kifejtette, hogy a cári hatalom eddig mindenkit megelőzött a Fekete-tengeri hajózásban, a Földközi-tenger vidéke búzaigényének kielégítésében. Ezzel szemben állnak viszont a Habsburg-monarchia és Anglia egymással párhuzamos érdekei. De „csak akkor remélhetjük sikerét, ha más hatalom ezt előttünk elzárhatni nem fogja, szóval hazánk külpolitikájának első s fő feladata befolyást nyerni a dunai tartományok felett”. Pulszky szerint a román és szerb fejedelemségek valaha „adót fizettek a magyar koronának”, és „az idők változtak, de kerengésök visszahozhatja őket”. Az ébredező nemzeti mozgalmaktól önmagukban egyáltalában nem félti Magyarországot (legfeljebb a moldovai magyarokról kíván gondoskodni), viszont a délszláv egység eszméjét már veszedelmesnek tartja, mert az „az éjszaki óriás tervezett pán-szláv uralkodásának” velejárója. „Hacsak kereskedésünk jövő életerétől, a Dunától és tengertől megfosztatni nem akarunk”, a pán-szlávizmussal a polgári haladást és azt kell szembeállítanunk, „hogy Nagy Lajos öröksége visszazárland nemzetünkre, s Magyarország még egyszer azzá lesz, mivé ezen király s Corvin Mátyás emelék”: Dunától átszelt, „tengertől kétfelől mosott, szép ország”, egyenesen „Európa szíve”.⁷⁰ A liberális ellenzék, ha hivatkozott is Széchenyi útmutatására, nála mindenestre határozottabban képviselte a keleti kérdéssel kapcsolatos gazdasági (ipari) és politikai (cárizmus, pán-szlávizmus elleni) érdekeket. Kossuth 1848 nyarán már egyenesen arról írt, hogy a Havasalföldre nehezedő cári protektorátus és a belőle következő elnyomás veszedelmétől úgy védhetnénk meg a románokat és önmagunkat, ha magyar követségünk volna

⁶⁸ J. BLACKWELL ezt röpiratban (*A Few Remarks on Our Foreign Policy*, 1836) és egy hosszabb cikkben fejtette ki a londoni Athenaeum hasábjain: 1837, 523—525. sz. Vö. *Fest S.: Angolok Magyarországon a reformkorszakban*. 34—35.

⁶⁹ KEMÉNY ZS.: A mohácsi veszedelem okairól (1837). *Tört. és irod. tanulmányok*. I. Bp., 1907, 12.

⁷⁰ PULSZKY FERENC Töredékes észrevételei a Duna-szabályozás s keleti kérdés iránt. Pozsony, 1840. Német kiadás: uo. 1838. Későbbi emlékirataiban Pulszky nem emeli ki így e mozzanatot, viszont Széchenyi céljait utólag a valóságnál kissé határozottabban fogalmazza meg az ipar kérdésében. Szerinte Széchenyi a Duna—Fekete-tengeri útvonalban látta „az irányt, melyben külügyi politikánk befolyását üdvösségesen terjesztheti ki, hogy kereskedésünk az Aldunartományokat hódítsa meg a monarchia iparának”. PULSZKY FERENC: *Életem és korom*. I. Bp., 1958, 236.

Konstantinápolyban, és annak sikerülne „a török udvartól megnyerni azt, hogy oláhországi ügyeinek kezelésével bízna meg az ottani magyar consult”.⁷¹ Vagyis a szuverénítés tényleges gyakorlását a Porta gyenge kezéből Magyarország venné át a román földön, a cári hatalom útjába állva, — nem kis vállalkozás!

Keménynek tehát a keleti politikai tervekkel illetően Széchenyi változtatánál sokkal határozottabb mintái is rendelkezésére álltak, főleg 1848 tavaszának magyar-központú birodalmi elképzeléseiben, amelyek akkor még nemcsak Batthyány, hanem Kossuth részéről is a Habsburg-monarchia keretén belül mozogtak. Rájuk azonban 1849 után nem hivatkozhatott. Maradt Széchenyi, aki nem volt „kompromittálva”, és akinek zászlajára föl lehetett írni a nemesi politika új kívánságait. Mert ha a kelet és nyugat közti „közvetítés” homályos jel-szavának mögéje nézünk, nyilvánvalóvá válik, hogy Kemény változata tekinthető ugyan a Széchenyi-féle konföderáció egyik — csak egyik — elképzelhető folytatásának, benne azonban egy olyan új momentum kap döntő hangsúlyt, amely 1848 előtt nem volt így előtérben.

7. Nacionalista hegemonia és keleti kérdés

Nem nehéz felismernünk, hogy Kemény röpirataiban és Széchenyi-értékelésében a nyugat-európai burzsoázia forradalomtól való 1848 utáni elfordulásának magyar megfelelője jelentkezik, persze a magyar liberális nemesség szemszögéből és az eltérő, hazai, kelet-közép-európai társadalmi feltételekhez szabott formában. A magyar polgári-nemzeti átalakulást vezető, polgárosodó köznemesség nem a főváros ifjú proletariátusától feltette még elsősorban saját pozícióit, mint a francia burzsoázia Párizs munkásaitól 1848 véres júniusán, hanem a paraszti tömegektől. E tömegek azonban a régi Magyarországon nagyrészt nem magyar népek parasztságának soraiból kerültek ki, és nem magyar nemzeti, nemzetiségi mozgalmak mögé voltak felsorakoztathatók. A magyar polgári nemesség, amely a régi, „történelmi” Magyarországot magyar nemzeti államnak képzelte el, saját vezetése alatt, 48/49 élményei nyomán hegemoniáját kezdte egyre veszélyeztetettebbnek érezni. A népi, forradalmi követelésektől való félelmei így nagymértékben átszíneződtek a történelmi határokon belüli nacionalista uralom feltételeivel, bár 48/49-ben a nemzetiségi mozgalmak az ellenforradalom oldalán jelentkeztek, annak váltak eszközévé. A reformkor politikai irodalmában is sok szó esett már a pánszlávizmus és a cári befolyás veszedelmeiről a hazai szlávokat és román óhitűeket illetően. De a nemesség tulajdonképpen csak 1848-ban döbbsen rá a konkrét szerb vagy román *nemzeti* mozgalmak igazi komolyságára, erejére, és — ami még nagyobb revelációnak bizonyult — a határon belüli és a határon túli szerb és román nemzetrészek kapcsolatának roppant jelentőségére. Kiderült, hogy a Habsburg-monarchia, benne Magyarország, illetve a túloldalon a török birodalom soknemzetiségű államkereteit, mint ég felé törő, fiatal fák, születő nemzetek, és méghozzá részben *ugyanazon* nemzetek feszegetik. Kiderült, hogy a szerb vagy román kérdéssel nem lehet pusztán a határokon belül számot vetni akkor, midőn a határokon túl is e nemzetek élnek, sőt fél-önálló államalakulatokkal is rendelkeznek.

Aligha meglepő, hogy a forradalommal való szembefordulásnak, a nyugat-európai burzsoázia irányvételét követve, először és éles formában éppen Kemény adott hangot: hiszen már előzőleg, a negyvenes években is a „méréselt” liberális politika híve volt, feltette osztálya pozícióit mind népi követelésektől, mind más nemzeti mozgalmak igényeitől, és Erdélyből jött, ahol ez a nemességet fenyegető két veszély nagymértékben egybeesett. Inkább az az érdekes, hogy amint arra történetfelfogásának legújabb elemzése találóan rámutatott⁷²: most az euró-

⁷¹ KOSSUTH id. névtelen cikke, SINKOVICS I. i. m. 392—393.

⁷² SÓTÉR ISTVÁN: Kemény Zsigmond történelemszemlélete (i. m. 85, 98), világos utalásokkal a nemzetközi politika mozzanatának fontosságára Kemény gondolatmenetében.

pai forradalmi mozgalmakat és leveretésüket végigélve aggodalommal ugyan, de kevésbé tehetetlenül, kevesebb tragikus fatalizmussal nézi a jelent és jövőt. Az európai burzsoázia párhuzama nála tudatos: maga hivatkozik arra, hogy a fennálló társadalmi rendet szolgálja, hiszen — írja —, amióta a francia proletariátus 1848-ban harcba indult a „tulajdon” ellen, a további forradalmak célja már „socializmus és a köztársaság”. A francia és a magyar társadalmi viszonyok persze eltérők, ami alkalmat ad Keménynek arra, hogy kétségbevonja és bagatellizálja a magyar nép forradalmi törekvéseit: ez azonban nemcsak ferdtítés, nem is csak taktika Bécs felé, hanem talán annak önkéntelen bevállása is, hogy a nemesség sokkal rosszabbtól félt a forradalom előtt. Ugyanakkor Kemény nagymértékben félti a nacionalista hegemoniát, de a baloldar, a kossuthi politika „versenyítői” és sodrásától megszabadulva aktívabban lép előre, vállalkozni mer a „végzet” felhasználására, a polgárosodás olyan útját körvonalazva, amely, szerinte, nem kockáztatja többé, hanem ellenkezőleg: megóvjva e hegemoniát. Ez az út már kiszámítható a nemzetközi viszonyok, az európai politika alakulásából, ezekkel összefüggésben a Habsburg-monarchia létéből és (Kemény nézete szerint) szilárd hatalmi pozíciójából.

A magyar politika mindkét ága másként vetett számot az új problémákkal 1849 után. Az egyik út az volt, amelyen Kossuth, a függetlenségi politika korolláriumaként, utóbb a dunai konföderáció javaslatához érkezett el. Vagyis: megkísérelni az összefogást a szerb, román stb. nemzeti erőkkel a Habsburg-hatalom ellen, és megegyezéssel, kiegyenlítéssel semlegesíteni a nacionalista ellentéteket. A másik út — s ez Kemény útja is — éppen ellenkezőleg: Az Ausztriával való összefogáshoz vezetett a nacionalista hegemonia biztosítása érdekében. Kemény irreálisnak és felelőtlennek tartotta Kossuth politikáját 1848 körül. Történelmi perspektívában természet szerint a magyar nacionalista hegemoniához való ragaszkodás volt irreális és felelőtlen. Világosan kell azonban látnunk a polgári nemesség alternatíváját: nem egyszerűen a függetlenség állt szemben egy esetleges kiegyezéssel. Függetlenség és nacionalista hegemonia *együtt* megvalósíthatatlannak bizonyult 1849-ben. A függetlenségi politikának, ha komolyan, reálisan vette célját, tudomásul kellett vennie, hogy a nacionalista hegemonia felszámolása valaminő formában elkerülhetetlen. A haladás történelmi perspektívájából nézve, ez természetes. De azon polgári nemesség szemszögéből nézve, amely általában *nem* tudta elfogadni a hegemonia elvesztésének gondolatát, már veszedelmes könnyelműség. A kossuthi politika egyik nagy hibáját 48/49-ben mi a megfelelő mértékű, átgondolt demokratikus nemzetiségi politika hiányában látjuk. Abban, hogy nem ment elég messzire a más népekkel való összefogás terén. Kemény szemében az átgondoltság hiánya éppen ellenkezőleg: abban mutatkozott meg, hogy a Habsburg-hatalommal való konfliktus által a nacionalista hegemonia elvesztésének kockázatát idézte fel.

Kemény a nemzetközi politika elemzéséből arra jutott, hogy a Habsburg-hatalom segítségével kell biztosítani a nacionalista hegemoniát. De nemcsak a Monarchián *belül* jelentkező akadályokkal szemben, hanem a határokon *kívül* várható nehézségek ellen is. A Kemény által Széchenyi nevében javasolt keleti politika éppen ebben tér el a Széchenyi-féle reformkori változattól: a korábbi gazdasági és politikai érdekek mellett most, 1848 válsága után a *magyar nacionalista hegemonia biztosítását* akarja szolgálni. A keleti kérdés olyan megoldását, a Habsburg-monarchia számára olyan keleti pozíció szerzését, hogy a határon túli szerb és román erők se az adott helyzetben, de a török uralom várható összeomlása után se válhassanak a magyarországi és erdélyi magyar hegemoniára nézve veszedelmessé. Maga a keleti irányú expanzió régi, és most, az osztrák nagyburzsoázia érdekeinek is megfelelően, újjáéledő tendenciája volt a bécsi politikának. Új azonban Keménynél az indokok azon hangsúlya, amellyel erre a magyar nemesi politika részéről apellál.

Ha ezt ilyen könyörtelen élességgel meghatározzuk, egyszerre érthetővé válik a bizonytalan, köntörfalazó formulák értelme a „közvetítésről”, és az az ügybuzgalom is, amellyel a forradalomtól elfordult nemesség a keleti hivatás jelszavát felkarolta. „Minél közelebb jutnak — írta Kemény — a török birodalom szláv és román tartományai a belkormányozáshoz, annál

hőbb összeolvadási vágyak támadnak az osztrák déli szláv és román népeknél”.⁷³ Ez ellen sem az erőszak, sem a germanizálás nem segít, hanem csak a gazdasági és kulturális fejlődés valamint elősegítése, de egyúttal, megfelelő ellenőrzés alatt, a Monarchiára politikailag ártalmatlan irányba terelése. Ausztria hivatása „a Duna alsó részét is a polgárisodás körébe vonni, s különösen kiterjeszteni erkölcsi felsőségét azon tőlünk elszakadott részekre”, amelyek valaha „a magyar korona védelme alá voltak helyezve”. „Minden erő, melyet Keleten meg nem nyer, idővel ... Austria ellen forduland”.⁷⁴

Kemény úgy ír, mintha elsősorban Ausztria sorsa aggasztaná. Pedig az csak mint a magyar hegemonia védelmezője számíthat ennyi lojalításra. Kemény részletesen kifejti, hogy Magyarország különböző nyelvű népeit mindig a magyar „politikai nemzetiség” fogta össze.⁷⁵ Ha történetek is hibák — szerinte főleg a horvátok és erdélyi szászok „történeti” jogait kellett volna nyelvi engedményekkel honorálni,⁷⁶ — ez a „politikai nemzetiség” nem bomlott fel, és sajátos alkatánál fogva kiváltképpen alkalmas eszköze a keleti „közvetítésnek”, mert a szlávok körében sem fogadja olyan ellenérzés és riadalom, mint a germanizáló, német ambíciókat. Ausztriának tehát külpolitikai megszilárdulásához feltétlenül szüksége van a magyar politikai nemzetiség — vagyis a soknemzetiségű országon belül a magyar hegemonia — fenntartására és erősítésére. Még — de ez a kívánság már jóval erőtelenebbül hangzik — „a birodalom egységével összhangzásba hozott önálló és nemzeti belkormányozás” útján is.⁷⁷

A keleti kérdéssel kapcsolatos elképzelések hangsúlya, ezen az oldalon, nyilvánvalóan a nacionalista hegemonia külpolitikai biztosítására tolódott át. Kemény azonban maga is érezte, hogy ez az 1849 utáni külpolitika mégsem egészen azonos azzal, amit Széchenyi 1848 előtt képviselt. Éppen ezért — s e finom megkülönböztetés aligha véletlen csupán — Széchenyi-tanulmányában, amelyet mint „történész” írt, nincs szó arról, hogy hősének a keleti politika lett volna vezérlő elve. A röpiratokban azonban már a publicista beszél, akit nem kötnek ennyire a szabályok. A *Forradalom után* rövid utalásából egy év múlva már a *Még egy szó* koncepciója nőtt ki. Utóbb, a boszniai okkupáció idején, Áldor Imrének egy Andrássy politikáját és a kiegyezést propagáló történet-politikai röpirata határozottan úgy tudta, hogy az 1849 utáni „sötét napokban villant meg először ismét jeles főként a nagy gondolat, hogy Magyarország keleten találja meg „a saját fönmaradásához szükséges, de egyúttal egész Európára fontos és hasznos új hatáskört”.⁷⁸ Az „ismét” szóval pedig nem a reformkorra utalt, hiszen előtte a középkori magyar politikáról, és csak arról beszélt. Kovács Lajos Széchenyiről írt öregkori, memoárszerű munkájában főleg Kemény írásait és nézeteit vette alapul, akivel már 48/49-ben egy oldalon állt. Őt követte általánosságban a keleti hivatás dolgában is, bár itt — a nyolcvanas évek elején — szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy hódítási szándék oktalanság volna és veszélyes, és hogy Széchenyi csak „erkölcsi” befolyásunkat tartotta fontosnak.⁷⁹ Hanem amikor hosszú oldalakon át sorolja fel, miket mondott Széchenyi előtte, bizalmas munkatársa előtt Magyarország nemzetközi helyzetéről és a monarchia súlypontjának remélhető áttolódásáról. akkor egyetlen olyan mondatot sem idéz, amely a *Még egy szó* értelmében nyilatkozott volna a keleti kérdéstről.

Kemény ezt a koncepciót, felhasználva a hasonló vagy annak látszó vonásokat, úgy beleépítette Széchenyibe, hogy végül már ezt ábrázolta igazán lényegesnek Széchenyi programja-

⁷³ KEMÉNY Zs.: *Még egy szó*. 300.

⁷⁴ Uo. 307.

⁷⁵ Uo. 331.

⁷⁶ Uo. 335—341. Kemény itt Széchenyire hivatkozik, de Széchenyi egykori (1842) bírálatát nem éppen ezt tartalmazta.

⁷⁷ Uo. 359—360.

⁷⁸ (ÁLDOR IMRE): *A közelmúlt titkaiból*. Bpest, 1878. II. füzet, 3.

⁷⁹ KOVÁCS LAJOS: Gr. Széchenyi István közéletének három utolsó éve. II. 219—220.

ban, az alapnak, amelyből egész tevékenysége magyarázható. Két nemzedék múlva azonban, az első világháború és a forradalmak után, gyökeresen más nemzetközi viszonyok között, Szekfű és Károlyi ábrázolásaiban úgy hullott ez le, divatjamúlt ruhadarabként, Széchenyi alakjáról, mintha soha rajta nem lett volna. Lényegnek pedig maradt az, ami közös volt Kemény és későbbi utódai álláspontjában: a forradalomellenesség.

Pedig a liberális Kemény Zsigmond még korántsem a legreakciósabb azok közül, akik ez időben Széchenyire hivatkoztak. A hátteret egy-két árnyalattal még sötétebbre kell festelnünk. Széchenyi nevével igyekezett fedni magát az a Török János is, aki nemsokára a Pesti Napló szerkesztőjeként oly gerinctelen „kollaboracionista” készségről tett tanúságot, hogy Kemény és társai otthagyták miatta a lapot.⁸⁰ A negyvenes években azzal tüntette ki őt a sors, hogy mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület titkára, egymással küzdő nagyok lába alá keveredhetett: Kossuth hűtlen kezeléssel vádolta, Széchenyi viszont — bár ezt barátai nem helyeselték — védelmére kelt, mert politikai jellegűnek tekintette a támadást.⁸¹ Most, 1852-ben a konzervatív-klerikális Török mint Széchenyi „egyik tanítványa s tisztelője” adott ki egy névtelen munkát, amelyben a Magyar Hírlap hasábjain megjelent cikkeit gyűjtötte össze.⁸² Szerinte az országot a katasztrófa után Széchenyi lett volna hivatva vezetni, akinek a „bálványimádók által könnyelműen mellőzött jóslatait az ellenkező eljárással előidézett fejlemények szomorú következményei oly nagyszerűen igazolták”. De ha nélküle is, most mindenesetre az ő útmutatásait kell követni. Ezt Török úgy értelmezi, hogy el kell fogadnunk az önkényuralmat, a „közbírodalmat”, az alkotmányos nemzeti jogok elvesztését „saját politikai vakságunk” miatt, s az adott kereten belül kell „praktikusan” és — hogy az önkéntelen, keserves karikatúra teljes legyen — illő „modorral” gazdasági és művelődési feladatokkal foglalkozni. Vagyis szolgál beletnyugvársra, minden ellenállás abbahagyására hívja fel olvasóit annak a Széchenyinek a nevében, aki halála percéig nem szűnt meg elkeseredetten tiltakozni az önkényuralom ellen. Szerinte a nemzet „nemes geniusa” nyilvánult meg abban a „loyalis modorban”, amellyel Magyarországon 1852-ben fogadták azt a Ferenc Józsefet, akinek hasonló útja öt év múlva is a Szatíra gyilkos dühét és szenvedélyes átkait váltja ki Széchenyiből. Pedig Török alighanem valóban elhitette magával — ajánlásában Tasnert hívja hozzá tanúnak —, hogy Széchenyi szellemében beszél, hiszen a nagybirtok és az arisztokrácia politikai fontosságát magasztatja, gyakorlati birtok- és iskolaügyi kérdéseket tárgyal, és az ókonzervatív főurakat dicséri, bár óvatos kívánságaival (magyar tannyelv, Vajdaság visszacsatolása) még közülük is alig éri el az igényesebbeket.

*

Széchenyi még hallgat, végig, mialatt ezt elmondottuk, Nem tudjuk, mit tudott, mit tartott a követőjeként fellépő, nevére igényt tartó kezdeményezésekről. Csak az bizonyos, hogy amikor az önkínzás éveit újra megszólalt, ő nem lépett fel a „nagyszerűen” igazolt Kaszszandra pózában, nem hajtott fejet az elnyomó rendszer előtt, nem tartott igényt pecsovicsok gyanús védelmére, és nem a függetlenségi politika ellen irányította támadásainak fő erejét. Kossuthról, bár helytelenítette egész egykori és jelen politikáját, jóval ritkábban és mértéktartóbban nyilatkozott, mint valaha szemtől-szemben, 1848 előtt.⁸⁴ Végül már inkább mentegeti az önvédelmi harcot, sőt még az egyébként határozottan, élesen elítélt

⁸⁰ PAPP F. i. m. II. 93.

⁸¹ KOVÁCS L. i. m. I. 46—47.

⁸² (TÖRÖK JÁNOS): Magyar életkérdések, összhangban a birodalmi érdekekkel. Írta gr. Széchenyi István egyik tanítványa s tisztelője. Pest, 1852.

⁸³ Könyvei között megvolt Keménynek róla írt tanulmánya, a Csengery-féle munka német kiadásában: Ungarns Redner und Staatsmänner. Bécs—Lipce, 1852.

⁸⁴ ANGYAL DÁVID: Gr. Széchenyi István naplói (1886). Tört. tanulmányok. Bpest, 1937, 48. tévesen látta ebben egyszerűen a visszafojtott önvád megnyilatkozását.

trónfosztásra is magyarázatot, szinte indokot talál az olmtüzi manifesztumban. Nem a magyar politikában kereste a célpontot, mert más, mindennél fontosabb tennivalója volt. Soha egyetlen percig nem fogadta el és nem vette alapul, hanem föleszmélésétől utolsó lehelletéig oroszlán haraggal támadta, átkozta és gúnyolta az igazi ellenfelet: a bécsi önkényuralmat.⁸⁵

Домокош Кошари

КЕМЕНЬ И СЕЧЕНЬИ ПОСЛЕ 1849 ГОДА

В начале 1850-х годов, после поражения революции, несколько венгерских политических писателей сослалось на политические идеи Сеченьи. Некогда Сеченьи был инициатором венгерского движения реформ, но в дальнейшем он направил свои силы против Кошута, а начиная с сентября 1848 года как житель дёблингской психиатрической лечебницы, он боролся с самообвинениями. Эти авторы пользовались идеями Сеченьи, разумеется, в модифицированном (согласно собственным их целям) виде. Особенно Ж. Кемень постарался связывать политические предначертания гражданско-дворянской политики, отклонившейся после разгрома революции направо, с концепцией Сеченьи. Со своей брошюрой «После революции» и посвященным Сеченьи своим очерком Кемень был первым из многочисленных авторов впоследствии пытавшихся найти в идейности Сеченьи доводы против революций собственной их эпохи. Метод Ж. Кемени стал ясным из внешнеполитической программы его брошюры «Еще одно слово после революции» (1851), в которой он постарался обратить внимание австрийского правительства (в согласии с экономическими интересами австрийской и немецкой буржуазии) в сторону нижнего течения Дуная и румынских княжеств. По мнению Кемени именно в *этом* и заключилась главная цель Сеченьи, старавшегося реформировать отсталую Венгрию в первую очередь, якобы, *для того*, чтобы страна стала способной предпринимать такого рода восточную политику, и тем самым, сыграть центральную роль в Австро—венгерской монархии. Однако, установление Кемени не подтверждается анализом политической программы Сеченьи. В работе Кемени возник новый элемент. После 1848 года западно-европейская буржуазия отвернулась от революции. То же самое относится и к играющему роль буржуазии венгерскому дворянству. Однако, в данных общественных условиях, венгерские дворяне боялись более всего не молодого пролетариата столицы, а крестьянских масс и национальных движений, за которыми могли, пожалуй, выстояться не венгерские элементы крестьянстве. Под влиянием переживаний 1848—49 годов венгерское мелкое дворянство беспокоилось о своей собственной национальной гегемонии в прежних пределах. Во внешнеполитическом отношении венгерские дворяне хотели упрочить эту гегемонию против ожидаемых извне трудностей (румынских и сербских национальных стремлений) с помощью Габсбургской власти. Кемень приписывает эту программу миру идей Сеченьи, у которого, однако, это представление в таком виде не имелось, более того, придя в себя, Сеченьи в дальнейшем не усваивал этого замысла и всеми силами выступил против австрийского самодержавия.

⁸⁵ A keleti kérdés az ötvenes évek közepén és második felében is felbukkan mind Kemény-nél (a krími háború nyomán írt külpolitikai cikkeiben), mind Széchenyinél (a Blick egyik utalásában). E megnyilatkozások szintén alátámasztják a fent mondottakat, elemzésük azonban már túllépné e tanulmány kereteit.

A Nyugat körül forrongó új magyar irodalomra a magyar társadalom különböző osztályai eltérően reagáltak: a haladó értelmiség, melynek méhéből szakadt ki, természetesen ujjongva, a feudális-klerikális rétegek felhőrdülő gyűlölettel, az öntudatos munkásság pedig duplán is ellentmondásosan: különbséget téve az új költészet különböző részei közt, de különbözőképpen saját kebelén belül is. Az új irodalomból, mint a másik két tábor, a szocialista munkásság is Adyra figyelt fel először, vele szemben kereste először az osztályérdekeinek megfelelő állásfoglalást. E keresés vizsgálatát azt teszi tanulságossá, hogy felmerültek benne a marxista kritika egyelőre tisztázatlan kérdései. A szociáldemokrata írók írásaikban olykor nemcsak a bírálatuk tárgyát képező költőkkel, hanem egymással is szembeszálltak: látni fogjuk, hogy 1909-től 19-ig az Ady-vita, Pogány József és Bresztovszky Ernő harca a Nyugat ellen, Bresztovszky Ernő és Szabó Ervin, majd Kun Béla és Kassákék disputája nem összefüggéstelen epizódok, aminek eddig véltük, hanem meg-megszakadó, de váltaképpen folyamatos párbeszéd, melynek során a résztvevők olykor évek távolán át is egymásnak feleltek, egy folytonos tapogatózás összefüggő mozzanatai. Örölnék, ha az alábbiakból az derülne ki, hogy a kritika korábbi sokféle téves kísérlete után a marxista kritika egy csapásra minden kérdést megoldott. De a dolog nem így folyt le, s ez érthető. A harcosnak természetesen csak az a mű érték, amely a harcban segíti őt, s rendszerint nem is vizsgál egyebet, csak az eléje kerülő dolog harci értékét. De a művészet nemcsak harcra való, s a csata hevében gyakran az is megeshet, hogy egy-egy alkotás harci értékét is helytelenül állapítják meg.

A baloldali irodalmi kritika rendszeres tevékenysége azzal kezdődött, hogy Csizmadia Sándor a Népszavában — ugyanakkor, mikor a konzervatív világ türelmetlensége fojtogatta — balfelől is tüzet nyitott Adyra. A most meginduló vita az első alkalom nálunk, mikor a marxizmus osztályszempontjai alapján igyekeznek irodalmi kérdést eldönteni. Csizmadia 1909. jan. 26-án *Hadüzenet*¹ címen tárcát ír Gyagyovszky Emil fiatal szocialista költő hasonló című verseskönyvéről, mely „az értelmes, egészséges, titkos betegségektől, természetellenes, perverz hajlandóságoktól mentes emberek számára való könyv.” „Mert van most egy egész új irodalmi irány is”, amely az értelmetlenséget mélységnek játssza ki. „Miért szentelünk mi ennek a nyafogó irányzatnak, ennek a tébolyda-költészetnek ennyi betűt is? Hiszen van a polgári társadalomnak több nyavalyája is, amely mellett nyugodtan elmegyünk.” De „polgári körökben ezeket a betegségi kirohanásokat szocialista költészetnek kezdik nevezni.” Pedig íróik „nem szocialisták, a népnek se nem tudnak, se nem akarnak írni.” Csizmadia tárcájára (mely hangjában és színvonalában Rákosi Jenő támadásainak szakasztott mása, ha politikai tendenciája ellentétes is azokkal) másnap Bresztovszky Ernő felel *A modernnek*² címen. Rámutat, hogy Csizmadia éppoly felületesen általánosít, mint a konzervatív tábor, nem veszi észre, hogy a modernnek közt ott van Ady is, Adyt pedig érti a proletár. „A magyarországi szoci-

¹ 1909. jan. 26.

² 1909. jan. 27.

áldemokráciának nem szabad cserbenhagynia a szépirodalomban sem a haladást.” Mivel Csizmadia cikkét a szerkesztőség fenntartásos megjegyzéssel közölte, Bresztovszkyét pedig nem, látható volt, hogy az utóbbival ért egyet. Közölték egy mázolósegéd Adyt pártoló levelét is³, azzal, hogy „ez a fölszólalás maga is igazolja, hogy az „ifjak”-ról Csizmadia elvtárs nem beszélhet a munkások nevében. Nem pedig azért, mert bizonyos, hogy a munkások nagy tömegei nem osztják az ő maradi nézeteit és nem azonosítják magukat ízléstelen támadásaival.” Január 29-én Weltner Jakab, mint szerkesztő le is zárja a vitát⁴ és teljesen Bresztovszkyval azonosítja magát. 31-én azonban a szerkesztőség egyik tagja, Somogyi Béla *Nyilatkozata* szembeszáll Bresztovszkyval, mert szerinté vannak a szerkesztőségben, akik „úgy vélekednek, hogy a munkásság lapja nem lehet kísérleti telepe olyan irodalmi termékeknek, melyeket a munkásság óriási többsége be nem vesz.”⁵ Az így megint nyílt kérdéssé tett problémáról február 3-án a pártvezetőség is kénytelen nyilatkozni.⁶ Eszerint mint testület nem foglalhat állást irodalmi áramlatok vitájában, s a Népszava szerkesztőségi tagjainak a legteljesebb gondolatszabadságot biztosítja. S most egymás után ellentétes tendenciájú cikkek jelennek meg a lap hasábjain. Febr. 11-én Vincze Sándor azt írja, hogy „az érthetetlen, beteg lírát” nem szabad portálni a Népszavában, „most Bodler, Verlén, (sic!) Dutka, Kosztolányi, Gellért Oszkár meg Babits a maguk beteges érthetlenségével jók lehetnek a burzsoázianak. ... Nekünk azonban harc kell és igazság, melyet mi érzünk és amelynek érzése velünk egybeköti sok-sok testvérünket az elnyomatásban. Tárgyilagosságnak nem kell lennünk. Miért kellene? Hát az elnyomók tárgyilagosak?”⁷ Febr. 13-án Ladányi Rezső is *Modern költészet* címen azt fejtegeti, hogy a modernség nem jelent okvetlenül haladást. „Haladásnak a költészetben szerintem csak azt lehet nevezni, amely új osztályt ölel fel és amely ezen művészetet új tömegek nevelése, lelkesítése vagy élvezete szerint műveli.” „A költészet új irányzata most *polgári* költészet, de nem a munkás ízlése, érzése, gondolata szerinti literatúra.” „A duhaj, Párizsba jutott nemesi *ivadék lelki* nyomorúságához mi köze a proletariátusnak? Nem jobban érdekli őt az *itthonmaradt munkásnak testi* nyomorúsága? Finomodott az ízlés, de ne állítsa senki a városi munkásról, hogy az ő művészi érzékét a szimbólumokba bújtatott értelmetlenség ki tudja elégíteni.”⁸ A Népszava ugyanabban a hónapban még négy hozzászólást közölt a kérdésről, s ezek mind Ady költészetének osztálytartalmát firtatták, ki együttérzéssel, ki elutasítóan; a vita során nem jött, mint ahogy nem is jöhetett létre megegyezés, Adynak egyaránt voltak rajongói és ellenségei a szociáldemokraták közt.

Bresztovszkynak nem kis érdeme, hogy korán felismerte Ady forradalmi jelentőségét, s noha még saját pártjában is dúlt a harc a kérdés körül, szilárdan kitartott a meggyőződése mellett. Ady iránti nagybecsülését azonban nem terjesztette ki irodalmunk többi, egykorú megújítójára, s 11-ben Pogány Józseffel együtt — elsőül választva el Adyt költőtársaitól — heves politikai támadást intéz a Nyugat ellen. A támadást a szociáldemokrata (majd az 1919. márciusi pártgyesüléstől kezdve kommunista) Pogány József (1886—1938) kezdi. Pogány voltaképp már 1906 óta a marxista kritikát igyekszik művelni, úgyhogy az első magyar marxista kritikusnak kell őt tekintenünk. 1906-ban még a „polgári társadalom bomlási terméké”-nek tartja Ady verseit,⁹ s ebben az évben írja azokat a cikkeket, amelyekben Kabos Edét, Kóbor Tamást és a csak név szerint megemlített Bródy Sándort a magyar naturalizmus úttörőiként méltatja. Még melegebben ír Révész Béláról (1907), mert ő már bemutatja a proletárt is,

³ 1909. jan. 28.

⁴ 1909. jan. 29.

⁵ 1909. jan. 31.

⁶ 1909. febr. 3.

⁷ A modern írásokról. 1909. febr. 11.

⁸ N. Modern költészet — szocialista költészet.

⁹ A Munka Szemléje. 1906. 5. sz.

mégpedig mint osztálya tagját s mert nyomorban nemcsak a szenvedést látja, hanem a forradalmiság első csíráját is. (Ezt a szempontot példaképétől, Franz Mehringtól, a szocialista kritika első nagy művelőjétől kölcsönözte; Mehringet ő búcsúztatja is el a Népszavában, 1916-ban.¹⁰) Az osztályszempont alkalmazásával azonban nincs mindig szerencséje: így mikor Kiss Józsefben (1907) nem veszi észre a nagyváros költőjét, hanem mint falusi kocsmáros fiát értelmezi, akinek a paraszt és a dzsentri közt ingadozó költészete az utóbbihoz áll közelebb. Oly félreértése ez Kiss Józsefnek, ami már a 70-es évekbeli fiatal Kiss Józsefre sem igaz, arról nem is beszélve, hogy a cikk pusztán az osztálytartalmat keresi, s mitsem fog fel abból, ami e költőben egyéni. 1909-ben Pogány magasztaló cikket ír Garami Ernő *A megváltás felé* c. proletár tárgyú gyenge drámájáról. 1910-ben már teljes fegyverzetben lép a porondra: *Aranykontra Petőfi* címen megtámadja Babits híres esszéjét, de ennek sok szempontú gondolatmenetéből csak egy mozzanatot ragad ki, az esszében meglehetősen mellékes jelentőségű politikait: azt igyekszik bebizonyítani, hogy Petőfi, igenis, forradalmár volt, s Arany a paraszt, illetve a jobbágy szemén át nézte kora társadalmát. Mikszáthról az a véleménye, hogy műveiben benne van a XIX. század utolsó negyede, de a modern nagyváros idegen tőle, s nem érzi az intellektuelek új tépelődését. „Nagyonis apró viszonyok, igen kicsinyes helyzetek, nagyonis szűkös lelkesedés, semmi osztályérdekek korának és állapotának az írója. Nincsen meg benne az emberi haladás isteni tüze.” A cikk élesen mutatja, hogy a Pogányt jellemző egyszempontúság, amely csak azt vizsgálja, milyen osztályt képvisel, illetve lát az író, elég szegényes eredményre vezet; különösen jól látszik ez, ha cikkét összehasonlítjuk Schöpfung egykorú Mikszáth-portréjának finom megfigyeléseivel és eleveenségével, pedig ez is felveti az osztálytartalom kérdését. Ugyancsak 1910-ből való *Kultúra, álkultúra* c. cikke: „A régi Magyarország irodalmának vadásztörténetei és dzsentrikalandjai helyén megszólal az új Magyarország újszavú költészete és hatalmas erővel pattan ki a proletárság irodalma, költészetben Csizmadiaival, novellában Révész Bélával, drámában Garami Ernővel”, írja, egy szóval sem utalva — 1910-ben! — Ady, Móricz, Babits műveire. Pregnáns, tömör cikk a *Herczeg Ferenc Magyarországa* (1915), mely megmutatva a *Gyurkovicsfiúkban* ábrázolt mosolygó Magyarországot, odaállítja mellé a felháborító másik Magyarországot is, amelyről Herczeg nem akar tudomást venni. 1911-ben aztán *Irodalom és politika* címen egyik legjelentősebb cikkében támadást intéz a Nyugat esztéticizmusa ellen. Ez a meggyőződést sugárzó, frappáns, formás cikk első magyar megfogalmazása a marxista esztétika igazságának — sajnos, türelmetlen, hibás ítéletekkel eltorzítva. Pogány nyíltan vallja, hogy „Nem az esztéta, de a szocialista néz itt irodalmat, nem finom különcködések, lelki csemegék, filozófiai parfümök várnak itt az olvasóra, hanem a társadalom viviszekciója, az osztályok politikájának és irodalmának elevenbeugró vizsgálata.” A társadalmak, osztályok törvényszerűségeit keresi, s az irodalomban — írja büszke öntudattal — „nem tud egyebet látni, mint végső soron mégiscsak politikát és ökonómiát; az embernek a maga élete nagy harcát könnyítő fegyvert.” Akaratlan önkritika volt ez; sajnos valóban nem látott egyebet. Helyesen veszi észre, hogy a 80-as évek naturalista forradalma után „kitámadó második legfrissebb magyar irodalmi forradalom már nemcsak a nyomorúságot, de a nyomor protestálását is meglátja. Már nemcsak fekete és szürke, de vörös szín is volt a palettáján. Ha a naturalizmus forradalmának alapja a kispolgárság pusztulása, az új irodalmi forradalmak háttére a proletárság nagy szociális harca.” De a forradalomnak induló mozgalom — fejtegeti elfogultan — a *Nyugat* körül néhány év alatt reakcióssá kövesedett. „A magyar protestálás, a magyar ugar, az éhes város, a magyar burzsoá helyébe került Párizs és London úri csöcselékének párizsi és londoni rosszulmázolt mintára furcsálkodó rajza. A finomság szocializmusát elpusztította az első dér, és íme ott van a Nyugatban a pluralizmus politikája, a mindenbe belenyugvó szkepszis, az így is lehet, úgy is jó cinikussága. A Nyugat forradalommal, meg nem alkuvással jött, és ma reakció és csúnya paktum. Jött egy ország fájó hangulatának, vérző érzéseinek kiharsonálására, és lett néhány furcsa, bogaras,

¹⁰ Népszava, 1916. márc. 2.

gyanús betegségu ember szeszélyének a lerakódóhelye. Jött politikus irodalomként: termékenyen — és ma végzi esztéta irodalomként: meddön.” Márpedig harcot kell hirdetni az olyan irodalom ellen, „mely bevallottan csak formákkal való játék, csak játékokkal való komolykodás. Helyre kell állítani az író és a világ kapcsolatát, a költő és a társadalom együvé tartozását . . . Le kell szakítanunk a mai modernség cégérét: a minden mindegy esztétikáját, és helyére célokat, a társadalom nagy dolgaival összefüggő nagy problémákat kell tűznünk a művészetek elé. Az anarchia helyére álljon a kollektív munka. A művészet ne legyen önmagáért, de érettünk való.”

Mi az oka, hogy az elvi szándékában helyes s megjelenése pillanatában oly időszzerű lendületes programcikk nem érte el a szándékolt hatást? Az, hogy konkrét ítéleteivel diszkreditálta elvi igazságait. Pogány nem látta, hogy Babitsék irodalma is harc, sőt még a forradalmasítás szempontjából is eredményesebb harc, mint Csizmadia és társai költészete. A fiatal Babits Mihály ugyan még valóban a konzervatív gondolkodásban gyökerezett, s az irodalmat inkább magasrendű szellemi játéknak tartotta, mint társadalmi feladatú tevékenységnek, az értő olvasók mégis tisztában voltak vele, hogy Babits és társai irodalma is harc. Pogány beleesett a marxizmus alkalmazásának gyermekbetegségébe, marxizmusa vulgáris marxizmus volt: a művekből csak a kézzelfogható, úgynevezett tartalmat fogta fel, nem a mondanivaló egészét, mely részben a kifejezőmódból sugárzik ki, s ezért a tartalmat is csonkán értette. A művek minőségi különbségét és az olvasás esztétikai örömét meg éppen nem látszik ismerni, ezért egy harcos, de művészileg kisebb értékű művet többre becsül egy művészileg kitűnő, de a társadalmi harcot látszólag nem szolgáló alkotásnál, Révész Bélát többre Mikszáthnál, sőt Csizmadiát többre Babitsnál. Cikkei alapján furcsa-ferde képet is nyernénk a kor magyar irodalmáról. Nem látta — amit Ady, Kafka Margit és Schöpplin látott —, hogy társadalmi erők és törekvések olykor látszólag politikamentes lélektani és esztétikai jelenségekben nyilvánulnak meg. Ady bezzeg észrevette, hogy az új irodalomnak „még szimbolizmusa és állítólagos érthetlenségének szimbolizmusa is azt a szocializmust szolgálja, melyet nem értenek és még inkább, nem akarnak érteni.”¹¹ Kafka Margit *Mária évei* című regényében pedig a fiatal tanár így magyarázza az újfajta verseket: „Nézzé, itt ez a vers. . . ez semmi ugye, ki gondol itt komoly ügyre. De sose olvastuk, s így mondva, ilyen furcsán! Végre is elfogadjuk és a többit is. . . És egyszer, tíz év múlva, tán ezek a megdolgozott lelkek termőföldje lesznek a politikai vagy társadalmi forradalomnak, hozzászórtak a meglegyetésekhez: — tudnak új szépségeket látni valami nagy elmozdulásban, pl: — mondjuk egy elképzelhetetlen demokráciában, vagy tradícióatlan szabadosságokban, ahogy mi még nem tudjuk.”

Ugyancsak 1911-ben, Pogánnyal egyidejűleg indít támadást a Nyugat ellen Bresztovszky Ernő, néha a szavakban is egyezően Pogány hadüzenetével. *Tünetek* című tárcája durva becsmérlése a „kongreganista”, „miszticizmusba süllyedt”, „utánérző” Babits Mihálynak, támadás a Babitsot Ady rovására ünneplő Gellért Oszkár, az Adyt szerinte háttérbe szorító Nyugat ellen, mely Füst Milán drámáját és Peterdi István verseit közli, és így „túlsúlyra jut benne az élettelen könyvművészet, a lelketlen, filozopter lirizmus.”¹² A Nyugatban Ady, Ignótus és Hatvani látja ugyan, hogy erősíteni kell az irodalom és az élet szükségletei közti kapcsolatot, de a gyakorlat, a Babitsok pocsolójába kormányozza a modern irodalom, főként a költés hajóját.” Igaza van Karinthy Frigyesnek *Nihil* című versében, „meg kell egyszer mondani azt, hogy modern olvasó szemében a l'art pour l'art örvén felújított holdvilágfaló szentimentalizmus nem érték. A szappanbuborékjáték nem költészet. Az onánia és Oféliának áldozás nem szerelem. . . A presziózkodás lehetett rokkant korszakok jelensége, de ebben az országban zsendül a fiatal élet. Aki ebben a pezsgő világban az irodalom árjának tetején akar maradni, érezze át azt az életkívánást, amely úr ezen az országon.” A szerkesztőségnek „okkal-móddal irányítania is kell

¹¹ Irodalmi háborgás és szocializmus. Szocializmus, 1909. 3. sz.

¹² Tünetek. Népszava, 1911. 4—5. sz.

a tehetségeket.” Nem tudni, hogyan képzelte a dolgot Bresztovszky és Pogány: azt kívánták vajon, hogy a Nyugat tegye Babitsot, Kosztolányit, Tóth Árpádot stb. valahogy meg nem történtté? Meg kellett volna akadályozni, hogy megjelenjenek? Vagy azt remélték elérni támadásaikkal, hogy Babits és a többiek olyan társadalmilag tisztánlátóvá és harcos temperamentummá válnak, mint Ady? Bizonyos, hogy dogmatikus merevségük rákattintotta volna irodalmunk fejlődésére a zárat.

Ignotus már 1911 végén szembeszáll Bresztovszkyval.¹³ S mikor a polgári radikálisok egyesülete, a Társadalomtudományi Társaság 1912. március—áprilisban *Irodalom és társadalom* címen ankétot rendez az irodalom és társadalom összefüggéseiről s különösen arról a kérésről, hogy a társadalmi haladás szolgálatát lehet-e és kell-e a művészet értékmérőjéül használni, az ankétot nyilván az imént bemutatott támadások tették időszerűvé, védekezésül a vulgárisan utilitárius művészetszemlélettel szemben. Az itt elhangzott nyilatkozatok a haladó írócsoport irodalomszemléletének centrális gondolatait világítják meg. A társaság többek közt a következő kérdést intézte az írókhoz és politikusokhoz: „valamely irodalmi mű értéke függ-e a benne k. fejezésre jutó társadalmi ideáltól? Ha vannak az esztétikai értékmérésnek szociális vonatkozásai, melyek azok, s minő viszonyban vannak ezek a szorosabb értelemben vett esztétikai szempontokkal?” Mint az ankét bevezető előadását tartó Ignotus kifejtette, érthető a polgári radikálisok csalódása, hogy az új irodalom, melynek szabadságharcából kivették részüket, nem igyekszik visszafizetni a segítséget, hanem van író, aki holmi tömjénes istenességbe mélyedt, van, aki exkluzív arisztokratizmust fedezett fel magában, „s valamennyiök írásán megérzett, hogy egy újfajta mondatsengés sokkal fontosabb előttük a termékek szétoztásának módjánál.” De hasztalan a radikálisok politikai követelése — fejtegeti tovább —, az esztétikai értéket nem a mondanivaló tudományos igazsága vagy politikai kívánatossága adja meg, hanem az, hogy a költő jól tudta-e elmondani mondanivalóját. „Elvben tehát azt lehet, sőt kell mondani, hogy mindegy, mit fejez ki a költő — hazugságot, ürességet, gonosztságot, világtól való elmaradtságot —, csak meg tudja érzékeltetni. Gyakorlatban persze ez nem egészen így van. Mert az érzékeltetéshez kettő kell. Kell valaki, a költő, ki oly mélyen átérezzen valamit, hogy az az idegnedv ömlésével törjön ki belőle, ilyen mélyen pedig csak az ragadja meg az embert, amiben maga is hisz, viszont ennyire fogékony ember ritkán hihet hazug, gonosz, vagy rég idejüket múlt dolgokban. S éppígy: kell valaki, az olvasó, kinek lelkében mindezek számára megvannak a megfelelő és alkalmas adalékok — márpedig a nyilvánvaló hazugság, vagy az emberek aznapi vágyaival és tudomásával igen ellenkező mondanivalók egyszerűen nem találnak embert, akibe indukálódhassanak.” „Világos ebből, hogy az úgynevezett l'art pour l'art éppen nem oly mentes a társadalomnak politikai szolgálatától, mint talán maguk a művészek is hiszik. De világos viszont az is, s a művészetnek egyéni, idegbeli, az öntudatlanból parancsolatlanul kitörő mivoltával függ össze, hogy ezt a szolgálatot nem lehet ráparancsolni.” „A l'art pour l'art művészi principiuma ellen igazsággal nem lehet vetni semmit, mert logika szerint következik a művészet önkéntelen mivoltából. Viszont könnyű megvigasztalódni a jelenségével szemben, mert valójában igazi l'art pour l'art lehetetlen, mivel eredendő megindítói ugyanazok a sugallatok, melyek a politikát indítják és határozzák meg. Mentül zavartalanabb a munkája, annál teljesebben hatnak e determinánsai, a politika tehát legnagyobb hasznát akkor veszi a művészetnek, beleértve az irodalmat is, ha minden módon, még a saját igényeivel szemben is biztosítja a szabadságát.”

Mindez persze nyilvánvalóan nem azt jelenti, hogy Ignotus szabadságlevelet ad a hazug vagy gonosz dolgok hirdetésére, hanem azt, hogy képtelen elhinni, amit azóta tapasztaltunk: hogy költő, vagy más fogékony olvasó hihetne ilyenekben, vagy művelt nemzetek lelkesedni tudnak a tébolyért és embermészárlásért. Más szavakkal ugyanezt a felfogást vallja Schöpfung Aladár

¹³ Nyugat, 1911. II. 683. 1.

is. Szerinte is a l'art pour l'art nem egyéb, mint tiltakozás az ellen, „hogy irodalmi művet politikai, erkölcsi vagy egyéb, az irodalommal inkompatibilis szempontok szerint ítéljenek meg.” Mert az irodalmi műnek csak az lehet a célja, hogy „az író gondolatvilágát a számára legtökéletesebb irodalmi formába foglalja.” „Többet kívánni az irodalomtól, mint ezt a maga természetéből folyó, szándékosságnélküli hatást az emberekre, nem lehet, mert több nem is telik tőle. Balgaság volna azt kívánni az irodalomtól, hogy bocsássa a maga eszközeit politikai vagy társadalmi pártok, gazdasági, vagy morális céltakozatok szolgálatába. Az az író, aki a mai korban él, úgy is foglal valami állást a mai kor kérdéseivel szemben, szocialista vagy kapitalista, feudális vagy demokrata, klerikális vagy szabadgondolkodó, reakcionárius vagy progresszív érzelmű, s ez az állásfoglalása benne van művében.” Viszont „A tendencia, amely kívülről nyomul be az irodalmi műbe, egyenesen lehetetlenné teszi az íróra nézve a maga művészetének teljes és szabad kifejtését, előre megjelölt sorompók közé szorítja.” Paradox formulákkal Babits Mihály is azt fejtegeti, hogy „a művészi érték igenis függ a társadalmi hatásoktól: annál kiválóbb művész valaki, mennél jobban ellen tud állni az őt környező társadalom hatásának.” A nagy költő mindig ellenzék, mert új ideált akar teremteni. Gyakran konzervatívnak látszik, „de valójában nem lehet konzervatív, még ha magáról hiszi is, hogy az.” Hasonló nézeteket hirdet, de szélsőségesen módon Laczkó Géza, Szini Gyula és Vér Mátyás is; csak az akkor még radikális elveket valló Szabó Dezső hangoztatja az egész ankét legtartalmasabb hozzászólásában, hogy valamely műnek annál nagyobb az esztétikai értéke, minél szélesebb körű közösségben ébreszti fel az együvé tartozás érzését, s Gerő Ödön az egyetlen, aki félreérthetetlenül és élesen elítélte a l'art pour l'art-t, kifejtve, hogy a kultúra logikai, esztétikai és etikai erők összetételéből áll, a l'art pour l'art pedig az esztétikai összetevőkhöz való elvonulást és a többi kulturális erőttől való elzárkózást jelenti. Az irodalom és társadalom elleni vétség tehát, ha az irodalmat a kulturális harmóniából kiragadjuk, és a pusztá gyönyörködtetésnek szolgáltatjuk ki.

Meglepő, hogy a polgári radikális politikusok lényegében hasonló elveket vallanak, mint az írók. Jászi Oszkár szerint a „l'art pour l'art tétele. . . az alkotó géniusznak teljes szabadságát jelenti. Azt, hogy a művészet a játék és szabadság világa lévén, nem korlátozható, nem irányítható semmi külső, tőle idegen, ráerőszakolt vagy rádisputált szempont által. A l'art pour l'art nem az irodalomnak a társadalomtól való függetlenségét jelenti, hanem csak azt, hogy minden igazi irodalmi érték a művészi léleknek teljesen spontán emanációja. Ebből következik, hogy a l'art pour l'art nem zárja ki az irányzatosságot általában, hanem csupán az öszinteség és művészi spontaneitás nélküli irányzatosságot. Mindamellet a műalkotás értékmérésének vannak szociális vonatkozásai is.” Mert „a feldolgozott lelki komplexumok dignitása — ami végeredményben társadalmi értékmérés — szükségképpen érvényesül az illető műalkotásról adott esztétikai ítéletünkben.” Szende Pál merevebb Jászinál, de ő is azt vallja: „Egyenlő feltételek esetén a költői munka annál értékesebb, mennél jobban kifejezést ad kora nagy áramlatainak, uralkodó eszméinek és érdekeinek.” Azaz a gyenge verset nem fogjuk értékesebbnek tartani a jobb másíknál, pusztán mert „amaz hazaszeretettől vagy osztályharctól csepeg.”

Látnivaló, a polgári radikalizmus vezérei nagy türelemmel és megértéssel voltak az új irodalom iránt, nagyobb, mint az írók a politikusok követeléseiről, úgyhogy az írók heves védekezése láttára az a benyomásunk, mintha a harc egy falra festett ördög ellen folyt volna. A polgári radikálisok alighanem épp azért is rendezték az ankétot, hogy alkalmat nyújtsanak

¹⁴ Huszadik Század, 1912. A felszólalások szövegét, amennyiben beküldték őket, a Huszadik Század közölte. Így a fentebb ismertetetteken kívül közölte Laczkó Géza nyilatkozatát, mely szerint: „az esztétikai értékmérésnek nem lehetnek szociális vonatkozásai”, mert akkor Petőfi és Ady gyenge politikai költeményeit többre kellene tartanunk szép egyéb verseiknél. Aztán meg „hátha azáltal használok a haladást, hogy a maradást festem? S ha nem használok? Baj az? Ha értékeset, magasrendűt, őszintét ad az író, nem szabad keresztlevelébe kukkantanom, sem szavazógolyója után leskelődnöm az urnák körül”. A Társaság kérdése azonban épp az volt, hogy lehet-e értékes egy mű, amely nem szolgálja a társadalmi haladást,

a vulgáris türelmetlenség visszaverésére; erre vall a felkért hozzászólók névsora is, melyből Bresztovszky Ernő hiányzik.¹⁴ Bizonyos, hogy a hozzászólások többsége rokon nézeteket tükröz. Általában a l'art pour l'art-t vallották, az alkotás spontaneitását értve rajta, s a „mindent szabad” elve még fokozottabban a l'art pour l'art látszatát adta felfogásuknak. Igazában mégsem ezt az elvet követték, mert tudatában voltak, hogy az irodalomnak végeredményben társadalmi hatása és hivatása is van, és hogy ezt ők akaratlanul is teljesítik. Ha az alkotás teljes szabadságát hirdették, nem azért tették, mintha közömbös lett volna nekik az irodalom szel-leme (a fasizmus közeledtekor szembe is fordultak a reakcióval), hanem mert a fasizmus megjelenése előtt nem tudták elképzelni, hogy egy európai nemzet ujjongva tapsolhat a bestialitásnak. Valamennyien tiltakoztak tehát a követelés ellen, hogy a haladó politika szolgálatába állva feláldozzák belső függetlenségüket, de hozzágondolták, hogy ilyen áldozatra nincs is szükség, mert ők enélkül is a haladás emberei, s munkájuk csak akkor ér valamit, ha önként, belső parancsra végzik. Láthatólag tehát csak az irodalom autonómiáját védtek: azaz nem azt ellenezték, hogy az irodalom beleszóljon a politikába, hanem azellen tiltakoztak, hogy a politika beleavatkozzon az irodalomba. Oly elv volt ez egyébként, amelynek kivívásáért csak Közép és Kelet-Európában kellett harcolni, mert nyugaton — ahol az irodalom nem töltött be oly fontos közéleti szerepet — a politika nem tudott és nem is próbált beleavatkozni az irodalom életébe. S az írók nemcsak az „adminisztratív” beavatkozást tekintettek illegitim határát-lépésnek, hanem már azt is, ha egy műalkotást világnézeti vagy politikai szempontból bíráltak meg, akár jobbról, akár balról. (Schöpflin ebben oly következetes volt, hogy haladó gondolkodású ember létére a reakciós Bárd Miklóst, Vargha Gyulát és Tormay Cecilt is melegen méltá-nyolta.) Véleményük szerint ugyanis a politikai tendencia közömbös a mű értékére nézve, ezt tehát kizárólag esztétikai szempontból lehet helyesen megítélni. Nem nézik le a politikát, többben részt is vesznek annak harcaiban, s azellen sincs kifogásuk, hogy a politikai tendencia az iro-dalom anyaga legyen. Csak abba nem hajlandók belenyugodni, hogy a műalkotást a politikai irányja alapján minősítsék. Helyesen ítélték meg szerepüket: műveik forradalmasító, de lega-lábbis kétségtelenül a haladást gyorsító hatása igazolta önmagukról való véleményüket. Végeredményben ők is részesek voltak a haladó közvélemény erősítésében, részint a városi fejlődés védelmével, részint az elavult esztétikai, politikai és morális korlátok felörlésével s közvetve a modern irodalom, elsősorban Ady Endre propagálásával.

Szabó Ervin az anketon nem nyilvánított véleményt, de 1914-ben mintegy az 1912-es ankét kései folytatásaként válaszol a Népszava türelmetlenjeinek. *Proletár-költészet* címen cikket ír a Nyugathoz, s felveti a kérdést: „Voltak és vannak a szocialisták és legkivált a *soi-disant*

s így Laczkó válasza, hogy „ha értékes”, akkor nem kell törődni a politikai tartalmával, a kérdés meg nem értésére vall. Szini Gyula szerint „az irodalom természeténél fogva progresszív, sőt... progresszívebb valamennyi társadalmi és politikai iránynál”. „Mert a politika mindig a korlátolt lehetőségek, az egzisztenciák tudománya marad, az irodalom pedig a korlátlan lehetőségek világa lesz mindig”. Ezért az irodalom mindig „odasiet elsőnek, támogató-nak, lelkesítőnek”, ahol a szabadság, szellemi fellendülés fénysugara villan fel. „De ha ők is elvesztik érzéküket az irodalom szabadsága iránt, akkor az irodalom progresszívebb fény (?) felé fog sietni.” Csak a napisajtóból ismerjük néhány más hozzászólás tartalmát. A Népszava márc. 20-i száma rövid tudósítást közölt az ankét első napjáról. Eszerint az ülést Szabó Ervin nyitotta meg, rámutatva a kérdés fontosságára; néhány sor számol be Diener-Dénes József nyilatkozatáról, mely összhangban volt a felszólalások általában liberális tendenciájával. A Népszava ápr. 25-i száma ismerteti a vita befejezését, amelyen Osvát Ernő kifejtette, hogy „az irodalom és a társadalom kölcsönhatása kétségtelen, de a műalkotás esztétikai értéke a kölcsönhatással nem mérhető”, Pogány József pedig „a modern magyar irodalom vizsgál-atával akarja igazolni azt a tételt, hogy amikor valamely irodalmi mozgalom szoros kapcsola-tokkal fűződik a haladó társadalmi mozgalmakhoz, kiváló értékeket produkál, amikor pedig egy irodalmi mozgalom el akarja szakítani maga és a társadalom között a kapcsolatokat, akkor hanyatló munkákat tud csak teremteni”.

marxisták között, akik az egész új magyar költészet művészi értékét azon mérték, a pártprogramból mi van benne, vagy mi ütközik abba; s aszerint mondták az egyikről, hogy nagy költő a másikról, hogy nem költő. És vannak és ezután is lesznek hivatásos irodalomtörténészek és kritikusok, akik készek művészi alkotást kirekeszteni az irodalomból, ha tárgya, alakjai vagy világnézete s meggyőződése ellenszenvesek nekik. Nem kell mondani, hogy a pártprogram-esztétikát ítéletének és a hivatásos esztétikának egyformán semmi köze a művészethez. Mindketten egyformán nem érzik és nem értik a művészi teremtés lényegét. Valaminek művészi volta nem azon fordul meg, hogy *miből*, milyen anyagból készült, hanem azon, hogy *mi lett, hogyan lett?* Tudással, teremtéssel, alakítással van-e dolgunk? Formákkal, színekkel, kifejezőmóddal gazdagodtunk-e?” Elismeri, hogy „az anyag, a tárgy sem közömbös, valamint a művész látókörének szélessége sem.” De „mert a lehetőségek érzése és a zseni természete egyformán magukba foglalják a lehetetlenségnek és a végtelenségnek a fogalmát, nem lehet az igazi művészt bármiféle pártprogram keretébe szorítani. A legradikálisabba sem.” S most kifejt egy gondolatot, amely egy életre befolyásolta néhány fiatal költő gondolkodását. Kassák Lajos későbbi önéletrajzában is visszaemlékezik Szabó Ervin szöveg forgó cikkére,¹⁵ amely, mint József Farkas is rámutat¹⁶, örök irányítást adott neki azzal a felfogásával, hogy a pártkompromisszum, s a költő nem fér bele. Szabó Ervin szerint ugyanis „minden pártprogram bizonyos tömegérdekek és bizonyos gyakorlati lehetőségek kompromisszuma. Ez az utilitarizmus, ez a többé vagy kevésbé racionális belátás, az az óvatos kiegyezés, szóval mindez az érzelmi és akaratkorlátozottság szabja meg a művészi elképzelés és alkotás korlátait? Bizonyára nem művész az, aki képes ki nem merülni ebben. Lehet valaki alapirányára szocialista vagy anarchista, katolikus vagy feudális — és nagy művész: de nem lehet művész az, akinek alkotásaira rá lehet húzni a szociáldemokrata, vagy a néppárti, vagy az alkotmánypárti program pontjait és megállapítani: kitűnően illenek össze. Ha képzelete sosem lépi át a hasznos és gyakorlati lehetőségek korlátait, ha sohasem voltak szentségtörő gondolatai és azok ki nem törtek, lehet jó alkalmi verselő, jó agitátor, jó újságíró, de a művészethez kevés a köze. Nem lehet tehát proletárköltészetről proletárművészetéről beszélni.” Nem lehet egy művészetet „valami osztály különleges termékének” minősíteni. „Csak egy van: a művészet. Amelyen belül vannak fokozatok. Van nagyobb és kisebb; gazdagabb és szegényebb; egyetemesebb és korlátozottabb. És a minősítések alapja nem lehet más, mint az alakítóerő, a színek, a formák, a hangok gazdagsága és szépsége.” Látni fogjuk, e makknyi tévedés utóbb egész tölgyfává terebélyesedett: egy egész irodalmi irány nőtt belőle. Érthető, hogy szocialista oldalról ellenvetést váltott ki, de nem is kell szocialistának lenni, hogy érvényét kétségbevonjuk. Mert az alakítóerő stb. alapján csak az állapítható meg, hogy a mű művészi-e, de a jelentősége, a nagysága s a számunkra rokonszenves vagy ellenszenves volta már csak esztétikán-túli mértékkel mérhető. Abban Szabó Ervinnek igaza van, hogy ez a mérték nem lehet a pártprogramhoz való teljes, tökéletes hűség, — de nyilván az ahhoz való hűtlenség sem, amit Szabó Ervin furcsa módon megkövetel.

A szociáldemokrata párt oldaláról a Népszava hasábjain Szabó Ervin volt tanítványa, Bresztovszky Ernő veszi fel a kesztyűt, most már tehát három fronton küzdve: a vulgáris Csizmadia, a „dekadens” Babits és az eretnek Szabó Ervin ellen. Rámutat, hogy Szabó Ervin nem osztályszempontból nézi a költészetet, pedig az osztályhelyzet igenis befolyásolja életünket és gondolkodásunkat, s így a „proletárköltészet” szó valóságos dolgot jelöl. Szabó Ervin a „laissez faire, laissez passer”, a l'art pour l'art elvét hirdeti, szerinte a tárgy, a *mi* lényegtelen, de ez csak „a babitsoknak” használ, „ennek az elméletnek az örvén portálják a birtokon belül levők gondolatvilágát és nyakazzák le annak az osztálynak költészetbeni megnyilatkozását, amelynek tagjai legnehezebben juthatnak a költészet értékét Szabó szerint egyedül meghatározó formakésztséghez.” De a proletáriátus nem ejtheti el „azt a jogát semmiféle elmélet kedvéért sem,

¹⁵ Egy ember élete. 2. rész, 3. k. 49. l.

¹⁶ Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. 1962. 76.

hogy a neki és érte szóló irodalmat többre becsülje az ellene csinálódott — esetleg több formai szépséggel csinálódott — irodalomnál.” „Ha proletárnak érzem magam, akkor Kis János asztaloslegény keservesen mázolt, műhelyszagú írásában is hamarabb találok meg azt a bizonyos »igazi« szépet, mint nagyszerű verscsináló készséggel, rimzsonglörködő tehetséggel körített szerelmi nyavalygásokban és abban az ópiumfüstben, amelyet Szabó Ervin maga sem szív a l'art pour l'art kínálta pipából. És ha Kis János verse mégis tucatszám kerül a papírkosárba, az csak annyit jelent, hogy a költészetnek az anyagon kívül a földolgozás megfelelősége is föltétele, s nem az, hogy a költészetnek a formaszépség *egyedüli* föltétele a mi szemünkben.”¹⁷

Most Szabó Ervin is a Népszavában válaszol. Rámutat, hogy ő nem rosszalta a szocialista tendenciát. Bresztovszky félreértése nem magyarázható másból, csak „abból a rettenetes, a tudomány szellemével mindenképp összeférhetetlen fanatizmusból, amellyel a magukat marxistáknak vallók jórésze Marx osztályharcelméletét a világ minden dolgára alkalmazza.” Ez „Az osztályharc-fanatizmus, mint minden fanatizmus, nemcsak a tudománnyal, de a marxizmussal is összeférhetetlen.” „Ez a vulgár marxizmus az, amely a tudomány és művészet csudáiban sem tud gyönyörködni, ha nem bizonyította be előbb, hogy milyen gazdasági jelenségekből fakadtak és milyen osztályérdekek szülték”; pedig sok okunk van föltenni, hogy e távoli ideológiai jelenségek függetlenebbek a gazdasági alaptól, mint a jog, a politika és az erkölcs. Bresztovszky vulgáris marxizmusa abban is ellenkezik a marxizmus tanításaival, hogy proletár esztétikáról beszél, noha még proletár termelés sincs.¹⁸ Bresztovszky újra válaszol, s kifejti, hogy az osztályharc törvénye igenis fennáll. S a proletáriátus már itt van s vele a felépítmény is: a proletár gondolkodás, és „vagyunk, akiknél nem *egyetlen* feltétele a műélvezetnek az, hogy a proletár író igennel feleljen Szabó Ervin kérdésére: „formákkal, színekkel, kifejezésmóddal gazdagodott-e általa az irodalom? Vagyunk, akiknek. . . nem *csak* az irodalmi formák színvonalára fontos, hanem az is, mit mondanak ezzel a kifejezésmóddal, mit éreztetnek, mit akarnak belénkszügerálni vele?” S fontos, hogy legyen olyan proletárirodalom, amely a proletáriátust a holnapra előkészíti.¹⁹ Szabó Ervin újabb válaszában ismét kijelenti, hogy Bresztovszky félreértette, hiszen ő is elismerte volt, hogy az anyag, a tárgy nem közömbös; „én az ellen az esztétika ellen írtam cikket, amely a művészi értéket a tárgyon méri.” „A szocializmust magasztalja: jó költő, — mondja Bresztovszky Ernő. Vagyis első a tárgy, az irány, a világnézet.” Ő nem állította ezzel szemben, hogy mindegy, ki ír és miről. De fenntartja, hogy „sajátos, a munkásosztály osztályjellege által meghatározott művészet nincs és nem is lehetséges.” A proletáriátus gazdasági és társadalmi helyzetéből nem folynak új sajátos formák, színek, új kifejezésmód. „Bresztovszky »proletárköltői« semmi tekintetben nem élnek más, az eddigi vagy a »polgári költészet« által nem ismert sajátos új formákkal, színekkel, kifejezésmóddal. Sőt!”²⁰ Bresztovszky a vitát lezáró cikkében megismétli, hogy Szabó szerint az író, „ha nem lázad bármely világnézet ellen, ha »bejegyzett elvtárs« mer lenni, akkor lehet jó agitátor, jó alkalmi versíró, de zseni nem. A zseninek tehát osztályok felett álló »általános« embernek kellene lennie.” És „Szabó Ervin azon méri a művet, hozott-e új formát. De új tárgy nélkül nincs új tárgy, új forma, új szín.” Szabó Ervin azt is feleli, hogy a proletárművészet (Gorkij, Anatole France) már a társadalmi forradalom előtt is hozott új színt, nem kell tehát ezzel a forradalomra várni.²¹

Látható, hogy a két vitázó fél mindegyike mond valami helyeset, de egyiknek sincs teljesen igaza: Szabó Ervin jó úton jár, mikor fellép az ellen a kritika-fajta ellen, amely a tartalmat, vagy éppen egy párt programjának hirdetését használja egyedüli mércéül, s a művészszempontot teljesen mellőzi. De az már kétes felfogás, (s nyilván a szociáldemokrata párt egy-

¹⁷ Játszunk a szavakkal. Népszava, 1914. máj. 10.

¹⁸ Vulgár marxizmus. Népszava, máj. 17.

¹⁹ Vulgár költészet? Népszava, máj. 24.

²⁰ Vulgár marxizmus. Uo. máj. 31.

²¹ Uo.

korú megalkuvó politikája iránti ellenszenv volt a szülője), hogy nagy művész bármely világnézetet vallhat, csak egy párt programját nem, egyiket sem. S Szabó teljesen téves útra kerül, mikor kereken tagadja, hogy az osztályhelyzet meghatározza a művészetet, s az irodalmat osztályfőlöttinek véli. Megfeledeznek a cikke elején fölvetett kérdéseiről is: mert nem az a fő kérdés, hogy van-e proletárköltészet, hanem, hogy lehetséges-e szocialista költészet, szükség van-e rá és miről ismerhetünk rá? Bresztovszkynak kétségtelenül igaza volt Szabó Ervinnel szemben, mikor a tartalom fontosságát és a művészet osztálymeghatározottságát hangsúlyozta. Mindkettő azt hangoztatta azonban, hogy vitapartnere félreérti őt: Szabó Ervin be tudta bizonyítani, hogy ő nem vallotta a forma elégségét, Bresztovszky pedig, hogy ő nem állította, hogy beéri a szocialista tendenciával. S ez mégsem volt félreértés. Mert mindketten csak egyik felét hangsúlyozták az igazságnak (ha egy morzsányi engedményt odadobtak a másik felének is): Szabó Ervin valóban csak művészi gyönyörűséget kívánt, nem pedig harcos tartalmat, Bresztovszky pedig csak harcos tendenciát követelt, nem művészi élvezetet. Emez marxista volt, de vulgárisan volt az, amaz pedig a rá jellemző szenvedélyes független igazság-keresésében ezúttal eltávolodott a marxista alaptól. Egyikük sem látta ugyanis dialektikusan a kérdést, s a tartalom és forma egységét (ha tudtak is róla) nem voltak képesek szemléletükben megteremteni. Egészen szükséges és hasznos volt, hogy Szabó Ervin (aki ezúttal inkább a művészet érdekeinek szempontjából nézte a kérdést) szembeszállt az irodalmat egyoldalúan tartalmilag bíráló „vulgar-marxizmussal”, de jogos volt az is, hogy Bresztovszky (aki a vitában a munkásmozgalmat érdekeit képviselte) sikraszállt a tartalmi szempont elhanyagolása ellen.²²

Az első világháború embertelensége és szenvedései 1915 táján már annyira megnövelték az elkeseredést, hogy a fiatal költők egy kis köre Kassák Lajossal élén, forradalmi indulatokkal eltelve, a háborúval szemben pacifizmust, a nacionalizmussal szemben internacionalizmust, a passzív életélvezéssel szemben társadalmi aktivizmust hirdetett. Kassák 1915-ben megindítja *Tett* című folyóiratát, majd ennek betiltása után a *Műt*, melynek hasábjain a köréje csoportosult fiatalokkal, Barta Sándorral, Révai Józseffel, Szélpál Árpáddal együtt a művészet és társadalom átalakulását követeli. De a Szabó Ervin elvetette mag most meghozza gyümölcsét. A munkásmozgalmat sodrában vannak, Kassák ekkoriban írja legszebb forradalomstüregtő verseit, de hallani sem akarnak a szociáldemokrata vagy kommunista pártprogram elfogadásáról, s amikor Kun Béla kikiáltja a proletárdiktatúrát, ők ennek konkrét céljaival a maguk ködös forradalmi céljait: az örök forradalmi továbbhaladást szögezik szembe. Szabó Ervin még csak úgy vélekedett, hogy a költő nem fér bele egy párt programjába. Ők már egyenesen megtiltják, hogy beleférjen, s e tilalmat művészetelméletük tengelyévé teszik. Azt hiszik, hogy az ő anarchisztikus, „kozmosz” forradalmiságuk több, mint a proletárdiktatúra kommunizmusa, s nem eszmélnék rá, hogy mennyivel kevesebb. Kassák 1912. máj. 23-tól fogva látja, hogy a szociáldemokrata pártvezetőség csak frázisokat hangoztat, hogy a szociáldemokrata párt és a szocializmus közt, valamint a pártíró és a szocialista író közt akkora különbség van, mint az egyház és a keresztény eszme között. Költészete 1919-ig a forradalmasuló közhangulatot tükrözi és a háború végi proletáriátus önbizalmát, hogy megteremti a jövő világát, különbet a réginél. A Károlyi-forradalmat kevesli, tanácsköztársaságot követel, rokonszenvez a Szovjet-unióval, — de ugyanakkor Komját Aladárt elítéli, mert belépett a kommunista pártba. A kommunista párt ugyanis szerinte csak gazdasági átalakulásokra tör, ő pedig többet akar: az ember beemelését a kozmoszba.(?) „A régi osztály helyébe nem akarunk újabb osztályt segíteni az ember fölé. Minden osztályuralommal szemben a győzedelmes individumok közösségét és

²² PÁNDI PÁL, aki *Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő vitája a proletár költészetről* (It. 1951. 1. sz.) címen foglalkozott a vitával, teljesen elítéli Bresztovszky felfogását. Azt kell hinnem, hogy Szabó Ervin jogos nagy munkásmozgalmi nimbuszától befolyásolva, előgyártott ítélettel olvasta a párviadalt. A vita időpontjában a két vitázó között Bresztovszky volt az, aki a munkásmozgalmat érdekeit határozottabban képviselte.

minden állam-morállal szemben a kollektív etikát hirdetjük. . . A mi utaink a testvériség országába sietnek.” A művészetben nem hajlandó mást látni, mint a művész kielégülésének eszközt. „A művész természeténél fogva az az ember, aki kinyilatkoztatja egyéniségét és ezáltal teljesíti kötelességét.”²³ Így ő, aki a *Tett* korszakában az esztéticizmus és individualizmus ellen küzdött, lassan maga is átcsúszott az én és a művészet kultuszába. Nem vette észre, hogy voltaképp lemondott a politikai harcról, és nemcsak a szociáldemokrata párt, de a szocializmus világnézetétől is eltávolodott. Egy darabig még az emigrációban is kommunistának vallja magát, de már megtagadja a kommunista programot; s mikor művészetét a proletáriátus színvonalra fölött állónak tartja, a proletáriátustól is elszakad.

Nem vitás, hogy politikai szempontból téves úton járt: bámulatos illúzió volt azt hinni, hogy osztályharc nélkül meg lehet teremteni a testvériség országát. S ha igaz is, hogy alkotás közben a művésznek azt kell éreznie, hogy szabadon fejezi ki önmagát, a társadalmi haladást csak annak a művésznek önkifejezése szolgálhatja, aki át van hatva az elnyomás megszüntetésének akarától. S igaz, hogy külső parancsra bajosan születhet értékes műalkotás, — de nem lehetséges-e, hogy egy nagy művész annyira azonosul egy párt programjával, hogy belülről jövőnek érzi azt s önmagát fejezi ki, mikor azt kifejezi?

Munkatársai szintén minden mozgalmi kötelezettség nélküli forradalmiságot vallanak. Csak azért kell itt szólnom róluk, mert mégis a munkásmozgalomban, méghozzá annak egy forradalmi szakaszán és a marxizmus szegélyén működtek. Szélpál Árpád szerint „amely pillanatban a művész elhelyezkedik egy pártban, abban a pillanatban elveszti alkotóereje szabad megnyilatkozásának lehetőségét, mert kozmoszba helyezkedésének szintézise ezután egy párt programján és érdekében történik, tehát művészete éppen a lényegét veszti el.” A művészet igazi célja pedig „az emberiség beemelése a kozmoszba.”²⁴ Barta Sándor a *Szabadulás* című antológiát ismertette kijelenti: „Maga a szocializmus sohasem lehet költőnek való téma . . . Mi a magunk felszabadult életét soha dogmának alárendelni nem akarjuk.”²⁵ Káhána Mózes pedig, aki utóbb éppúgy, mint Barta és Révai, elszakadt Kassától, és belépett a kommunista pártba, a Má-t ért támadásokról írva megjegyzi: „tiltakozunk az ellen, hogy a szellemiekben alacsony nivón álló proletáriátus mint tömeg gyakoroljon kritikátlan diktatúrát a művészetről.”²⁶ Kassák logikusan jutott odáig, hogy 1923-ban a proletkultot művelő Komjátékról így nyilatkozott: Azok a művészek, akik *állítólagos* művészetüket a proletárság gazdasági harcának szolgálatába kényszerülnek állítani, *állítólagos* művészetükkel, ha mégakkora frázisokkal tüzködik is azt tele, bizony ellenforradalmi munkát fognak végezni.” „Az igazán forradalmi művész az a művész, aki mint ember szociális lény, fönn tartás nélkül, alkotás közben feltétlenül, nem gondolva sem a proletárság láncaira, sem a drága kenyérre, magáért a megalkotandó műért alkot. Csak egy vágya van, önmagát minél teljesebben kifejezni és csak egy célja van, vágyát minél konkrétan formába realizálni. Hogy aztán mi történik a művel, ha elkészül, ez már praktikum.”²⁷ Ami azt jelentené, hogy az igazán forradalmi művészet — az öncélú művészet, (bár egy szociális lény öncélú művészete). E paradox végkövetkeztetés nem lephet meg bennünket: a meghatározatlan tartalmú forradalmat, amely az osztály nélküli társadalom helyett a kozmoszba akar emelkedni, a meghatározatlan tartalmú művészet szolgálhatja legjobban. Nem hiszem persze, hogy minden írónak minden írásában a szocializmus támogatása volna a kötelessége. A pusztá esztétikum vagy az individualizmus álláspontjáról Szabó Ervin, illetve Kassák nézetei elfogadhatók volnának. Csak akkor váltanak ki ellenmondást, ha a szocializmus, illetve a forradalom nevében hirdetik őket. Hagyján, ha valaki a szabad csók

²³ A Ma 1920. máj. 1.

²⁴ Forradalmi művészet vagy pártművészet? A Ma 4. évf. 1. sz. Az évfolyammal megjelölt számok nem közlik a megjelenés időpontját.

²⁵ Uo. 1919. 11. sz.

²⁶ 4. évf. 6. sz.

²⁷ Uo. 1923. jan. 8.

jogát hirdeti. De fejcsóválásra késztet, ha ezt valaki a szüzesség érdekében propagálja. Persze így is csak a vita heve magyarázza, hogy komjáték lapjukban, az *Egység*ben Kassák körét a burzsoázia legreakciósabb irányzatának nevezik.²⁸

Kelletlenül ejtek szót Révai kritikáiról: a marxista kritika és irodalompolitika későbbi jelentős művelője ekkor még kiforratlan ifjú, akinek írásaiban a forradalmi gondolat — a forradalmi helyzet szülte lázban — egyelőre kamaszos titánkodással jelentkezik. Ha az erős tehetség jelei: a merész önállóság és a világ megváltoztatására irányuló bátor akarat át is sütt éretlen nagyotmondásain, Révai e cikkei inkább életrajzilag érdekesek, mint a kritika története szempontjából. Ezért inkább csak irányukat jelzem, mintsem részletesen ismertetem tartalmukat. Révai elutasítja az irodalmat, mely szerint még szinte teljes egészében ekszkuzív, elkülönülő és szép. Mert „az írás nem öncél és — a szépség sem öncél. Szociális irodalom kell — vagy nem bánom én, konzervatív, feudális, avas, régiségzagú, de állásfoglaló, állásfoglaló!... Az élet igenlése legyen, de minden metafizikus értelem nélkül, aktív, hangos, sőt lár-mázó legyen. Drasztikus legyen és majdnem azt mondanám, naturalisztikus. Ne legyen szép, legyen monumentális!” „Tendenciózus irodalom kell — nem is mondom, hogy szociális. Csak éppen tendenciózus és ne a semmiből keletkező legyen.”²⁹ A kritikáról Schöpplin esszéjét idézem: „Az irodalom ne legyen objektív, csak az ne legyen — és a kritika, ami mégiscsak másodlagos — szintén ne legyen, és istenments a Taine-féle ideáltól. A kritika legyen harcos, Schöpplin pedig minden, csak nem az. „Nemcsak a lírában, személytelenné kell építeni a regényt és drámát is és minden írást: a kritikát is. Szóval ha már személyről, egyről írunk — akkor ne az egynek, az írónak az arcát keressük, hanem azt, hogy amit megcsinált, bekapcsolódik-e az élet komplexumába és mennyire és hogyan?” „A kritikus is személytelen legyen, és a kritikusként és különösen az esztétikusnak az egyes irodalmi megnyilvánulásokat nem nagyon szabadna egyénekhez kapcsolni.”³⁰ A kritika kérdésével foglalkozik *Készülő könyv elé* című cikkében is. „Azt kell megérteni, hogy a stílus dekoráció, és mint ilyen, ha nem is szükségtelen, de mellékes mindenesetre. A kritikusként pedig, akinek tudvalevőleg a komplexumba való beleillést és tartozást kellene életre hívni — nem lehet a föladata meddő dekoráció-bolhaszkodásokat játszani. Másodszor a nevek aláhúzása az irodalomban szintén fölösleges. Az igazán-kritika ne legyen életrajzos arckép, hanem társadalom-íze és valamire mutató legyen.” „És ne szorítkozzék a tárgyhoz, hiszen tovább lehet önállósulni az alapnál és a kritikának azért, mert kritika, még lehet magábanálló célra igyekevése és lehet célja. Lehet tendenciája! Lehet műfaj! Lehet és szabad és majdnem: kell annyira önállónak lennie, hogy a művel, amit kritizál, saját-magát bizonyíthassa és elvből: — csak olyat kritizáljon, amivel bizonyíthatja önmagát.” „Lehetőleg személytelen legyen. Koncentráljon valamire. Akarjon valamit. Életes megszólalás legyen. Legyen produktív munka. És teremtsen a megszólalásával”³¹ Egyik cikkében egy kétes elmélet kétes alkalmazásával Kassákot Ady fölé helyezi, mert amaz állítólag objektív, míg emez egocentrikus költő.³² A legformalistikusabb irányzat híve még, de azt írja: „A forma mellékes, és azt tartjuk, hogy a formára fordított energia pazarlás és bűn a tartalommal szemben, mert mi életet elősegítő hatásának, megmozgatónak szeretnénk a költészetet. Mi emberek vagyunk elsősorban, és aki költészetünket akarja méricskélni, az nem jöhet az irodalmi kritika eddigi közhelyeivel: rím, forma, szó, annak élő magunk-súlyát, világnézetünket, tiszta erős pesszimizmusunkat, szociális elveinket és a költészetünk szociális korbaillését kellene kritizálni.”³³ Látnivaló, ezekben az esszéikben egy izmos egyéniség szólal meg, akiben egyelőre erősebb a cselekvés vágya, mint a cselekvés céljának és útjának tudata, ezért — mondhatni —

²⁸ *Egység*. R. A. (= RÉZ ANDOR) cikke, 1923. 4. sz.)

²⁹ Ibsen és a monumentális irodalom, *A Ma*, 1917. jún. 15.

³⁰ *Uo.* 1917. júl. 15.

³¹ *Uo.* 1917. szept. 15.

³² *Uo.* 1917. okt. 15.

³³ BABITS: Irodalmi problémák. *A Ma*, 1917. nov. 15.

a művészet öncélúsága helyett a cselekvés öncélúságát hirdeti. Révainál is megtalálhatók Kassák körének hibái: a konkrét forradalmi célnak egy konkrét cél nélküli örök forradalommal felcserélése, a kommunizmus kissé lenézett „gazdasági céljai”-nak a „kollektív individuum”, illetve „az ember kozmoszba emelésének” homályos céljával való helyettesítése, s mindezzel kapcsolatban esztétikai és kritikai nézeteik zavarossága. 1917-ben azonban Révai szakít a Mával, kommunistává lesz, s idővel a mozgalom egyik nagyhatású teoretikusává nő.

A Tanácsköztársaság alatt Kassákék úgynevezett aktivizmusa a munkásmozgalmi szempontú kritikák és viták fényébe kerül. Az irány kihívóan önmagát hirdette a forradalom egyetlen igazi képviselőjének, de mozgalmi fegyelmet nem tűrő, szélsőségesen individualista elvei következtében hamar elérte az a vád, amely Adyt 1906-ban Pogány, 1909-ben Csizmadia részéről, Babitsékát 1911-ben- Bresztovszky és Pogány részéről sújtotta: a burzsoá dekadencia vádja. Kun Béla 1919. máj. 14-én az országos pártgyűlés második napján mondott beszédében a *Má*-ra utalva kijelenti, hogy a proletariátus-termelőereje „a szellemi élet terén is meg fogja találni a maga kivirágzását. Kétségtelen, hogy ez nem a *Ma* irodalma, amely a burzsoá dekadencia terméke.” Erre Kassák *Levél Kun Bélához a művészet nevében* című cikkében önértzetesen kifejti, hogy: „Testvéreink vannak a világ mind a négy tájáról. Új művészek, illetve újhítt emberek, mert nálunk a művészet nem l'art pour l'art játék, nálunk a szép az, ami jó, nálunk az élet célja nem az osztályharc, mert az osztályharc csak eszköz az abszolút emberhez, akinek egyetlen életformája a forradalmas akció.” Ilyen művész szerinte Henri Guilbeaux is szintén forradalmi költő, „nem pártsocialista, nem pártkommunista, hanem aktív világszemléletű forradalmár, lélekben és lelkének kifejezési módjában testvéri rokonunk,” ilyen a cseh Ottokár Brežina is, aki szintén „a kommunizmus elé harsonázott”, de „nem pártok keretében”. A kommunizmust ő is úgy, mint mi, csak gazdasági alpnak vallja, életcélja azonban, csakúgy, mint nekünk, minden írásán keresztül, mert ő is író, az új ember, a kulturálisan forradalmasított új ember megformálása.”³⁴ Munkatársa, Szélpál Árpád hasonlóan, illetve a főtebb idézett Szabó Ervini elv értelmében jelenti ki, hogy „Pártokhoz sohasem tartoztunk, mert a pártot a forradalmak konzerválóinak tartjuk és tiltakoztunk minden pártművészet ellen, mint a művészet forradalmi erejének elsikkasztása ellen. De tiltakozunk minden osztályművészet ellen is, mert a művészet mindig forradalmat jelent, tehát nem egy osztály szellemi szükségleteinek passzív kielégítését, hanem az egész emberiség aktív életformáját, mely szükségképpen mindig előtte jár a tömegeknek. Igenis valljuk, hogy Farkas Antal és Várnai Zseni alkotásai nem művészi alkotások, hanem rigmusba szedett vezércikkek, melyek nem teszik igényesebbé a proletárokat, nem forradalmasítják öntudatukat, nem járnak a tömegek előtt kibontott akarattal, hanem egyes kikapott és vörösré mázolt motívumokkal elvakítják őket az univerzális perspektívától.”³⁵ Szakasits Árpád a közfelfogást mondja ki róluk: „Az irodalomnak ezekben a gyönyörű, vajúdó, harcos időkben az a feladata, hogy kiforgassa a lelket a múltból és új ideálokat, új erkölcsöt, új művészetet prédikáljon. De prédikáljon úgy, hogy a tömeg, amelyet végre is a maga számára akar megnyerni — meg is értse. . . A *Ma* nem így cselekszik!”³⁶ A proletárdiktatúra már a teljes összeomlás szélén állott, mikor az *Ijű Proletár* jún. 1-i száma még mindig fontosnak tartja kinyilatkoztatni, hogy Kassákék művészete éppúgy nem igazán forradalmi, mint ahogy rossz, elavult és reakciós az a „művészet” is, „amely folyton vörös zászlóról kiabál és a művészetet összetéveszti az agitációval.”³⁷

Ma könnyű tisztán látnunk, hogy Kassák forradalmi verseire nevetséges volt ráütni a „burzsoá dekadencia” bélyegét, viszont az önismeret hiányára vallott és gyermekes önhittség volt, mikor Kassák Lajos és Szélpál Árpád a kommunizmusnál nagyobb lendületű s továbbvivő forradalmat láttak a maguk verseiben. De tíz nap múlva már az ellenforradalom

³⁴ Uo. 4. évf. 7. sz.

³⁵ Uo. 1919. 4. évf. 7. sz.

³⁶ Új Idők, 1919. júl. 10.

³⁷ Új Idők, júl. 20.

imperialista csapatokkal vonult Budapest felé, s így nem volt idő a marxista kritika elveinek tisztázására. E tisztázásért még sokáig kellett küzdeni. Emigráns íróink országról-országra bolyongva, idegen testvérpártok gondolkodóinak vállvetett erőfeszítése segítségével és a marxista klasszikusok mélyebb tanulmányozása útján keresik a megoldást. A mozgalom politikai és a művészet esztétikai érdekeit nem volt könnyű összehangolni, s a munkásmozgalomnak elkötelezett irodalmi irányok sokfelé tévelyegve, az aktivizmus, a proletkult stb. útvesztőin át keresik az üdvös formulát, melynek követésével a művészetet legtöbbet használhat a forradalomnak. De a nagy gondolatot, a társadalmi haladás szolgálatának igényét, amit a mozgalom bevett a kritika elméletébe, még sokáig nem tudták jól felhasználni, sőt a gondolat kezdetben nem kevés zavart idézett elő a művészetben. Érthető, hiszen akkora súllyal vetődött a kritika-elmélet serpenyőjébe, hogy megrázta a mérleget, s felborította addigi egyensúlyát. De akinek egyszer igazán a lelkébe hatolt, azt többé nem engedte el, s napjainkban végre (bár éretlen fők még mindig nem tudnak bánni vele) kezdi megtalálni helyét az irodalomelmélet rendszerében.

Aladár Komlós

LES COMMENCEMENTS DE LA CRITIQUE MARXISTE EN HONGRIE

La discussion au sujet de l'appréciation d'Ady déclenchée par Sándor Csizmadia dans le quotidien *Népszava* en 1909 était la première occasion, quand on s'est efforcé de résoudre une question littéraire sous les aspects de classe du marxisme. Dans la discussion la majorité de la direction du Parti avec Ernő Bresztovszky a pris position pour Ady, mais plusieurs opinants ont repoussé le poète comme prétendu représentant de la décadence bourgeoise. Même Bresztovszky n'a rendu hommage qu'à Ady, tandis qu'il s'est désolidarisé, tout comme József Pogány, en 1911, des autres écrivains de la revue *Nyugat* (Ouest) au nom de la lutte de classe prolétarienne. Pogány affirme avec justesse les principes du progrès social, mais son marxisme est vulgaire, puisqu'il ne saisit que le contenu tangible, en laissant de côté la qualité artistique, ce qui le conduit souvent aux jugements erronés. Pour mettre au point les problèmes agités, la Société Sociologique a tenu en 1912 une réunion d'information au sujet des relations entre littérature et société, où les politiciens bourgeois radicaux et les écrivains des milieux de la revue *Nyugat* ont rompu une lance pour le jugement esthétique de l'art. En 1914 Ervin Szabó, le meilleur connaisseur de l'oeuvre de Marx à ce temps a aussi affronté les impatients du *Népszava* en soulignant qu'il n'est pas permis de cantonner l'art dans les cadres d'aucun programme de parti. Ernő Bresztovszky de la part du Parti entre en lutte avec cette thèse en affirmant que le critère décisif est l'essence de classe, non pas la manière de réalisation. Les opinions de Szabó ont fortement influencé Lajos Kassák, qui, quoique vrai poète révolutionnaire, n'est pas disposé à adopter le programme du Parti Communiste et pendant la dictature prolétarienne en 1919 oppose aux objectifs concrets de celle-là le „progrès éternel révolutionnaire”. Aladár Komját tient tête à cette manière de voir, selon laquelle l'unique but de l'artiste est d'exprimer soi-même. L'activisme de József Révai à ce temps là (1917) encore touche de près l'attitude de Kassák, puisqu'il professe l'action gratuite. Ainsi Béla Kun en mai 1919 porte la même accusation contre Kassák, qui était déjà intentée contre Ady et Babits, celle de la décadence bourgeoise. La chute hâtive de la révolution a empêché l'éclaircissement de cette question, mais l'idée de l'exigence du progrès social reste vivante dès ce temps là, et attend sa place qui lui convient dans le système de la théorie d'histoire littéraire.

Irodalom

DÓCZY JENŐ: Ady, a holnaposok és a szocialisták. Ady-Múzeum, I. 1924. WELTNER JAKAB: Milliók egyért. 1927. 227—39. POGÁNY JÓZSEF: Harcok emberei. *Népszava*, 1911. Ua.: Emberek és korok. Húsz tanulmány, *Népszava*, 1919. Ua.: Kultúra, alkultúra. 1962. GERÉB L. utószavával és Pogány J. írásainak bibliográfiájával.

Hozzászólás Vita Zsigmondnak „Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez” című cikkéhez¹

Nagyon örvendetes lenne, hogyha az erdélyi színjátszás múltjának sok és éppen nem jelentéktelen eseményét már eddigelé is feltárt közlő e folyóirat hasábjairól idézett cikkében említett „komédiát jádzó Lázár Sámuel” személyazonosságára valóban sikerülne rávilágítani. Így ugyanis nem látjuk bebizonyítotttnak, hogy Lázár vajon csakugyan színjász, avagy csak költő-táncos komédiás volt-e, mert hiszen az a körülmény, hogy Nagyenyed város tanácsházában, vagyis nem vásártéri sátorban, vagy akármiféle bódében játszotta a komédiát, még nem eléggé döntő bizonyíték a komolynak mondható színelőadás mellett. Sőt az is gyanakodóvá tesz, hogy a város 1788/89. évi számadáskönyve egyedül csak az ő személyét és nem a társulatát nevezi meg. Ennél azonban még hathatósabb ellenérvképpen sorolhatom fel tamásfalvi Türi Jób kolozsvári református kollégiumi diák (studiosus) naplójának azt a feljegyzését, amelyben elbeszéli, hogy „7ma Xbris. 1769 Estve voltam Kolosvárat a' Rehdei háznál Comédiát nézni, olyan szegény voltam, hogy egy garast,² mástól vettem (kölcson), még is meg néztem. Debrecei, én, bűdöskútiakkal voltam,³ a kötélén járt a' Comedias”.⁴

Tehát gróf Rhédei Mihálynénak a kolozsvári Nagy-Piac és a Szín utca sarkán levő háza, ahol később a magyar, majd a német színészet talált otthont, az egykori fogalmakhoz mérten, mégiscsak előkelőbb szállást nyújtott, mint a vidéki város tanácsháza. Az itt tartott ilyesféle előadások egy idő múlva más helyre szorultak, bárha nem kevésbé előkelő helyen találjuk viszont. Az 1815. november 15-én Kolozsvárt született dr. Lengyel Dániel leírva gyermekkori emlékeit, elmondja, hogy a „lovarek és kötél tánczosok a gr. Bethlen Gergely közép-utczai házának lovagló iskolájában mutatták magukat. Köz mulató hely a kül monostor utczai eleinte Haller később népkert volt”.⁵ Ezt a kertet — miként az 1829-ben megjelent „Aglája” című könyv tudtul adja — „1826-ban a' Nemes Asszonyi Egyesület nyitatta-meg a' Közön-ség” számára. A' sétálások, időtöltések tavasszal Május' 1.-én kezdődnek benne 's őszig tartanak”.⁶

Ilyenképpen az elől hivatkozott érdekes közlemény adatgyűjtőjének a színi előadás tartása mellett felhozott érve nem eléggé döntő erejű, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy a ma „vásártéri szemfényvesztés”-nek tartott költő-táncolás nem vala annyira alacsonyrendű szórakozás, mint amilyennek azt ma tartjuk. Hiszen a tűzijátékot is még ma is csak a nép-ünnepélyekre tartogatják, pedig — amint Páldi Székely István külsőországokbeli akadémiákon tanult jeles nyomdavezető (*1717. + 1769.) életrajzából megtudjuk — ő a filozófiai kar tárgyait kívül természettant, vegytant, zenét, rajzot, rézmetszést, festészetet és tűzimesterséget, vagyis tűzijátékot tanult, amellyel azután idehaza — miként Bod Péter leírja — gyakran gyönyörködtette a főrendűeket.⁷ Sőt ennek utána 70–80 esztendő múlva is arról értesülünk, hogy gr. Kornis, Erdély kormányzója, egy, a Népkertben rendezett tűzijáték-előadáson egy nagyon magasra felőtt rakéta útjában addig-addig gyönyörködött, mígnem holtan esett össze.⁸ Tehát az ilyesféle előadások még a múlt század első felében is az előkelő és módos emberek mulatságául szolgáltak. Mindez nyilván bizonyítja, hogy a „komédia jádzás” még nem föltétlenül azonos a színjátszással!

¹ ItK 1960: 202–203.

² 1 garas = 3 krajcár = 6 denárius.

³ A kollégium törvényeit aláírt diákok névsorában („Nomina Studiosorum”) 57. és 58. lapján Debrecei István s Türi Jób tógatus diákként találjuk megnevezve; a Bűdöskútiak azonban publikusok lehettek, minthogy nevük az alumpos diákok névsorában nem fordul elő. (Egykor a kollégium, ma az Akadémia kolozsvári levéltárában.)

⁴ E kéziratot jegyzőkönyvet a kolozsvári református kollégium levéltára őrít.

⁵ Dr. LENGYEL DÁNIEL: Kolozsvár, 2/B. iv. (Tulajdonomban levő... kézirat.)

⁶ „Aglája” Egy ifjú egyesülettől. I. Kolozsvárt, 1829. XXXVI.

⁷ Bod Péter: Erdélyi Féniks.

⁸ Déryné naplója. Bpest, 1880. II, 404.

Mindezeknek előrebocsátása után azonban még azt a kétkedésemet is meg merem kockáztatni, hogy a 'Vita által felfedezett eredeti forrásban vajon csakugyan a „tanácsház”, avagy inkább a „városháza” megjelölés található-e? Ugyanis ezt, a ma már azonosnak tartott fogalmat nem egy újkori értekezőnk is összetéveszti egymással, ezért történhetett tehát, hogy a történetíró Komáromy Andor is azt állíthatta, hogy a város konyhája 1595-ben Kolozsvárt a tanácsháznál volt.⁹ Ha tehát kétségem alaposága bebizonyulna, abban az esetben még valószínűbbé válnék az a helyzet, hogy a komédia eljátszására a városi tanács nem a komoly hivatalos helyiséget, hanem a vendégfogadót¹⁰ engedhette át. Ez az utóbbi ugyanis a város tulajdona lévén, ezért nevezték városházának.

Herepei János

Arany-levél a Lenin-könyvtárban

A moszkvai Lenin-könyvtár kéziratára őrzi Arany János akadémiai titoknokai minőségben írt egyik levelét. (Jelzete: H. II. 22. 26.) A levél címzettje Nyil Alekszandrovics Popov (1833–1891) a moszkvai egyetem orosz történeti tanszékének tanára, akadémiai levelező tag. Popov egész életén át szlavisztikával foglalkozott, s komoly tényanyagot gyűjtött össze. Élénk figyelemmel kísérte a magyar szellemi életet is. – V. I. Lamánszkij a pétervári egyetem professzora az 1860-as évek elején hosszabb időt töltött Magyarországon, s oroszra fordította Szalay László magyar történelmét. Nyil Popov e fordítás nyomán vitába szállt a magyartudóssal, s művéről egész könyvnyi recenziót írt.¹ Ezt a Szalay László magyar történész és Magyar ország története az Árpádoktól a pragmatika sanctio-ig (Мадьярский историк Владислав Салай и история Венгрии от Арпада до прагматической санкции. Спб. 1868) című kritikai elemzést 1868 elején megküldte a Magyar Tudományos Akadémiának is. A levelet Arany János, az akadémia ekkori titkára kapta meg, s jól ismert pontos ügyintézésével válaszul csakhamar köszönő levelet küldött Moszkvába. Ime a szóban forgó levél:

Académie des Sciences de Hongrie

Pest, le 4 mai 1869.

L'Académie des Sciences de Hongrie me charge de vous faire agréer ses remerciements pour l'ouvrage:

Madjarskij hstoriik Vladislav Szalay, i historija Vengrij

que vous avez bien voulu lui adresser. Par son ordre cet ouvrage a été déposé à la Bibliothèque de notre Institut.

Jean Arany
secrétaire

Mons. Nil Popow, Professeur de l'Histoire universelle à l'Université

Moscow
(en Russia²)

Popov alkotása kétszáz lapnyi, rendkívül érdekes, színes munka, mely négy részben tárgyalja Szalay életét s művét. A hivatalos orosz álláspontot fejt ki a magyar történeti-közjogi felfogással s államrezónnal kapcsolatban. Történészek feladata lenne megvizsgálni, milyen hatást keltett a hozzánk is elkerült munka historikusaink körében, kik alighanem érdeklődéssel olvasták. A mű azután a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárában nyert elhelyezést. Megérkezését 1869. április 15-én iktatta Arany, – Budenz József, az akadémia könyvtárnoka pedig ugyancsak aznap a könyv átvételét.³ A küldött könyv ma is megvan az Akadémia könyvtárában, – sérült állapotban. A kötet címlapja fölött olvasható egy tintával írt bejegyzés, alighanem Budenztől: „A magyar tudományi Akadémiának Pesten. A Moszkvai Universitas professorától Popov Nil”. Nyilván a műhöz mellékelt kísérőszöveget – Popov névjegyről? – másolták át a könyvbbe.

Fenyő István

⁹ KOMÁROMY ANDOR: Kolozsvári polgári konyha a XVI. század végén. Erd. Múz., 1902: 80–81.

¹⁰ HEREPEI JÁNOS: Kolozsvár helyrajza: 26. Városháza — Vendégfogadó. (Kézirat.)

¹ GYÖRGY LAJOS: A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai. Erdélyi Tud. Füzetek, 200. sz. Kolozsvár, 1946. 67. — Nyil Popovról részletesen szól a múlt századi nagy orosz tudománytörténeti összefoglalás: Энциклопедический словарь. Спб. 1898. том XXIV. стр. 506.

² Magyar fordításban: Magyar Tudományos Akadémia. Pest, 1869. május 4-én. A Magyar Tudományos Akadémia megbízott azzal, hogy kifejezzem köszönetét *Madjarskij hstoriik Vladislav Szalay, i historija Vengrij* c. munkájáért, melyet Ön címére megküldeni szíves volt. A rendelkezés értelmében ezt a munkát intézetünk könyvtárában helyeztük el. Arany János titkár. — Nil Popov úrnak, az egyetem világtörténelem professzorának, Moszkva (Oroszországban).

³ MTA Kézirattár. Könyvtári köteles példányokat kísérő iratok. 1306/1869.

Két ismeretlen Madách-levél

1846-ban Szecsődy János az alábbi kéréssel fordult a hercegprimáshoz:

„Nagy Méltóságú Herczeg Primás
Kegyelmes Uram!”

Vadkerten, Herczegséged városában,² azon belső telek, mellyen Ns Nógrádmegyének a katona tiszt szállásul szolgált, s' 1844.^k évbe leégett épületje állott, Herczegséged' rendelkezése alá vissza szállván; ennek rám ruháztatásáért annyiival inkább bátor vagyok Herczegséged' kegyességéhez mély alázattal folyamodni, mivel én is azon Megyének szülöttje vagyok, mellynek Herczegséged,³ 's ugyan abba, oskolai pályámról 1809.^k évbe, midőn a hazát, 's thrónt leg nagyobb vész fenyegette, ezeknek védelmekre önként fegyvert fogtam, 's á Győri véres ütközetbe mind a két lábam keresztül lövetése, 's több apró sebek kapása után francia fogságba estem, honnét ki szabadulván, hadnagyi rangra érdemesítve, á Ns., felkelt sereg' eloszoltával, Ns Veszprém Vármegyét eleinte á jegyzői hivatalba, utóbb mint biztos 1822-^k évig szakadatlanul szolgáltam. 1822.^k évbe Nógrádba költözökdvén, hol azonnal tiszti, esküdti, nyolcz év óta pedig biztos hivatalt viseltem, 's viselek. Bátorit azaz édes remény, hogy Herczegséged érintett hazafiúi tsekély érdemeimet, és azt, hogy á Vadkerti gyakoribb tüzvész alatt, számos gyermekü atya létemre tetemesen megkárosultam, nagylelkűen figyelembe veszi, 's az érintett puszta telket nekem ajándékozni kegyeskedik.

Alázatos kérésem ujítása mellett, a' leg mélyebb tisztelettel vagyok Herczegségednek

Vadkerten, 1846^k októb. 27-én.

alázatos szolgája.
Szecsődy János⁴
rends. biztos mb.”

Az ügy azonban — úgy tűnik — nem intéződött el se ezért kérhette meg felettesét, hogy támogassa kérését. A főbiztos (Madách Imre) a következő levelet intézte Kopácsy József primáshoz:

„Nagyméltóságú Herczeg Primás,
Kegyelmes Uram!

Sokkal csekélyebbnek érzem ugyan magamat, hogysem képzeljem miként, valaki pártolására emelt gyenge szavam nyomossággal bírhatna: de már mint hivatali főnök is, kötelesnek érzem magam, hivatali társamnak alázatos kérését, tőlem telhető, bár mi kis mértékben is előmozdítani; különösen pedig midőn mint a folyamodónak személyes érdemei, mint Herczegségednek legközelebb is tapasztalt nagylelkűségét⁵ bizonyosan könyörületre indító körülmények szentesítik a tárgyat, úgy hogy enyémmel sokkal hatályosb' pártoló szóra is méltó volna. De hisz ismeretes Herczegséged' nagylelkűsége, melly előtt a leg gyengébb szó is számolhat meghalgtásra, ha a szó piperétlen érdem, álarczatlan szükség, és valódi keresztényi kegy igénybe vételének szava. Bocsánatot reményelve ezért alkatlanlankodásomért; alázatos könyörgésemnek ujonani ajánlása mellett; Herczegségednek nagybecsű jóltevő könyörületét bizton reményelve, á leg mélyebb tisztelettel vagyok B. Gyarmathon 1846 Nov. 18-án

Herczegségednek

alázatos szolgája
Madách Imre
f. biztos”

Hogy a siker bizonyos legyen, Madách a primás titkárának, Haynald Lajosnak a pártfogását is kéri.

Az összehajtott levélpapír külsején a következő címzés áll:

¹ Ebben az időben (1838—1847) Kopácsy József volt a primás. Vö. TÖRÖK JÁNOS: Magyarország primásai. Bp., 1859.

² Érsekvadkertől (Nógrád vm) van szó, mely a török kiverése után, 1848-ig a mindenkori esztergomi érsek tulajdona volt. FISCHER JÁNOS: Érsekvadkert agrár népessége és mezőgazdálkodása. Kézirat a Közgazdasági Egyetem könyvtárában.

³ Mindketten Veszprém megyében születtek. HORNIG KÁROLY: Veszprém múltja és jelenje. Veszprém, 1930.

⁴ Szecsődy János valóban 1822-ben költözött a nógrád megyei Kürtörsre. 1832 óta csendbiztosként szolgált a megyét. BOROVSKY SAMU szerk.: Nógrád vármegye. Bp., én.

⁵ Nem sikerült kideríteni, hogy e sorok mire céloznak.

„Hajnald Lajos Úrnak

Primás Ő Herczsége titoknokának s. a. t.
Megkülömböztetett tisztelettel

Esztergomban
Az érseki lakban”

Belül a szöveg:

B. Gyarmath
1846 : 11,18án

„Különösen Tisztelt
Fő-Tisztelendő Titoknok Ur!

Ugyancsak ma bátorkodtam Primás Ő Herczségének egy levelemmel alkalmatlankodni, mellyben Szecsődy János megyénkbeli rendsz. biztosnak alázatos folyamodását, nagybecsű pártfogásában ajánlom. Ajánlom pedig mint személyes becsületessége, mind érdemeinél fogva, Ő Herczségének igen jólismért határtalan kegyességébe és pártfogásába, hiszem hogy nem pártolok méltatlant, annál fogva is sikert kívánva csekély szózatomnak; miután Főtisztelendő Úrnak szerencsés voltam tapasztalni irántam szives baráti hajlamát; 's igen jól ismerek az ilyen dolgokbani hatalmas pártfogásának befolyását; mint ugys megyénk fiát igen kérem Főtisztelendő Titoknok urat, méltoztassék kegyesen e kérelem sikerbe menetelét részéről szinte becses pártolásával előmozdítani. — Egyébb iránt kérésemet ujtva, nagybecsű szivességébe zárt megkülömböztet (sic) tisztelettel maradtam

Főtisztelendő titoknok úrnak

alázatos szolgálja
Madách Imre”

Szecsődy János kérvényét és Madáchnak a primáshoz írott levelét az esztergomi Primási Levéltárban, a Haynald Lajosnak szólót pedig a kalocsai Érseki Könyvtárban őrzik.⁶

Kőhegyi Mihály

Csiky Gergely levele szerb fordítójához

A XIX. században igen élénkek voltak a magyar-szerb kulturális és irodalmi kapcsolatok. Főleg a szerbek mutattak nagy érdeklődést a magyar irodalom alkotásai iránt, s Petőfi, Arany, Jókai, Madách, Mikszáth és más íróink műveit fordították szép számmal. Színházaikban számos magyar darabot, Szigligeti Ede, Szigeti József, Tóth Ede népszínműveit, valamint Obernyik – Egressy *Brankovics György* című tragédiáját (hogy csak a legfontosabbakat említsük) sikeresen adták elő. A budapesti színházi eseményeket figyelemmel kísérték és elsősorban a Nemzeti Színház műsora, mind az újvidéki *Szerb Nemzeti Színház*, mind a belgrádi *Szerb Királyi Nemzeti Színház* repertoárjára hatott. (Az út a belgrádi színpadra nem minden esetben Újvidéken keresztül vezetett, pl. Tóth Ede *Falu rosszát* a szerb fővárosban 1881-ben, Újvidéken pedig csak 1884-ben mutatták be!)

A múlt század nyolcvanas éveinek elején a szerb színházi szakemberek Csiky Gergely műveinek színpadi sikereire is felfigyeltek és darabjainak fordítási engedélye iránt kezdtek érdeklődni. Ezt a körülményt ékesen bizonyítja a neves magyar drámaíró levele, melyet Újvidéken a *Szerb Matica* (Matica srpska) kéziratárában 18.955. sz. alatt őriznek, s mely a következőképpen hangzik:

Igen tisztelt Uram!

A Sötét pont és Buborékok cz. darabjaimnak szerb nyelvre való fordításába szívesen belegegyezem, minden díj nélkül, ha a darabok csak Magyarországon adatnak elő. Ha azonban külföldön, például a belgrádi színházban is színre kerülne, szerzői jogom elismerésül mind-egyik darabért egy-egy aranyat kívánok. Arra is kérem, hogy ha nyomtatásban megjelennék, szíveskedjék egy példányt nekem is küldeni.

Teljes tisztelettel
Budapest, 1886. febr. 28.

Csiky Gergely

⁶ Az anyag jelzet nélküli és rendezetlen. A kalocsai levélre Dr. HUSZÁR JENŐ könyvtáros hívta fel a figyelmemet. A másik kettőt, ennek útmutatása nyomán, az esztergomi Érseki Főhivatal volt szives kérésre megkeresni. Fogadják érte köszönetemet.

A levélen található feljegyzés szerint Csiky a fenti levelet Milan A. Jovanovičhoz, a *Buborékok* fordítójához intézte. Hogy a *Sötét pontot* a levélben foglaltak ellenére miért Jovan Grčić és nem M. A. Jovanovin fordította, eddig nem sikerült kiderítenünk.

A levélben említett két szindarabon kívül Csiky Gergely egyéb alkotásai is hamarosan eljutottak a szerb színpadra. Így darabjai, elsősorban társadalmi drámái is méltó helyet kaptak a szerb színpadokon, főleg azért, mert a szerb haladó színházkedvelő közönség is mindjobban a realista dráma iránt kezdett érdeklődni.

Míg a belgrádi Szerb Nemzeti Színház csak két Csiky-darabot: *A nagymamát* és a *Buborékokat* adta elő, addig a magyarországi szerbek színháza, az újvidéki Szerb Nemzeti Színház a magyar szerző kilenc drámái alkotását hozta színre. Ezek a következők: *Sötét pont*, *Buborékok*, *A jó Fülöp*, *Stomfay-család*, *Vasember*, *Örök törvény*, *A nagymama*, *Cifra nyomorúság* és *Két szerelem*, s így Csiky az előadott művek száma alapján az újvidéki szerb színház repertoárján a magyar írók között első helyen áll. Ebből a szempontból az idegen (azaz nem szerb) drámaírókat tekintetbe véve a közismert francia Eugène Scribe-bel — akitől szintén kilenc színművet adtak elő — áll egy sorban; míg összesen csak a közkedvelt francia Victorien Sardou és a maguk idejében népszerű német szerzők Roderich Benedix és Charlotte Birch-Pfeiffer előzték meg tíz-tíz előadott darabbal.¹

Csiky Gergely alkotásainak helyét és szerepét az újvidéki Szerb Nemzeti Színház repertoárjában talán a legjobban Jovan Hranilović² ismert kritikus szavai világítják meg, melyeket a *Cifra nyomorúság* 1896. januári újvidéki szerb előadás alkalmából írt: „Csiky színdarabjai nagyon kedveltek lettek színházi közönségünknel, mely mintha a szentimentális romantika helyett mindjobban — ami nagyon is jó jel — az egészséges realizmus felé vonzódná. Csiky darabjainak típusait és jellemeit az életből és nem a fantáziából vette és ha ezeknek a színpadon való mozgását és életét szemléljük, úgy tűnik, mintha ismerőseinkkel találkoznánk, mintha olyan jelenetek reprodukálásának lennénk szemtanúi, melyeket már vagy valahol láttunk, vagy átélünk.”³

Csiky tehát a magyarországi szerb színházkedvelő közönségnek azt az igényét, hogy többé-kevésbé saját életének tükröződését lássa a színpadon ugyanúgy ki tudta elégíteni, mint a magyar színházlátogatók hasonló kívánságát. S darabjainak opportunistá megoldása szintén megfelelt ennek a közönségnek, mely lényegében ugyanolyan társadalmi viszonyok között élt, mint az egykori Magyarország többi állampolgára.

Az újvidéki Szerb Nemzeti Színház és a belgrádi Királyi Szerb Nemzeti Színház színpadán Csiky művei több mint száz előadást értek meg. Írónk reális társadalomrajza, kiváló jellemábrázolása, ügyes szerkesztése, kedves humora és darabjainak pergő cselekménye, mind a szerb kritikanál, mind a szerb közönségnél kedvező fogadtatásra találtak. Csiky műveinek elsősorban a magyarországi szerbek színházában volt komoly sikerük, ahol az eredeti társadalmi drámák hiányából keletkezett űrt nagyrészt pótolni tudták.

Póth István

A Mikszáth-levelezésgyűjtemény néhány elvi problémájáról

(Megjegyzések Nacsády József bírálatához)

Mindenekelőtt két probléma felvetését kell tisztáznunk:

1. Lehetséges-e, hogy nyílt levelek is bekerüljenek egy levélgyűjteménybe?

2. Milyen alapelvei vannak a levelezés jegyzetelésének, s azok mennyiben érvényesültek a munkában?

1. Előre kell bocsátanunk: a levélgyűjtemény Mikszáth Kálmán műveinek 24–26. köteteként, tehát *sorozatban belül* jelent meg. A nyílt levelek egy része csak forma szerint nyílt levél. A valóságban ezek elküldött levelek voltak, s csak a *címzett elhatárolásából kerültek az újság hasábjaira*, olykor a válaszul írt levéllel együtt, mert tárgyuk alkalmas volt a közreadásra. Ilyenek a 90., 158., 160., 184. stb. levelek. Másrészt maguk a valóban *nyílt levelek* műfajilag — nemcsak formájuk, hanem közlésmódjuk, stílusuk és hangulatuk közvetlensége miatt is — leginkább a levelekkel rokoníthatók, ezért a szerkesztőbizottság terve szerint is a levelezési anyaghoz voltak sorolhatók, mert itt időrendben az író teljesebb életképét is jobban szolgálhatják. Hogy az olvasót, sőt „a legbeavatottabb kutatók”-at sem volt célunk megtevesztetni,

¹ Dr. MIHOVIL TOMANDEL: Srpsko pozorište u Vojvodini. II. Matica srpska, 1954, 123.

² Jovan Hranilović (1855—1924) a horvát realista kritika jelentős képviselője. Több even át Újvidéken és Péterváradon működött mint görög katolikus lelkész és ebben az időben több kritikai írása, elsősorban színikritikája az újvidéki szerb folyóiratokban és lapokban látott napvilágot.

³ Pozorište 1896, 22. — Pozorište (Színház) az első szerb színházi folyóirat, mely 1871—1904. ANTONIJE HADŽIĆ (Hadzsics Antal, a Kisfaludy Társaság külső tagja) szerkesztésében Újvidéken jelent meg.

azt éppen a bíráló által is kiemelt „lelkismeretesen” kimutatott forrás megjelölések is bizonyítják. Ezért adtunk címet a Széll Kálmán kastélyáról közölt levélnek is, nem tartalom-magyarázatból, amelyet mindig elkerültünk. Ha a levelezés nem egy kiadványsorozatban, hanem külön, önállóan jelenik meg, fel lehetne vetni a *kizárólag nyílt* levelek közlésének problémáját, itt azonban szerkesztési elvek tették eljárásunkat indokolttá. Hogy az elvet az Egyetemes Regénytár Almanachjával kapcsolatban a bíráló által említett, levélformában írt Előszónál nem alkalmaztuk, azt talán magyaráznunk sem kellene. Az előszó-sorozat egyik tagját, természetesen, hogy nem emeltük ki a sorozat egységéből. Ennyire mechanikusan nem alkalmaztuk az elvet, hiszen ezt a bíráló sem helyeselte volna.

2. Az „*egységes alapelvek következetes alkalmazása*”-val kapcsolatban meg kell mondanunk, hogy az alapelveket a textológiai bizottság állapította meg és *ezekről mi egyetlen esetben sem tértünk el*.

A levélgyűjteményt kísérő jegyzetanyag a művek kiadási alapelvétől eltérően *nem forráskritikai, hanem szövegkritikai*. Egy műnek lehetnek *forrásai*, de az egymástól különböző levélegységeknek csak egyénekenkénti *körülményei* vannak. Így magyarázatuk is más alapon történhet. A bizottság úgy döntött – amint azt az első kötetben találhatók figyelmen kívül hagyott tájékoztatásunkban megírtuk –, hogy a tárgyi vonatkozásokat a jegyzetben, *személyi vonatkozásokat* pedig igen rövidre szabva a *névmutatóban* közöljük. Ezenkívül a hírlap-anyagnak jutott a harmadik kötetben külön betűrendes jegyzék.

Lényeges követelménye volt a bizottságnak, hogy közismert és *tankönyvben* is közölt tényekre *ne történjék hivatkozás*, valamint az is, hogy közismert *történeti*, irodalomtörténeti, valamint ma *élő személyek adatait nem kell közölnünk*.

Mi ezeknek a követelményeknek oly mértékben tettünk eleget, hogy a kéziratot ötezer gépelt sorral csökkentettük. (E kihagyott kéziratanyagot a kiadó letétként őrzi.)

A jegyzetanyagban a bizottság és a kiadó szerkesztője csak igen kevés és ritka idegen és ismeretlen szó magyarázatát hagyta meg. Megmaradhatott a „*pomádés fejű*” szómagyarázat, mert a hangsúly nem a pomádéra, hanem egy ezzel a kifejezéssel jellemzett *társadalmi osztályra*, a *polgárságra* esik, tehát társadalmi jellegű jelentését kellett magyaráznunk, a *ripők* pedig, manapság, kiveszőben levő kifejezés.

„Nefelejts” c. folyóirat-ot valóban nem sikerült megtalálnunk, halásak lettünk volna, ha a bíráló néhány adattal utalt volna rá. A *Reform* csak Mikszáth téves helymegjelölése volt (5. lev. jegyz.) az Igazmondó helyett, ennek adatait pedig közöltük (3. köt. 264. 1.)-hírlapjegyzékünkben.

A bíráló következő kifogásait – magunk vagyunk kénytelenek az írott igazság nevében az ő rovására írni. Itt ugyanis érthetetlenül olyan adatokat hiányol, amelyeket a kötetek jegyzeteiben és névmutatóiban a legkisebb nehézség nélkül feltalálhat. Így a hiányolt és korában „oly friss szenzáció” *Ubrik Biri kisasszony*-ról a Névmutatóban igen bőven írtunk (1. köt. 339. 1.) megemlítvén benne a Vasárnapi Ujság idevonatkozó cikkeit és történetének elterjedését is a magyar ponyván. – Miksa császár adatait is pontosan megadtuk (1. köt. 333. 1.) a további kutatásokat az olvasó érdeklődésére bízva. Szenvedéseit, amelyek oly közismertek, a belső szerkesztő nem tartotta szükségesnek részletezni. Izabella spanyol királyné bukásával kapcsolatban (329. 1.) az alapelvek szerint hivatkoznunk kell a középiskolai tankönyvek adataira. Így e félmondatban előforduló három név (13. lev.) magyarázata – elismerjük – csupán félhasábnyi.

A második kötet szómagyarázatában hiányolt két idegen szót (emporium, institutio) Mikszáth maga értelmezi még ugyanazon mondaton belül. (248. lev. 110. 1.)

Az érthetetlen módon hiányolt Márványmenyasszony-ról a *levél jegyzetében* a következőket írtuk (251. jegyz. 230. 1.): „Gyakran jöttek össze az *említett vendéglőben* Budán (1. Márvány u. 6.). Szeptemberben még Mikszáth egészségi állapota is megengedte az esti összejöveteleket...” Úgy gondoljuk, aki a Márványmenyasszony történetét meg akarja írni, nem a mi jegyzetünkben keres forrást.

A Schönerer – Wolf-féle etnográfiát a belső szerkesztő – a mű faji jellegű, igen kifogásolható állításai miatt – nem tartotta szükségesnek annál bővebben ismertetni, mint azt Mikszáth így is jól érthető közlésében, nyílt levélben tette. A magyarázat tehát *nem ismeretek hiányában*, hanem éppen *ismeretek birtokában* maradt el.

A krakuznak a bíráló által történt „krakkói” értelmezése teljesen hibás. A mesterlövő *krakus*-ok a varsói hercegség könnyű lovaskatonái voltak. (Lengyel – magyar szótár.)

A 66., 79., 84. és 92. levélnél a levelekben említett adósságok között vergődő Mikszáth anyagi viszonyaira történő hivatkozás hitelesítését *éppen elvi alapon* azért nem végeztük el, mert azok néhány tízezer tankönyvben benne vannak, annak a levélnek idézésével együtt (Rudnyánszky Gyulának. 75. lev.), amelyet magunk fedeztünk fel a horpácsi anyagban, s mert a környező levelek (69., 70., 74., 76., 77., 78. lev.) jegyzetei, születési táblázatok stb. bőségesen igazolják állításunk igazságát, ismétlésekbe pedig sem a szerkesztők éberségéből,

sem a kiadó intencióiból nem eshettünk, hiszen az egyetlen „preferansz” két előfordulását a bíráló maga is nehezményezte. A *hivatkozás mindig ott történt, ahol arra legtöbb indok volt.*

Bírálonk ugyanilyen előítélettel van Mikszáth két említett tüdőgyulladására is. (63. és 320. lev.)

Bárki, aki Mikszáth levelezését vagy életrajzait olvasta, meggyőződhetett róla, hogy az író asztmás alkata miatt gyakran esett át részleges, vagy teljes gyulladásos folyamaton. Az 1873. jún. 9-i néhány soros levélkében jelzett betegséget a következő hipotézis alapján valószínűsítettük tüdőgyulladásnak: az író olyan magas lázban fekszik, hogy anyjának diktálja levelét, alig eszmél, halálérzése van, két orvost hívtak hozzá és Mikszáthné is úgy emlékszik, hogy tüdőgyulladása volt. A 63. levél jegyzetének utolsó mondatában megjegyeztük, hogy a beteg néhány nap múlva (jún. 17-én) már Balassagyarmaton jár. (273. lap.) Talán ez a mondat elkerülte a bíráló figyelmét.

A másik, 1909 januárjára vonatkozó közismert tüdőgyulladás említését dátum szerint igazolva látja az olvasó a betegség lefolyásának minden mozzanatával és hírlapi viszhangjával együtt a III. kötet első három hónapjának levéltanyagában. Itt csak mellékesen történt róla említés.

Igazolnunk kellene még azt, hogy Laky Margitka, akinek Mikszáth Gleichenbergből egy leánykát ábrázoló levelezőlapot küldött (ölében levél, kezében galamb), „*Egy stanicli cukor*” – melléklettel, „Mikszáth bácsi” – aláírással, – lehetséges-e, hogy *valóban serdülő leányka volt.* – Ha a levél mellett maga a címzés is: „*Adassék (a levél) Laky Margitkának, a kis Blahánénak*” Veszprém városában – nem igazolja feltevésünket, akkor lehet, hogy még nem serdült. (!)

Különb. Mikszáth fürdőhelyeiről (Gleichenberg, Cirkvenica, Rohics) levélhelyeken pontosan beszámolunk. (174., 180., 250., 289., 366., 367., 476. lev. jegyz.)

Ezek után mi mindenesetre meggondoltuk volna, hogy hasonló körülmények között leírjuk-e a bírálat utolsó mondatát. Mert egy sokak által átgondolt szerkezetű s a bíráló által is elismert, hogy gonddal megírt munkának önmagában, az írótól függetlenül is van élete és becsülete. A kritikus felelősséggel tartozik azért, amit leír. Egyet mindenesetre elvár a szerző és a közönség is: figyelmesen kell elolvasni azt, amiről ír. Ez olyan *alapekv*, amit írásában hiányolunk.*

Méreiné Juhász Margit

Arany János rímjátékaihoz

Bisztray Gyula ebben a folyóiratban (XLIX. 1961. 458–459.) Arany két kis rímjátékát emeli ki a költő szerkesztői üzenetei közül. Az elsőt évekkel ezelőtt én is észrevettem a Szépirodalmi Figyelőben, és még három társával együtt kiadásra előkészítettem (ItK. LVIII. 1954. 84.). Amikor azonban a Szépirodalmi Könyvkiadó újból megjelentette Arany János Összes Kötteményeit, átadtam közlésre (I. Bp., 1956. 725, 739, 740.). *Keresztury Dezső* az Utószóban ezt megemlíti (uo. 749.). Úgy látszik, *Bisztray Gyula* figyelmét elkerülte. Hogy ne csak kiigazítást adjak, hanem kiegészítést is, felhívom a figyelmet Aranyra még két apróságára.

1. A Szépirodalmi Figyelőben (II. 1862. II. félév, 48.) a „Vegyes” rovatban ismerteti névtelenül a Budapesti Szemle XLVI. és XLVII. füzetét. Szerzőségét „Zalán futása” egy általa módosított sorával vallja meg: „Az ’1817-diki inség és éhhalál Erdélyben’ (amely azonban Magyarországot sem kímélte) szintén becses adalék a század történetéhez gr. *Teleki Domokostól*. E sorok írójára kettős érdekű, mert elmondhatja: ’Engem is, a *nyomorok* napján, ily év hozza fényre’.”

2. A „The Dancing Master” 1721-es kiadásából a párnatánc leírását adja, és párbeszédeit — folyamatosan szedve bár — versben fordítja le (Arany János Összes Prózaí Művei. 1392.): Már ez a tánc felakad. / — Ugyan kérem, mi miatt? // El kell neki jönni, / Bizony el fog jönni, / Bár akarja vagy nem, / Meg kell annak lenni! // Prinkum — prankum. / Ez a szép tánc egyszer! / Járjuk el még egyszer, / Egyszer, ismét egyszer; / Eljárjuk még egyszer? // Levelezésének megjelenő teljes gyűjteményéből még sok versike lesz kiválasztható.

Scheiber Sándor

* Amidőn helvt adunk a Mikszáth-levelezés sajtó alá rendezője észrevételeinek, szükségesnek tartjuk kijelenteni, hogy Nacsády Józsefnek a folyóirat 1962. évi 4. számában megjelent bírálatát gondos munkának, hasznos hozzájárulásnak tekintjük. Az egyes *részletkérdések* körül felmerült vitában nem kívánunk állást foglalni. (A szerk.)

Az Irodalomtörténeti Közlemények nyilvánosságra hozza Vértés György „József Attila és az illegális kommunista párt” c. tanulmányát. Ugy véljük, ezzel hozzájárulhatunk a nagy magyar költő életútja megvilágításához, olyan kérdések tisztázásához, amelyek régóta foglalkoztatják a közvéleményt.

Nem kétséges: érdekes probléma: mettől meddig volt az illegális Kommunista Magyarországi Pártjának szervezetszerűen tagja József Attila; hogyan dolgozott a pártban; mikor s hogyan voltak vitái egyes párttagokkal; igaz-e, hogy megszakadt kapcsolata a Párttal, — igaz-e, hogy egyenesen kizárták. Vértés György tanulmánya ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni. Válasza határozott: József Attila 1930-tól 1933 februárjáig a KMP tagjaként tevékenykedett; azután megszakadt pártkapcsolata, magára maradt; de átmeneti ingadozások után mindvégig nem csupán követte a Párt vonalát, hanem szoros kapcsolatban állt annak egyes szerveivel is. Ilyen világos okfejtéssel, s sokoldalúan ezt a kérdést még nem tárgyalták; akik eddig foglalkoztak vele (Horváth Márton, Révai József, Sándor Pál), azok lényegében más eredményekre jutottak. Vértés György tanulmánya a kor történetére vonatkozólag is hasznos; sok adatot közöl velünk azon évek politikai történetéről, a munkásmozgalomról, a kulturális életéről. Különösen érdekesek azok az adatok, amelyek az illegális KMP különböző megnyilvánulásairól szólnak, amelyek a munkásmozgalmak történetét tárgyalják.

Vértés György állításait elődeivel helyenként igen éles polemikában fejti ki; sok eddigi nézettel, állítással vitatkozik. Vitakozó kedve talán egyszersmind vitára is ingerel, s azok, akikkel perbeszáll, védeni fogják eddigi állításaikat; és ebben a vitában fogunk közelebb kerülni az igazsághoz. A Vértés György cikkében felvetett kérdésekben ezért is nem ohajunk eleve, a várható vita kibontakozása előtt állást foglalni. Az egész kérdéskört illetően van azonban megjegyezni valónk.

Érdekes kérdés a József Attila párttagságára vonatkozó; ám — irodalomtörténetileg s történetileg — azt kell mondanunk: nem a legfontosabb. Ha magunkévá tesszük azt az elvet, hogy a szocialista irodalom nem azonos a kommunista párt tagjai által művelt irodalommal, hanem annál tágabb fogalom, hogy nem a szervezetszerű parthoz-tartozás, hanem a művek eszméisége tesz valakit szocialista íróvá, sőt pártos íróvá, akkor József Attila párttagságának kérdése a biográfia egyik — alárendeltebb — problémájává válik. Irodalomtörténetileg s történetileg is ilyen kérdésekre kell választ adnunk: vajon József Attila lírája — történeti távlatokban tekintve — kifejezi, kimondja-e a magyar nép, a magyar munkásosztály legmélyebb vágyait, törekvéseit, helyesen tükrözi-e legigazibb aspirációit; s még nagyobb távlatban: egész munkássága, lírájának mondanivalója egybeesik-e a nemzetközi munkásmozgalom irányával, törekvéseivel. Még csak nem is az a fontos, vajon minden lépésében követte-e az illegális pártot, hanem hogy működésének főiránya egybeesett-e az illegális pártéval.

Vannak, akik az így feltett kérdésre is tagadólággal válaszolnak, azt állítva, hogy csak akkor lenne igazán kommunista költő, szocialista realista művész József Attila, ha soha nem szakadt volna meg szervezeti kapcsolata a párttal, ha soha nem lett volna vitája annak egyik képviselőjével sem. Vannak, akik — „jobbrol” és „balról” is — úgy látják, hogy József Attila — magányával, elborulásaival, kétségbeeséseivel — nem a magyar munkásmozgalmat, nem a magyar pártot képviseli, hanem csak önmagát, vagy a válságba jutott művészt, vagy a tévova magyar értelmiséget, vagy a nem harcoló magyar munkásosztályt. Nem tudunk egyetérteni ezzel a vélekedéssel: az a József Attila, aki felismerte a kor legnagyobb veszélyét, a fasizmust, aki az ellene való harcban — ha tévedéssel vagy naívan is — az egységfrontot javasolta, aki élete végéig a történeti materializmus hívének vallotta magát, akinek verseiben mindvégig az emberben való bizalom csendül fel, — az, igenis, történetileg a magyar munkásosztály, a magyar kommunisták képviselője volt.

Emellett a főkérdés mellett így tehát érdekes, de mégis csak másodrendű kérdéssé válik: mettől meddig volt szervezeti tagja a pártnak József Attila; milyen vitái voltak s kikkel; ki értette meg s ki nem. De ha már ezt a kérdést vizsgáljuk, akkor a tények felderítésén túl azt is fel kell vetnünk: vajon a József Attila és az egyes párttagok közti vitának a személyi motívumokon túl volt-e elvi magja is; vajon ki s mikor képviselt történetileg helyes álláspontot; tehát szembe kell nézni azzal a már sokszor említett — de legtöbbször csak odavetett megjegyzésként érintett — kérdéssel: voltak-e és milyen szektás, dogmatikus tendenciák az illegális párt irodalompolitikájában, sőt személyi politikájában, amelyek a véleménykülönbségeket indokolják? Erre a kérdésre is igenül kell, hogy legyen válaszunk: az objektív körülményekből eredően szükségszerűen fellépő, elzártság, konspiráció okozta bizalmatlanság és helytelen helyzetmegítélésből is származó hibák, — együttesen szubjektív tényezőkként: mind szerepet játszottak a nézeteltérésekben. Világos ugyanakkor — s ezt többször is elmondtuk, legutoljára a József Attila Összes Művei III. jegyzeteiben —, hogy egyes kérdésekben a költő is tévedett; de azt is látnunk kell — amint azt ugyanott hangoztattuk —, hogy útkeresésében is csak az vezette: hogyan magyarázható meg a német fasizmus győzelme, mit kell tenni ellene, hogyan kell jobban felfegyverkezni eszméikben tudatilag a munkásoknak, a művészeknek. Eppen a történelmi tanulságok kedvéért: mélyebben kell szembenézni a jövőben ez időszak (ismételjük: történetileg olykor magyarázható) hibáival, torzításaival is; nem utolsósorban az esztétikaiakkal is, — a költészetről való felfogásban jelentkező merevségekkel is. Ha nem akarjuk személyi kapcsolatok történetévé átalakítani a párttörténetet, vagy a pártos irodalom történetét, akkor a személyi viták, az esetleges kapcsolatok mögött mindig a tendenciák harca, a történeti folyamatok tükröződését keressük. S ha így tesszük fel a kérdést: meg fogjuk látni, hogy mind József Attila álláspontjában, mind másokéban a munkásmozgalom egyes áramlatait, véleményeit, történetileg kialakult álláspontjait is tükrözzödnék.

A történelem sok esetlegességet is eligazít, a ma távlatában már azt láthatjuk leglényesebben, mit adott a párt, a mozgalom József Attilának, és mit adott József Attila a pártnak, a mozgalomnak, mindnyájunknak.

Érdekes, izgalmas kérdésről, de mégsem a legfontosabbról, sajátos, de a nagyobb összefüggéseknek alárendelt problémáról szól tehát Vértés György tanulmánya. Azt reméljük: a nyomában meginduló vita tisztázza fogja az általa felvetett részletkérdéseket s segít mind egy teljesebb József Attila-kép megrajzolásához, mind a kor és a munkásmozgalom még alaposabb, még mélyebb megismeréséhez.

Sz. M.

Vértés György

JÓZSEF ATTILA ÉS AZ ILLEGÁLIS KOMMUNISTA PÁRT

(Adalékok József Attila életéhez)

Szántó Juditnak

A tények makacs dolgok.
(Engels)

Egy esztendővel halála huszönötödik évfordulójának megemlékezései előtt, tizenhét évvel Magyarország felszabadulása után még mindig zűrzavar uralkodik József Attila munkásságalmi tevékenysége megítélése terén és feltáratlan a KMP-hez, az illegális kommunista párthoz való viszonya.

A felelőtlenül ellenőrizetlen híresztelésekből megszületett értéktételek tézisekbe merevedtek és beszivárogtak az irodalomtörténetbe, egészen a tankönyvekig, sőt nyomot hagynak a párttörténetben is. Nem az irodalomtörténet hibája, ha téves adatok hemzsegnek a József Attila-életrajzokban és a József Attiláról szóló értékelésekben, vagy költeményeihez fűzött magyarázó jegyzetekben. József Attilára és az illegális kommunista pártra vonatkozó különféle érdekű és szándékú híresztelések elburjánzását, „anyagi erővé vált” hitelképességét a „személyi kultusz” légköre segítette elő, amely nem adott lehetőséget „tekintélyek” megnyilatkozásai megvitatására.

A tények azonban makacs dolgok és a mendemondákon alapuló állítások ellentmondásai – a kétségtelen adatok bizonyító ereje mellett – arra utalnak, hogy a már-már köztudatba is áttent eddigi József Attila kép körül valami nem „stimmel”.

Idéje, hogy a tényeket vegyünk figyelembe. Csak a megtört legendák teremtenek „kényes” kérdéseket.

Kétségtelen, hogy József Attila munkásságalmi szerepe, a párthoz való viszonya – voltaképpen a költő egész életművének, megértésének a kulcsa. József Attila költészetének nagyságát, jelentőségét csakis a párttal való kapcsolata legmélyebb ismeretében és megértésében lehet teljes egészében felfogni és értékelni. Viszont a magyar párttörténet adatai, egy-egy korszakának értékelése nélkül érthetatlenné (vagy félreérthetővé) válhatnak József Attila fejlődésének körülményei.

József Attila életének és munkásságának feltárása nemcsak az irodalomtörténet szempontjából fontos. A tényeknek megfelelő József Attila-életút rekonstruálása a magyar párttörténeti kutatás szempontjából is fontos, miután József Attila életregényének valósága megvilágíthat olyan mozzanatokat is, amelyek rejtve maradnának, ha csupán a korabeli és fennmaradt dokumentumok tényeit vesszük figyelembe. József Attila élete korának – a magyar munkásszórtály az illegális kommunista párt által vezetett hősi harcának a Magyar Tanácsköztársaság után, az ellenforradalom, a Horthy-fasizmus évei korának – függvénye. József Attila egyéni sorsában is visszatükröződik ez a korszak (amelyet költészetében zseniális művészen tükrözött) és mindaz, amit általa megismerélyesítve érzékelhetünk, nemcsak adalék a korszak történetéhez, hanem a korszak különös egyéniesítése, amelyet a párttörténet kulcs-megnyilvánulásként felhasználhat.

Feladatommak tekintem tehát néhány konkrét adattal kiegészíteni az ismereteket József Attila munkásságalmi tevékenységét illetően, továbbá tényekkel helyreigazítani téves adatokat, amelyekre vitatható értékelések épültek. Az ismertetendő, eddig ismeretlen adataimmal megkísérlem feloldani a jelenleg is fennálló ellentmondásokat, így vitába is kell szállnom némely állítással vagy véleményemmel. Végül aggályaimat is ki kell fejtenem, olyan közlésekkel, megállapításokkal, vagy állításokkal összefüggően, amelyek kételyeket támasztanak bennem és ellentmondanak mozgalmi tevékenységem tapasztalatainak, illetve nem férnek össze olyan emlékekkel, amelyek a baráti és elvtársi kapcsolatunk folyamán bennem József Attiláról kialakultak.

József Attila élete és költészete legjelentősebb korszakának azt az időszakot tartom, amikor 1926-ban Párizsból visszatérve, a Vági-pártban végzett hasznos szolgálatok után

„idealista anarchista” szemléletén túljutva (mint ő maga említi Fábryhoz 1931. szeptember 3-án írt levelében) a kommunista fejlődése megkezdődött és amely korszak tragikus haláláig tartott. Ez az 1928–1937 közötti korszak egybeesik Szántó Judittal való találkozására, együttélése, Szántó Judit baráti és elvtársi gondoskodásának korszakával, aki a legdőntőbb hatással volt József Attila életére. E korszak elejére (1928–30) esik költői fejlődésének egyik fontos vízválasztója, a szakítás az avantgardizmussal – mint Révai József megállapította (Révai József: József Attila problémák. Különlenyomat az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, XIV. kötet, 1–4. 1959. számából. 18.1.) mint majd részletezem: tévedvén azonban az időpontban, amelyet kb. az 1930–31-es években jelölt meg.

Ennek a korszaknak egyes szakaszait is igyekszem felvázolni, ez a korszak jellemzi az illegális kommunista párthoz való viszonyát.

Egyébként is helyesebbnek tartom József Attila életútját főbb korszakokra bontani és ezeken belül a fejlődés szakaszait vizsgálni. Véleményem szerint alapvetően tévesek a Révai József által meghatározott ún. második és harmadik szakaszok, különösen ezeknek időpontjai (lásd Révai József: József Attila költészetéről. Petőfi Irodalmi Múzeum kiadványai, III. kötet. Szerkesztették Szántó Judit és Kovács Endréné, Magyar Helikon, 1958. 339. 1.).

Az eddigi József Attila-méltatások tévedéseinek gyökere a zűrzavar, amely az illegális kommunista párthoz való viszonyának megítélésében uralkodik, nemcsak a lényegyet illetően, hanem az időpontok meghatározásában is.

József Attila halála után – mint Tamás Aladár kifejtette (Tamás Aladár: József Attila a munkásmozgalomban. Csillag, 1956. szeptember. Idézi: József Attila emlékkönyv. Szerkesztette Szabolcsi Miklós. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1957. 298. 1.) – közkeletűvé vált annak hangoztatása, hogy József Attilát „kizárták a pártból”. Ez a hír – többek szerint – már a harmincas évek elején is felröppent, a felszabadulás után mindenestre majdnem „hivatalossá” vált. Idő szerint 3 különbözőző és egymásnak ellentmondó álláspont létezik József Attila és az illegális kommunista párt viszonyát illetően. Ezek a következők:

1. *József Attila a KMP-ből 1931/32 körül történt kizárása hatása alatt írta a Bánat c. versét.* (Horváth Márton : József Attila költészete. Előadás, 1945. Idézi: Lobogóknak: Petőfi. Irodalmi cikkek és tanulmányok. Bp., 1950. 41. és 72. lapokon.)

2. *József Attilának a „pártból való kizárását” semmilyen hitelt érdemlő adat nem támasztja alá.* A híreszteléseket soha semmilyen pártfórum döntése nem támasztotta alá és akik még ma is elhiszik, legfeljebb ennek vagy annak az elvtársnak a véleményére tudnak hivatkozni. *Pártfórum József Attilával szemben kizárási határozatot nem hozott.* (Tamás Aladár : i. m. 298. és 299. 1.) *József Attilát sohasem zárták ki a pártból, ilyenféle határozata semmilyen erre hivatott vezető pártszervnek nem volt és ilyen határozat sehol a pártsajtóban, vagy egyebütt: valamilyen hivatalos pártkiadványban nem jelent meg.* (Révai József : József Attila problémák. I. m. 21. 1.)

Ezek a kizárást cáfoló állásfoglalások József Attilának a párt keretein belül végzett tevékenysége (párttevékenység) megszakadása, a pártfunkció megszűnése, a párttal való *szervezeti kapcsolatok megszűnése* (Tamás Aladár i. m. 296, 298, 307, 308. 1.), valamint József Attila és a párt közötti *szakítás*, a költő és a párt közötti viszony megromlása és a bekövetkező tragikus szakítás, a párttal való tragikus szakítás, a párttal való *kapcsolatok megszakadása* (Révai József i. m. 24, 25, 26. 1.) mellett foglalnak állást.

3. *A kizárás 1934-ben történt az akkori pártvezetőségi tagok által; ma már senki sem él, akik a kizárást végrehajtották, ám a későbbi pártvezetőségi tagok tudomással bírtak arról, hogy József Attila mint kizárt párttag van nyilvántartva.* (Sándor Pál : Emlékeim. József Attila emlékkönyv i. m. 329. 1. Sándor Pál kéziratára hivatkozik a József Attila összes művei III. kötet: Cikkek, tanulmányok, vázlatok (Készült a MTA Irodalomtörténeti Intézetében, sajtó alá rendezte Szabolcsi Miklós, Akadémiai Kiadó, 1958) bevezetése a jegyzetekhez és dokumentumokhoz (281. és 282. 1.), továbbá a kötet 23., 27., 31., 56., 67. sz. jegyzete a 344., 352. és 353., 372., 455., 458. oldalakon.)

Kétféle „kizárták a pártból” állítás (Horváth Márton és Sándor Pál) áll szemben a csak szervezeti kapcsolatok megszűnése, a „lehagyás” véleménnyel (Tamás Aladár és Révai József). A „kizárás” időpontját illetően is kétféle a vélemény: Horváth Márton szerint 1932 körül, Sándor Pál szerint 1934-ben zárták ki. Tamás Aladár és Révai József között is eltérés mutatkozik a lehagyás időpontját illetően.

Nem mindegy, hogy mi történt és mikor, ez a bizonytalanság idézi elő a nem tényeken alapuló életszakasz beosztásokat. Egyébként Révai József a néhány hónappal korábbi tanulmányában arról is ír, hogy „József Attilát 1932-ben kimarták, kiüldözték a kommunista párt soraiból”, ami arra vall, hogy még nem vállalta határozottan az 1932. évi „kizárás” cáfolatát és „kizárás”-ról ugyan már nem ír, ilyesmit kikerülendő már az „1932-ben bekövetkezett szakítás” megállapítását használja. (I. m. 337. 1.)

Elsősorban József Attila párttagságának körülményeit kell megállapítani. Kétség nem fér ahhoz, hogy József Attila a KMP, az illegális kommunista párt tagja volt.

Tamás Aladár említést tesz arról, hogy olyan véleményt is hallott, amely szerint József Attilát nem zárták ki a KMP-ből, mert sohasem volt tagja. (I. m. 299. 1.) Alaptalanul vádolja Sándor Pál Tamás Aladárt, hogy „eredeti ötletként, másnak a szájába adva a gondolatot” vetette fel ezt a szempontot (I. m. 328. 1.). Tamás Aladár helyesen tette, amikor ezt az álláspontot is megemlítette. Tamás Aladár tölem hallotta ezt a véleményt, vagy rólam hallhatta, hogy ez a véleményem. Számtalanszor javasoltam, hogy ellenőrizni kell Horváth Márton álláspontját az 1932-es kizárásról, azonban tévedtem, amikor úgy véltem, hogy József Attila csupán illegális mozgalmi munkában vett részt. Tamás Aladár és Sollner József írásai a „József Attila emlékkönyv”-ben győztek meg arról, hogy József Attila valóban tagja volt a KMP-nek és belátom tévedésem.

Szükségesnek látszik tehát a „legális”, „féllegális” és „illegális” fogalmak tisztázása, miután Sándor Pál összetéveszti ezeket. (I. m. 314, 315. 1.) Nemcsak háromféle szemináriumot termelt ki azokban az időkben a kommunista mozgalom, hanem háromféle munkásmozgalmi tevékenységet is. Legálisak voltak a szociáldemokrata párt, a szakszervezetek és a munkáskultúregyesületek, vagy az alapszabályokkal rendelkező egyéb szervezetek. Féllegálisoknak azonban nem azt neveztük (s nem azt nevezik), amikor ezekben a legális szervezetekben tartott előadásokon vagy felszólalásokban olyan hangnemet kellett használni, amellyel a hatóságok, vagy a Sándor Pál által említett egyesületi házgondnok éberségét kellett kijátszani. Miképpen a legális sajtóban (100%, Társadalmi Szemle, Gondolat), a legális szervezetekben is kialakult a megfelelő módszer, illetve hangnem, amely lehetővé tette a marxista, sőt marxista – leninista, kommunista álláspont kifejezését. A baloldali szociáldemokratákhoz vagy a szakszervezeti ellenzékhez tartozók éltek is legálisan ezekkel a lehetőségekkel. Féllegálisak azok az összejövetelek voltak, amelyeken a szociáldemokrata párt baloldali ellenzéke vett részt, majd a szakszervezeti ellenzék tagjai. Főleg az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék volt „féllegális”. A legális szervezetek tagjainak jogukban állhatott volna összejönni és ellenzékként a szervezet ügyeiről tárgyalni. Az ilyen összejövetelek résztvevői általában névszerint is ismerték egymást. Különböző erre alkalmas helyeken (rendszerint lakásokon vagy kocsmái különtermekben) találkoztak az ilyen ellenzékiek, miután a szervezetek vezetőségei nem tűrték ellenzéki csoportosulást. A politikai rendőség a szocdem bürokráciát támogatva joggalalanul nem ismerte el az ellenzéki szociáldemokraták vagy ellenzéki szakszervezeti tagok szervezkedési szabadságát és tiltott összejövetelek címén indítottak az ellenzékiek ellen hajsztát. Az illegális kommunista párt vigyázott is az ellenzéki mozgalmak legalitására. Amikor letartóztatások történtek a féllegális ügyekből kifolyólag, olyan védők látták el a védelmet, akik általában kommunista ügyekben nem szerepeltek. Az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék nyílt harcot folytatott legalitásáért. Mindezek alapján az ellenzéki (baloldali) szociáldemokratáknak vagy a szakszervezeti ellenzék tagjainak rendezett szemináriumokat nevezünk féllegálisnak. Féllegálisak voltak az ilyen keretekben rendezett kirándulások is. Illegális volt a kommunista párt, illegális volt a kommunista párttagok összejövétele, illegális volt a kommunista sajtó. Ezek az árnyalatok fontosak a József Attilával összefüggő mozgalmi problémák megértéséhez.

A Vági-párt (MSZMP) megszűnése után a KMP-nek új viszonyok között kellett az illegális és legális módszerek helyes kombinálásáért küzdeni. Madzsar József volt a szociáldemokrata párt baloldali ellenzékének vezetője és az illegális kommunista párt legális frontjának látható feje. Ez az időszak az (1929 körül), amikor Sollner József első ízben találkozik József Attilával (Sollner József: József Attila a mozgalomban. József Attila emlékkönyv i. m. 278. 1.). Sollner a teljesen baloldali irányítás alatt álló Nemesfémipari Munkások Szakszervezetének egyik vezetője és a KMP újjászervezett agitprop-jának megbízásából, Madzsar József vezetésével összehozta a nemesfémes szakszervezet hivatalos helyiségében azt a legális „vezetőképző” szemináriumot, amelyről valamit Sándor Pál is hallhatott, miután említést tesz erről a szemináriumról (I. m. 320. 1.), az időpontot azonban rosszul tudja: nem 1932 végén – 1933 elején volt ez a Madzsar-szeminárium, mint Sándor Pál állítja, hanem 1930-ban kezdődött és 1932 nyaráig tartott. Nem hallomásból tudom így. Tagja voltam ennek a szemináriumnak. Engem is akkor vontak be ebbe, amikor József Attilát.

József Attilát ekkor már kb. egy éve ismertem. A Simplon-kávéházban volt egy asztaltársaságunk, ott mutatták be és rendszeresen járt közénk. (Az asztaltársaság szerepéről egyébként Goldman Györgyről írt munkámban beszámoltam. Ez a Simplon asztaltársaság nem azonos azoknak a társaságával, akikről Németh Andor tesz említést. (József Attila és kora. Csillag, 1948. február, II. évf. 3. sz.) József Attila Balogh Vilmaék törzsasztalához is letelepedett esténként. A Madzsar-szeminárium résztvevőinek egy része – Magyar Ottó (Csont Ferenc), Köves

András, Berend Rezső a magánalkalmazottak szakszervezetéből, akik engem is bevontak a szemináriumba – ebből az asztaltársaságunkból tevődött össze. Magyar Ottó már régebben mozgalmi összeköttetésben állt Madzsar Józseffel (többek között együttműködtek a Stromfeld-körben) és jó barátságban állott József Attilával is. Sollner ismertette az első összejevetelen a szeminárium célját. A nemesfemes szakszervezetnek jogában állott oktatással foglalkozni, Madzsar József szerepelt a szaktanács előadói listáján, mi résztvevők ugyan nem voltunk nemesfemesek, mindnyájan azonban szerveztünk, a nemesfemes szakszervezet bennünket szándékozott kiképezni utánpótlásként előadóknak. A Madzsar-szeminárium tehát legálisan indult. Mindez azonban csak ürügy volt és a Madzsar-szemináriumunk azonnal egybe volt kötve gyakorlati mozgalmi munkával. Eleinte az volt a feladatunk, hogy ellenzéki bázisokat képezzünk a különféle legális szervezetekben. Mindnyájunknak voltak már alapismereteink, Madzsartól a szemináriumvezetés módszereit tanultuk, főleg pedig bizottságfélét képeztünk a baloldali ellenzéki erők összefogásának megszervezésére. A 100% körül csoportosultak a kommunisták, a mi feladatunk az volt, hogy a szociáldemokrata párt szervezeteiben tevékenykedve olyan legális szervezetet hozzunk létre, amely az ellenzéki erőket összevonja.

Sok minden indult ki ebből a Madzsar-szemináriumból. Hetenkint – ha jól emlékszem – csütörtökönként jöttünk össze, eleinte a nemesfemeseknél, a rendelkezésünkre bocsátott helyiségben. Az összejeveteli idő fele alatt a marxi értékelmélettel foglalkoztunk, a továbbiak során a munkásmozgalmak időszerű problémáival.

József Attila aktív volt. Ötletes, okos, élvezetes. Mindnyájan szerettük. Attila rajongott „Jósi bácsi”-ért, akit magunk között az „öreg”-nek neveztünk. Néhányan – József Attila is – összeleledtünk Madzsarral és lakására is eljártunk. Tudomásom szerint Magyar Ottó már nem, József Attila, Berend Rezső és én még nem voltunk kommunista párttagok. Amikor engem 1930-ban bevontak az illegális munkába is, ez akkor még Madzsar előtt is elkonspirálva maradt. A szeminárium résztvevői szigorúan betartották, hogy egymás között sem beszéltek a kommunista párthoz való tartozásukról.

Esténként Magyar Ottó, Köves András, Berend Rezső és én továbbra is összejöttünk a Simplon-kávéházban. Madzsar is gyakran hozzánk ült, József Attila számtalanszor. Írók, újságírók, szobrászok, festőművészek, építészek gyűltek körénk, hajnalig tartó viták folytak irodalomról, művészetről és természetesen világnézetről, politikai kérdésekről.

Sokunkban más elképzelések éltek irodalomról, művészetről, mint amit a 100% körül tapasztaltunk. Szembenálltunk a konstruktivistákkal, akik a Kassák-féle Munka-csoport körül tömörültek, idegenkedtünk azonban a 100% révén egyre feltűnőbbben érvényesülő weimari „izmusok”-tól is, ahogyan akkor az avantgardizmust neveztük. Megfogalmazatlanul, a marxista – leninista tudás megalapozottsága nélkül már a realizmus felé tapogatóztunk és nem véletlen, hogy sorainkból indult el szocialista művészi útján Goldman György és Mészáros László, ugyanakkor amikor József Attila is, az azonos környezet hatásaként ugyanakkor szakított az avantgardizmussal. Goldman György Munkás szobra, Mészáros László Kovácslegénye születtek meg a Simplon kávéházbeli viták eredményeként. Az a véleményem, hogy Mészáros László Kovácslegénye dacos, robusztus ereje villantotta fel József Attilában a „Förgeteg” költői képét:

„Bosszúinas, rajt piszkos kék kötő
Mennyet letöröl ronggyal.
Mert ez már nem a régi tévová...”

1931-ben már számos összeköttetéssel rendelkezünk a Madzsar-szemináriumunk keretében. Az én feladatom volt a szeminárium tagjait előadóként kiküldeni azokba a szervezetekbe, ahová kapcsolatok épültek ki. Közvetítéssel került József Attila Rákospalotára, amiről Andrási Gyula „A szemináriumvezető József Attila” címen emlékezik. (József Attila emlékkönyv i. m. 290. old.) 1931 nyarán Alsógödön vasárnap délelőtti munkásgyűlés. Napirend: 1. Aktuális kérdések. Előadó: József Attila. 2. A munkások egészségügyi helyzete. Előadó: Dr. Schönstein Sándor. Augusztusban előadás Rákospalotán, találkozás az előadóval az 55-ös végállomáson este 7-kor. A villamosról leszálló utasnak balkezében Népszava, jobbkezevel a jobb gallér fazonját fogja. Megkérdezik tőle: Merre van a bazilika? József Attila válasza: Fóton. Hajdók Béla pontosan emlékszik erre. (József Attila – a pártmunkás. Sztalinvárosi Hírlap, 1957. december 31.) Kispesten, Pesterzsébeten is vezetett József Attila szemináriumot. 1931. szeptember végén a Nemesfemipari Munkások Szakszervezetének budapesti székházában, a Kazinczy utcában „proletárkultúra” címen tartott József Attila előadást az akkoriban kötelező rendőri bejelentés és engedély nélkül. (Kádár János: Munkás-költő, a munkások között. Csillag, 1955. május.)

A Madzsar-szemináriumban szilárdult meg József Attila világnézete és 1930. szeptember elején vonhatták be a KMP-be. Helyesen állapította meg Révai József: „1925-os Párizsból

való visszaérkezése után még néhány esztendeig nem volt tagja a Kommunista Pártnak, amelyhez azonban a Vági-párt révén már előzőleg közel állt. Pontosan persze nem lehet megállapítani, mikor vált József Attila szervezett kommunistává, az illegális kommunista párt tagjává, de azt hiszem, nem eshet messze az igazságtól az az állítás, hogy a pártba való formális belépése kb. egybeesik Szántó Judittal való megismerkedésük időpontjával az 1930-as esztendőben... Minden valószínűség szerint 1930 szeptembere körül csatlakozott az illegális kommunista párthoz". (I. m. 18. és 20. 1.)

Tamás Aladár szerint 1930 közepe után lett a párt tagja (i. m. 296. 1.), Agárdi Ferenc úgy tudja, hogy az 1930. szeptember 1-i tüntetésig még csak a Vörös Segélynek dolgozott József Attila. (Agárdi Ferenc: József Attilával 1930. szeptember elsején. Nagyvilág, 1947. dec. 4. Idézi: József Attila emlékkönyv. i. m. 264. 1.) József Attilának Fábryhoz írt, 1931. szeptember 3-án kelt levelében olvasható: „... több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nek”. (Fábry Zoltán: A gondolat igaza. Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó, 1955.) Az időpontok tehát körülbelül egyeznek. Valószínűleg Sollner József vonta be a KMP szervezetébe József Attilát és közvetlenül az agitprop.-pal tartott kapcsolatot. (Az agitprop. finanszírozta – Sollner javaslatára – a Döntsd a tőkét verseskötet kiadását (I. m. 278. 1.), amely könyvvel Sándor Pál megindíthatta az „Új Európa Könyvtár”-t, ez azonban nem tekinthető – mint Sándor Pál állítja (I. m. 318. 1.) – a Landler – Lukács György által kiadott „Európa Könyvtár” folytatásának, még a helyesen „Európa ismeretterjesztő könyvtár” – amelyet azonban Fogarasi Béla szerkesztett – folytatásának sem.)

A Madzsar-szemináriumunkban József Attila párttagsága jól el volt konspirálva. A Madzsar-szeminárium keretében kizárólag legális, vagy ún. féllegális mozgalmi ügyekkel foglalkoztunk. Még abban az időben is, amikor 1931 őszén, szeptember 20-án a biatorbágyi vasúti merénylet ürügyén Horthyék statáriumot rendeltek el és ez megnehezítette a mozgalmi összejöveteleket. A Madzsar-szeminárium összejöveteleit nem tarthattuk tovább a nemesfemes szakszervezetben és Madzsar József vagy Magyar Ottó lakásán voltunk kénytelenek találkozni. 1931. október 7-én hozták nyilvánosságra a Népszavában Madzsar József kizárását a szociáldemokrata pártból, a Társadalmi Szemle 1931. júniusi megindulásának és az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék kialakulásának következményeként. A Madzsar-szeminárium feladata ezáltal kiszélesedett. Megkezdődött az aláírásgyűjtés a kizárás elleni tiltakozásként. (A több ezer aláírást tartalmazó paksamétát Magyar Ottó 1932. március végén bekövetkezett letartóztatásakor, néhány perccel az éjszakai házkutatás előtt megmentettem a detektívek elől.) Miután a szocdem bürokrácia által denúciált Madzsar lakása veszélyesnek bizonyult, 1931. novemberben három alkalommal József Attila és Szántó Judit Székely Bertalan utcai lakásán tartottuk a heti összejöveteleinket és a szakszervezeti ellenzék sajtóügyeit tárgyaltuk. A dátum felejtethetetlen számomra. Ugyanis a második alkalommal, a november 29. előtti héten Madzsar József nem jelent meg. Várakoztunk, majd Palotás Imre zordan javaslatot tett, hogy határozatilag fejezzük ki rosszallásunkat Madzsar kimentés nélküli távolmaradása miatt, miután feylemeztlenségével súlyos veszélynek is kitéhette a szeminárium tagjait. József Attila tiltakozott: „Vendégeim vagytok, ebből baj nem származhat! Madzsar is nyilván ezzel számolt, amikor nem küldött értesítést.” És előkerült a Judit munkábanése előtt már előkészített vajaskenyeres tál és a pogácsák; József Attila mint házigazda boldogan, ragyogó szemekkel kínálta a „konspirációs” finom falatokat. Madzsar megrovása azonban mégis megszávozódott azzal, hogy a következő alkalommal ez tudomására hozandó. A következő héten Palotás Imre valóban bejelentette a határozatot (Attila lesütött szemekkel hallgatta), Józsi bácsi pedig önkritikát gyakorolt, elnézést kért mulasztása miatt. Az összejövetel után József Attiláéktól néhányan a Simpon-kávéházba vonultunk és ott Madzsar elmondta, hogy lett volna ugyan alapos mentsége: a Gyulai – Molnár-puccskísérelt – amelyet november 29-én leleplezett le a rendőrség – proklamációja került valamilyen úton-módon (valószínűleg a Garbai-féle párizsi emigrációs csoport útján, Akácos Andor rajztanár révén) Madzsarhoz. „Ezzel pedig igazán nem jöhettem közét” – tette hozzá szerényen. „Mégcsak értesítést sem küldhettem, számolnom kellett azzal, hogy figyelnek és senkivel sem érintkezhettem.” József Attila még teljesebb tisztelettel és szeretettel csodálta Madzsar Józsefet, amikor hetek múlva elmeséltem Madzsar önkritikája igazi hátterét. József Attila ugyanis egy ideig nem jött közénk, nyilván ez volt az az időszak, amikor Tamás Aladár a Front előkészületei miatt konspirációs okokból leállította az egyéb munkáit. (Palotás Imre – „Hozzászólás az Élet és Irodalom cikkéhez,” Élet és Irodalom 1962. dec. 29. – Cáfolja reá vonatkozó állításomat. Emlékezetemben az eset mozzanatai személyéhez fűződően rögzítődtek.)

1931 nyarán már ott tartottunk a Simpon-kávéházban körénk gyűlt, összeverődött művészekkel, Madzsar annyira felkeltette már érdeklődésüket a marxizmus iránt, hogy különféle elgondolások születtek a szervezett oktatásuk és a munkásmogalomba való bekapcsolásuk érdekében: Kulturális területen új, legális szervezetet próbáltunk megteremteni. József Attila

a Madzsarné Jászi Alice Hársfa utcai mozgásművészeti iskolája helyiségében a Palasovszky Ödön vezetése alatt álló Mozgásművészeti Kórus szemináriumát vezette, a képzőművészek közül is többen közreműködtek. A statárium összejövetelei tilalommal is járt, egyre nehezebbé váltak a legális összejövetelei lehetőségek és ezért felmerült a Stromfeld Aurélról elnevezett irodalmi-művészeti kör alapításának gondolata. Madzsar helyeselte ezt a tervet, József Attila helytelepítette. Stromfeld Aurél katona volt – érvelt Attila –, nem volt köze irodalomhoz, művészethez. A rendőrség felfigyel az elnevezésre és azonnal lecsap. Hosszas vita bonyolódott ebből a kérdésből, ez volt az egyetlen alkalom, amelyre emlékszem (és Szántó Judit is így emlékszik), amikor Madzsar József és József Attila szembekerültek egymással.

A Stromfeld-irodalmi körből végül is nem lett semmi, ellenben Berend Rezső javaslatára megkezdődött egy irodalmi-művészeti szövetkezet alapítása. Egyik előkészítő megbeszélésen Fenyő A. Endre festőművész Berliini téren bérelt műtermében, amelyen Goldman György szobrászművész és Major Máté építész is részt vettek, József Attila bejelentette, hogy felkérték a szövetkezet keretében létesítendő szeminárium vezetésére. József Attila Forgács Antal költő barátjával jelent meg, a dátumra is határozottan emlékszik Major Máté, miután a statárium kihirdetése után elsőként tettenért bankrablót – Ondi – halálra ítéltetésének napján volt ez a megbeszélés; az ítélet nagy felháborodást váltott ki és József Attilával erről is beszélgettek.

1931. november 27-én C. G. 33.246 szám alatt Major Máté a budapesti törvényszékhez mint cégbírósághoz beadta az „Új Művészet Szövetkezet” cégbejegyzési kérelmét az alapszabályokkal együtt. A cégbíróság az alapszabályokat átvizsgálta és kiegészítésre, illetve pótlás elkészítésére szólította fel az igazgatóságot (Fenyő A. Endre, Goldman János, Major Máté, Vilt Tibor stb.). A szövetkezet nem várta be a cégbíróság jóváhagyó engedélyét és a cégbejegyzési kérelem benyújtásával egyidejűleg a Sütő utca 2. számú házban kibérelt lakásban különféle szemináriumok kezdődtek, igazgatósági ülés, tagösszejövetelek címén. József Attila állandó látogatója volt a helyiségnek. Itt barátkozott össze Goldman Györggyel és azokkal a művészekkel, akik a Szocialista Képzőművész Csoport alapítóivá váltak. Szemináriumot azonban József Attila itt nem vezetett. Bizonyára összefüggött ez a konspirációs okból történt visszavonulásával, amelyre a KMP vonalán Tamás Aladár a Front szerkesztése miatt utasította.

Mozgalmi célokra a szövetkezeti keret nem bizonyult alkalmasnak, a politikai rendőrség kezdte szemmel tartani a Sütő utcai helyiséget, a képzőművészek összetartására új megoldásra került a sor, amelyről „Harc a szocialista realizmusért” fejezetben számoltam be Goldman Györgyről írt könyvemben.

2.

Teljesen önkényes és alaptalan minden olyan állítás, hogy József Attilát 1931–32-ben kizárták a KMP-ből. József Attila felszabadulás utáni első magyarországi népszerűsítője, Horváth Márton dobta bele így a köztudatba és ilyen értelemben magyarázta József Attila Bánát című versét.

Igaza van Tamás Aladárnak, amikor megállapítja, hogy „eddig még komoly kutató munka eredményei nem láttak napvilágot, amelyek ennek a feltételezésnek (ti. a pártból kizárásának. V. Gy.) ténybeli igazolásával foglalkoztak volna”. (I. m. 298. 1.) Igaza van Tamás Aladárnak abban is, hogy „... abban az időben – amikor általában József Attila „kizárásának” időpontját teszik (és ez Horváth Márton szerint 1931–32. V. Gy.) – a párt vezető forumán erről szó sem volt.” (I. m. 306. 1.) *Nemcsak ténybeli igazolásának semmi nyoma, mégcsak feltételezhető ok sem merül fel a kizárásra ebben az időszakban.*

1931. júniusában ugyan megjelent a Sarló és Kalapács (a Szovjetunióban élő magyar nyelvű dolgozók folyóirata, III. évf., 6. szám) Proletárirodalom mellékletében (amely a Forradalmi Írók Nemzetközi Egyesülete és a MAPP = Moszkvai Proletárirók Szervezete magyar szekciójának hivatalos közlönye) a „A magyar proletárirodalom platformtervezete”. (Benyújtotta a Moszkvai Proletárirók Szövetsége magyar csoportjának megbízásából Barta Sándor, Hidas Antal, Illés Béla, Kiss Lajos, Madarász Emil, Mathejka János, Zalka Máté. Alapjában jóváhagyta a Moszkvai Proletárirók magyar csoportjának 1931. április 8-án megtartott taggyűlése.) Az ún. proletárirók ebben azt állították József Attiláról, hogy a faszizmus táborában keresi a kivezető utat. Akkor állították, amikor József Attila már a KMP aktív, önfeláldozó tagja volt (arról most nem is szólván, hogy József Attila párttagsága előtt sem kereste soha a faszizmus táborában a kivezető utat).

Révai József kitűnően elemzi (I. m. 24. 1.), hogy a moszkvai rappista proletárirodalmi platform szektás szemlélete nyilván azért degradálta rövid úton fasziztává József Attilát, mert 1929-ben Bajcsy-Zsilinszky Endre, akkor még jobboldali és fajvédő lapjában, az Előrs-ben írt cikkeket és a Bartha Miklós Társaságban tevékenykedett. Az ún. proletárirók szektás szemléletükkel nem érzékelhették, hogy „a szervezetekben indult meg először az erjedés és a

kiábrándulás a népi jelszavakkal induló, de a népet cserbenhagyó, kismizmiző és elnyomó ellenforradalmi restauráció ellen” és ezért észre sem vették, hogy „helyes és a munkásosztály érdekében álló munka volt” József Attila részéről, amikor megkísérelte „előmozdítani és továbbhajtani ezt az erjedést, helyes útra terelni az uralkodó osztályok népellenes politikájából való kiábrándulást.” (Révai József i. m. 24. 1.)

Sajnos, Révai József arra nem mutatott rá, hogy a proletárióroknak ez a „szűkkeblűen” szektás álláspontja *nem minősülhet pártálláspontnak*. Egyszerűen „az akkori pártvezetés szektás hibái”-ról (Révai i. m. 24. 1. Aláhúzásom. V. Gy.) – amelyeknek következtében nem volt képes arra, hogy az ún. proletáriórok álláspontját visszautasítsa – sem helyes ilyen lényeges kérdéssel összefüggően sommásan szólni. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a Kommunista Internacionale a platformmal kb. egy időben (1931. február) megbírálta a KMP vezetését, 1931. áprilisában jelent meg az Elvtársi levél erről a KMP tagjaihoz és egy hónappal a Sarló és Kalapácsban megjelent hírhedt platform után leváltották a KMP központi bizottságát és új pártvezetést helyeztek be a KMP irányítására. Az új pártvezetés jóváhagyásával pedig József Attilát 1931. decemberében ott találjuk fontos illegális megbízatással a Front (Felelős szerkesztő és kiadó Antal János, Kellner és Kiss „Törekvés” nyomda) szerkesztésénél, ami nemcsak „rehabilitálás”, hanem kétségtelen tény, hogy nem zárták ki a KMP-ből József Attilát a platform-afférból kifolyólag.

Nyilván az idézte elő az erre az időre vonatkozó „kizárási” híreszteléseket, amire Tamás Aladár utal (I. m. 303. 1.): „a Sarló és Kalapács cikket egyre inkább úgy kezdték tekinteni, mint ami a párt álláspontját fejezi ki”. Bár, ki tudja... Voltunk akkoriban számosan, akik a Sarló és Kalapács megnyilvánulásait – nemcsak kulturális téren – aggódva figyeltük. Amikor Tamás Aladár írását a Front-ról olvastam, emlékezetembe idéződött, hogy én is tudok a Front megjelenéséről. Sőt arra is emlékszem, hogy közvetlenül a bíróság fellebbviteli tárgyalása előtt találkoztam a védőügyvéddel (nyilván dr. Domokos Józseffel), aki kétségbeesetten mesélte, hogy a Front cikkei miatti sajtóperekben sikerült felmentést elérnie azon a címen, hogy a folyóirat nem kerülhetett terjesztésre. Közvetlenül az újabb bírósági tárgyalás előtt került azonban kezébe a Sarló és Kalapácsnak az a száma, amelyben cikk számol be a Front megjelenéséről. Tépte a haját, mert mi lesz akkor, ha az ügyész a tárgyaláson a védelem fejére olvassa a Sarló és Kalapács cikkét. Kiszámította nekem a védő elvtárs, hogy legalább 20–25 év börtön lóg a levegőben a Sarló és Kalapács jóvoltából. (A Sarló és Kalapács 1932. júliusi – IV. évf. 6. – számáról volt szó, amelyben Gergely Sándor „Magyarországi lapszemle”-t írt, kezdve a következőképpen: „Két új folyóiratot hozott a posta.” Gergely Sándornak ebben a Frontról szóló beszámolójában egyébként olvasható: „József Attila „Munkások” cím alatt írt jó verset.” (Mi, akik benne éltünk a mozgalom valóságában, nemegyszer tapasztalhattuk a Sarló és Kalapács elszakadását a hazai viszonyoktól. Azt még nem igen tudtuk, hogy mi a szektás álláspont, a kirakatpolitika megnyilvánulásait azonban alaposan észrevettük...)

Visszatérve azonban József Attilának 1931–32 közötti állítólagos kizáratására – miután a *Bánat* című vers megírásának időpontja még felderítetlen és csak az bizonyos, hogy a *Külvárosi éj*-kötet, amelyben ez a vers szerepel, 1932-ben jelent meg (valószínűleg ősszel) –, részletesen elemezni kell az 1932-es évet is, vajon található-e ekkor kizárássra vezető ok.

Tamás Aladár 1932. március elején történt letartóztatásáig nem tud ilyesmiről. Figyelemre méltó Tamás Aladárnak az a további közlése, hogy „lebukása” után hosszú hónapokkal találkozott a börtönben Karikás Friggyessel, akit többek között megkérdezett, nem tudja-e, mi történt József Attila ügyében letartóztatása után. Nem tudott semmit, nem történt semmi. „Tehát a helyzet változatlan maradt” – állapítja meg Tamás Aladár (i. m. 306. 1.) – és gondosan hozzáfűzi: „Persze, amikor a József Attila »ügy« iránt érdeklődtem, a Sarló és Kalapácsban megjelent közleménynek legalább is helyreigazítására gondoltam. Erre vonatkozott Karikás válasza, hogy »semmi sem történt«. Nem is álmodtam akkor, hogy ezt a kijelentést az ügynevezett »kizáráss« cáfolására fogom felhasználni valamikor. Mert nyilván, ha ilyesmiről szó is lett volna, akkor a válasz másképpen hangzik.” (I. m. 306. 1.)

Tamás Aladárnak az 1932. március elsejét követő „hosszú hónapok”-ra vonatkozó Karikásra való hivatkozása meggyőző cáfolati érv ugyan, azonban még nem helybeli bizonyíték. Tapasztalatom tényei viszont ugyancsak azt bizonyítják, hogy 1932 júniusáig szó sem volt bármiről, ami József Attila viszonyát az illegális kommunista párttal megzavarhatta volna.

A Madzsar-szeminarium – kisebb-nagyobb megszakításokkal – tovább működött, egyre fontosabb, gyakorlati feladatokat róva mindnyájunkra. Legtöbbször Vilma királynő úti lakásunkon, a Montessori óvoda „tankutyája” védelme alatt ülésezünk. József Attila is jelen volt mindig, vállalt előadásokat, szeminariumokat vezetett. Nyilván megszűnt a konspirációs leállás, amire Tamás Aladár figyelmeztette. Egyre mélyebben bekapcsolódtunk az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék munkájába. 1932. január első napjaiban József Attila kezdett szeminariumot az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék Körös utcai helyiségében, amelyet Berend

Rezső bérelt ki Madzsar József megbízásából. Ebben a helyiségben már sorozatosan – egész napon át – folytak a különféle összejövetelek, az 1932. január közepén történt rendőrségi rajtaütésig. Köves András egy órán belül szabadult ekkor a Főkapitányságról, azonnal a Simplon-kávéházba sietett, értesítettük Madzsart és József Attilát, így akadályozódott meg, hogy őket is lefogják. A szakszervezeti ellenzék vezetősége ezek után számtalanszor lakásunkon ülésezett.

1932 júniusában jelent meg a Valóság. József Attila volt a szerkesztő. Természetesen ezzel a lapindítással is Madzsar József foglalkozott a KMP megbízásából, Madzsarnak volt osztatlan tekintélye és körültekintő gyakorlati érzéke, ami főleg egy legalísnak tervezett lapnál fontos volt. A Valóságról Sándor Pál számol be részletesen. Beszámolója azonban vitatható, mert saját magával kerül többszörös ellentmondásba. Sándor Pál úgy állítja be a Valóság megjelenésének időpontját, mintha ez a Társadalmi Szemlében megjelent ominózus, Pákozdy-féle József Attila elleni támadás (amely ügyre még majd kimerítően sor kerül) után történt volna.

Sándor Pál szerint: „A Társadalmi Szemle kritikája lehetetlenné tette számára (Ti. József Attila számára. V. Gy.), hogy a lapba való írással kísérletezzék... Egyre előtérbe került a gondolat, hogy önálló lapot indítson.” Sándor Pál szerkesztője volt a Társadalmi Szemlének, amelyben a Pákozdy-cikk megjelent, és tudhatná, hogy ennek a számnak jelzése 1933. február volt. És azt is tudnia kellene, hogy 1933. március 11-én Sándor Pált letartóztatták, május 26-án szabadult és június 3-án újból letartóztatták, július 6-án helyezték szabadlábra. A közben betiltott Társadalmi Szemlénél József Attila nem is kísérletezhetett volna írásaival, József Attila lapalapítási terveiről viszont Sándor Pálnak nem állhatott módjában ez alatt az idő alatt tudomást szereznie. Ami pedig a Sándor Pál-féle „súlyos” akadályokat illeti: nyilvánvaló volt, hogy a hatóságok lapengedélyt nem adnak, 10-szer évente azonban bárki indíthatott lapot, ennek semmiféle akadályja nem volt. József Attila is simán kiadhatta volna lapját, ha akarta volna és ha lett volna rá pénze. Ez a Sándor Pál által felhozott „akadály” csak arra volt jó, hogy Sándor Pál elmesélhesse az 1938-tól életbe lépett új sajtótörvényt és azután észrevétlenül visszatérjen 1932-re, a Pákozdy-féle cikk előtti 1932-re. Ekkor azonban nem József Attila foglalkozott önálló lapalapítási gondolattal – akkor még zavartalanul rendelkezésre állhattak volna a Társadalmi Szemle hasábjai –, hanem a KIMSZ törekedett legalís irodalmi lap létrehozására az illegális diákmozgalom számára és Madzsar József fáradozott az új orgánum létrehozásában, volt is erről szó bőven a velünk folytatott megbeszéléseken. A KMP nem ellenezte a Valóság megjelenését, az volt az érdek, hogy minél több lapunk létezzen, különösen fontos volt az ifjúság, az egyetemi diákság számára. Hogyan és mint jelölték ki József Attilát a szerkesztésre, azt nem tudom, tény azonban, hogy József Attilának, mint a Valóság szerkesztőjének, Darvas Gábor volt az illegális kapcsolata a KIMSZ-hez, illetve az illegális diákmozgalom titkárságához, amelynek Rajk László, Olt Károly és Darvas Gábor voltak a tagjai. Végül is, amennyiben József Attilának a Valóságban megjelent „Egyéniség és valóság” c. cikke „hatalmas botrányt” okozott – mint Sándor Pál állítja –, úgy ez nem „újabb” törést teremtett a KMP József Attilához való viszonyában, ha mégis „törést”, nyilván az első törést, hiszen a Társadalmi Szemle Pákozdy-cikke csak jóval ezután következett.

A Valóságnak lényegében komoly pozitívumai voltak. Radnóti Miklós, Forgács Antal, Kelemen János, Bálint György, Újvári László, Remenyik Zsigmond írásai jelentek meg ebben a számban. Lukács Györgynek Goethéről szóló cikkét József Attila fordította magyarra, és az akkor még ismeretlen, az irodalomról szóló Engels-levelet is közzét. Rajk László (Firtos József néven) Könyvradomány vagy gazdasági harc című cikke a szegénydiákság problémáinak marxista elemzése volt. (Agárdi Ferenc segített József Attilának a Valóság szerkesztésénél. Lásd: Agárdi Ferenc: Rajk László és József Attila. Magyar Nemzet, 1956. október 7.).

A Valóság „ügyéből” lényegében nem történt semmi. Sándor Pál szerint „a pártapparátus megtagadta a terjesztést”, holott amikor készen volt a lap: „beütött az istennyila” – mint Müller Lajos, a nyomdász, „Küzdünk híven” címen beszámol (József Attila emlékkönyv, i. m. 288. 1.) –, bekövetkezett az Eötvös-kollegiumbeli kommunista szervezkedés leleplezése, aztán pedig a Valóságot a nyomdában elkobozták. Az Eötvös-kollegiumbeli szervezkedés egyik elindítója voltam. Feleségem Vilma királynő úti Montessori óvodájában voltak az első összejövetelek. A kezdeti legalís munkát a Madzsar-szeminárium szervezte. József Attila is közreműködött. A Hűvösvölgy egy rejtett zugában „a történelmi materializmusról tartott előadást az egyetemi csoportnak, amelynek tagjai közé tartozott Rajk László, Mód Aladár, Mód Péter” és a népi demokratikus Magyarország számos vezető alakja. (Fejtő Ferenc: József Attila az útmutató. Népszava Könyvkiadó, Irodalomról – szocialistáknak, 1948.) József Attila alaposan vesztélyeztetve volt: Madzsar utasítására Mód Aladár adta át József Attilának az egyetemi hallgatók csoportjában összegyűlt pénzt a Valóság megjelentetése céljaira.

Annnyira nem következett különösebb „törés” a Valóság ügyéből, hogy József Attila továbbra is zavartalanul részt vett a Madzsar-szeminárium munkájában és Darvas Gábor még 1932 telén is találkozott József Attilával a Társadalmi Szemle szerkesztőségében.

Köves András, akit a Madzsar-szemináriumról a KMP vonalon Rózsa Ferenchez kapcsolnak, 1932. március 8-án, egy héttel Tamás Aladár letartóztatása után, a KMP vidéki szervezkedése ügyéből kifolyólag szintén „lebukott”. Köves 1932. júniusban szabadult a börtönből. „Pihentették”, egy ideig nem vett részt az illegális munkában. A Podmaniczky utcában lakott, közel József Attilaék Székely Bertalan utcai lakásához. Szabad idővel rendelkezvén, 1932. végéig gyakran meglátogatta József Attilát. Köves András teljesen lehetetlennek tartja, hogy József Attilát kizárták volna a KMP-ből. József Attila betartotta a konspiráció szabályát és célzást sem tett párttagságára, viszont tudta, hogy Kövest kommunista ügyből kifolyólag ítéltek el Tamás Aladárral együtt. A sűrű baráti és elvtársi együttléteik alatt valamiképpen megnyilvánult volna a „kizárás” következménye. Ilyennek nyoma sem volt. A Valóságban megjelent József Attila-cikk ügye is szóba került közöttük. Kizárólag az volt a hiba, hogy túl elvont volt József Attila fejtegetése, a közérthetőség hiánya miatt kifogásolták. (Köves András közlése.) Ez felel meg az általam ismert tényeknek is.

Hogy mennyire csak kis „törést” okozott a Valóság cikke, azt alaposan bizonyítják azok a hiteles tények, amelyek a Sallai-Fürst elvtársak statáriális tárgyalása alatt József Attiláról közismertek: „József Attila vezette a párt megbízásából a legjobb magyar értelmiségiek tiltakozásának megszervezését a két elvtársat fenyegető halálbüntetés ellen...” (Révai, i. m. 21. 1.) A halálbüntetés elleni akciót Madzsar József irányította. A lakásomon folyt le a megbeszélés, hogy ki kivel tárgyal. Felejtethetetlen számomra József Attila együttérző lelkiállapota. Nyoma sem volt valamiféle pártfegyelmet nem tűrő természetnek. Valamiféle „kizárt”-ságnak sem. Még nemrég hallottam olyan, az 1931–32 körüli kizáratása megtörténte mellett kardoskodó véleményt, amely szerint akkor – Sallai és Fürst élete érdekében – azért vették igénybe a már kizárt József Attilát, mert még az ördöggel is szövetkezni kellett. Ha valaki, úgy valójában József Attila szövetkezett még az ördöggel is az elvtársak életéért és azok, akik akkori tevékenységét tapasztalták, szeretettel emlékeznek odaadó elvtársiasságára. Ezek azonban csupán szubjektív tények. Hogy a magyar nép végre tisztán lásson a József Attila-kérdésben, semmiféle szubjektív szempontnak sem szabad érvényesülnie. Az objektív valóság pedig az, hogy 1932 őszén már megjelent a *Külvárosi éj* a Bánat című verssel (az újságok októberben írtak a kötetről), tehát aki arra hivatkozik, hogy a KMP-ből való kizáratásának hangulata tükröződik a Bánatban, annak eddig az időpontig kell a „kizárást” bizonyítania. (Az Új Magyar Lexikon, Akadémiai Kiadó, Bp., 1960. tévesen 1931-ben jelöli meg a Külvárosi éj megjelenési időpontját.)

A tények megcáfolják Horváth Márton értesülését az 1931–32. évi kizárásról és ezek szerint nem helytállóak a Bánat-hoz fűzött megjegyzései. (Az Akadémiai Kiadónál 1952-ben megjelent József Attila összes művei-ben a Bánat c. versről ott szerepel a jegyzet: „A pártból való kizárása után...” És az 1955. évi 2., bővített kiadásban is ott a hivatkozás Horváth Márton: Lobogónk: Petőfi: 41. oldalára, amelyből téves álláspontja közismertté vált.)

Révai József szerint sem lehet a Bánat című verset a „kizárás bizonyítékaként” felfogni (i. m. 21. 1.). Sajnálatos azonban, hogy még Révai is annak a tévedésnek lett áldozata, hogy „1932-ben kimarták, kiüldözték a kommunista párt sorából” (Révai: J. A. költészete, i. m. 337. 1.). Tamás Aladár figyelmeztet arra (i. m. 307. 1.), hogy József Attila a Sarló és Kalapács-közlemény olvasása után Fábry Zoltánhoz írt levelében éppen úgy a „kimarni” kifejezést használta, mint versében. Helytállónak tartom azt a következtetést, hogy József Attila a platformtervezet hatására – esetleg több hónap múltán – írta: „Egy pillanatra sem martak ki...”

Elemelve József Attila munkásmozgalmi szereplését 1931–32-ben, megállapítható, hogy ez alatt az idő alatt csak a platformtervezet támadta József Attilát. Azaz: „Az az elvaduló csahos”-ban nem a KMP-t vádolja József Attila, az „elvaduló csahos” arra vonatkozhat, akit az igaztalan támadás szerzőjeként – személyi-családi motívumok alapján – „megszemélyesített”.

Figyelembe lehet venni azonban azt is, hogy József Attila költői képei nem naturalista elemek, hanem sűrített élmények művészi alakításai. A Bánat nem közvetlen lírai megnyilatkozás a platformtervezet igaztalan támadására. 1931. szeptember 3-án Fábryhoz írt levelében tiltakozik és a Bánat-ban későbbi az időpont, az ősz nyomai mutatkoznak a versben:

„..... Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak.”

Egy új, kis (vagy nagyobb) összekoccanás „belémarása” és az indulat – amely a Fábryhoz írt levelében már méltóságteljes méltatlankodásba csillapult – e gyönyörű lírai gyöngyszemmé sűríti a bánatot.

Erdemes azon is eltűnődni, hogy 1930. októberben az Erdélyi Helikonban is *Bánat* című verse jelent meg József Attilánál:

„Futtam, mint a szarvasok
lágy bánat a szememben.
Famardosó farkasok
űznek vala szívemben.

Agancsom rég elhagytam,
törötten ing az ágon,
Szarvas voltam hajdanán
Farkas leszek, azt bánom.

Farkas leszek, takaros.
Varázs-üttön megállok,
ordas társam mind habos;
mosolyogni próbálok.

S üdő szóra fülelek.
Hunyom szemem álomra,
setét eperlevelek
hullanak a vállamra.”

A két Bánat-vers a költő énje tükröződésében eggyé olvad: „Futtam, mint a szarvasok...”, „Farkas leszek, takaros...”, „Egy pillanatra se martak ki, csak... az az elvaduló csahos rám támadt...” „ordas társam mind habos...”. Az ilyesmi azonban már arra tartozik, aki majd egyszer a megírandó nagy magyar dráma keretében József Attilát megszemélyesíti...

Félreértések elkerülése végett hangsúlyoznom kell, hogy igazságtalan Gergely Sándort vádolni a Sarló és Kalapácsban megjelent támadás miatt. A Sarló és Kalapács 1931 júniusi jelzésű. Gergely Sándor viszont 1931 késő őszén volt kénytelen elhagyni Magyarországot és így nem folyhatott be a platform-tervezet moszkvai szövegezésébe. József Attila – Fábrynak írt levelében – hivatkozik arra, ha máshonnan nem, hát „G. S.”, Gergely Sándor Korunkbeli cikkéből legalább annyit tudniuk kellett a moszkvaiaknak, hogy támadásukkal nem illethetik. Gergely Sándor egyébként egyetlen a Szovjetunióban írt cikkében sem támadta soha József Attilát. Gergely Sándor volt éppen az, akin keresztül az az elégtételadás érvényesült, amelyet Sallai Imre és Fürst Sándor Tamás Aladárnak megígért, hadd érezze József Attila, hogy a KMP-nek nem az a véleménye róla, mint ami a Sarló és Kalapácsban megjelent. Nemcsak az történt, amiről Tamás Aladár beszámolt: Sallai és Fürst nemcsak az 1931 decemberében megjelent Front című lap szerkesztésével bízták meg József Attilát, hogy mindenki előtt nyilvánvalóvá váljék, a párt a platform-tervezet megállapításával szemben teljes mértékben József Attila mellett áll. (I. m. 303. 1.) Fürst Sándor 1931 december végén elutazott Magyarországról és megígérte Tamás Aladárnak, hogy amikor 1932 március végén, április elején visszajön, elmondja majd, mi történt a Sarló és Kalapács helyreigazítását illetően. Tamás Aladár azonban többé nem találkozhatott Fürst Sándorral és így nem tudhatta meg: a Sarló és Kalapács 1932 januári számában (4. évf. 1.) „Az ideológiai tisztaságért, a művészet minőségéért” címmel hozzászólás jelent meg a platform-tervezethez, amely megcáfolja azt az 1931 júniusi megállapítást, hogy József Attila a fasizmus táborában keresi a kivezető utat, arról számol be, hogy „a proletárforradalom mellett néhány vele rokonszenvező író is jelentkezett, ilyenek Illyés Gyula, József Attila...” Ennek a hozzászólásnak aláírója Gergely Sándor, továbbá Lippai Zoltán és az 1931 júniusi platform-tervezet benyújtói közül Hidas Antal és Illés Béla. Tehát a KMP új vezetősége (Sallai – Fürst) által beígért jóvátétel egy féléven belül valóban megtörtént. A tények makacs dolgok...

A Sarló és Kalapács számaiból azonban határozottan az is megcáfolódik, hogy az A magyar proletáriródlom platform-tervezete valamiképpen is pártálláspontot fejezett ki. Még azt a legendát, hogy a Moszkvai Proletárirók magyar csoportjának álláspontját fejezte ki, még azt is megcáfolhatom. A Sarló és Kalapács 1931 októberi (III. évf. 10.) számában „Proletár tömegirodalmat! Marxista-leninista irodalmi platformot!” címmel Kahána Mózes hozzászólása olvasható, amelyben a következőket írja:

„Mielőtt a fent említett platformtervezet lényegéhez hozzászólunk, megpróbáljuk tisztázni a platform felelős szerzőjének kérdését. A Sarló és Kalapács közlése szerint benyújtotta hét ember, alapjában elfogadta a „Mapp magyar csoportja” és szerkesztette Matejka János. Tudtunk szerint azonban nem hét, hanem három ember nyújtotta be (Barta Sándor, Hidas Antal és Matejka János). Alapjában elfogadta a Mapp vezetősége. De az a szöveg, amit a Mapp vezetősége alapjában, mint vitaanyagot elfogadott és a fenti három elvtárs benyújtott,

nem azonos a Sarló és Kalapácsban megjelent szöveggel. Így tehát most új szerkesztőktől származó új szövegről van szó, amely sehol „benyújtva” és semmi szervezet által elfogadva nem lett. Ez nemcsak a szervezeti fegyelem és tekintély megőrzéséért fontos, hanem azért is, nehogy úgy szóljunk hozzá, mint egy szervezeten kívüli javaslatához, hanem csak úgy, mint egyes elvtársak egyéni javaslatához. Mi itt a rövidség kedvéért Matejka-plattformnak fogjuk nevezni...”

Az 1931. júniusban megjelent platformtervezet egyik aláírójának, Kiss Lajosnak pedig a következő „Nyilatkozat”-a jelent meg a Sarló és Kalapács 1931. decemberi (III. évf. 12.) számában:

„A Sarló és Kalapács 6. számában közölt irodalmi platform-tervezetet nem írtam alá, az írók közgyűlésén azt jóvá nem hagytam, ugyanis nem voltam itt Moszkvában (Taskendben voltam). Nevem tévedésből került az aláírók közé. 1931. november 16-án.”

A tények magánvéleménnyé degradálják a Sarló és Kalapács hírhedt véleményét József Attilát illetően. A platform tervezet támadásából kifolyólag kétszeresen is elégtételt adtak József Attilának, nemhogy kizárták volna. 1932 őszéig pedig még csak „szakítás” sem történt a KMP-vel. A valóság az, hogy 1933 februárjában – a feloszlátásig – József Attila még a Bartha Miklós Társaság kommunista frakciójának vezetője. Agárdi Ferenc, Schönstein Sándor, Weil Emil közreműködésével a szocialista orvosok csoportjának számos tagja lépett be a Bartha Miklós Társaságba, továbbá szocialista jogászok (Schönstein Sándorral álltam összeköttetésben, ezért ismerem a részleteket) és József Attila vezette a marxisták megerősödött ellenzéki csoportját, amely közgyűlés összehívását harcolta ki. Az elnök megígérte a közgyűlés összehívását, a jobboldaliak azonban a rendőrséghez fordultak segítségért. 1933 február végének egyik estéjén a detektívek behatoltak az egyesület helyiségebe, a jelenlevőket elhurcolták. (József Attila nem tartózkodott ott, nem bukkott le. Beszámol mindezekről Agárdi Ferenc: József Attila, a proletárság felszabadításának harcosa c. cikkben. Magyarország, 1957. dec. 4.)

E tényeket egészíti ki az, hogy amikor a Sarló és Kalapács már helyreigazította a József Attilára vonatkozó szektás magánvéleményt, a József Attila elleni vádaskodást Kassák Lajos Munka című „Szocialista társadalmi és művészeti beszámoló”-ja vette át és terjesztette a magyar munkásmozgalmában – kommunistaellenes céllal. Az történt ugyanis, hogy 1932 szeptemberében a Társadalmi Szemle (II. évf. 8. sz.) arra figyelmeztette a kassákiakat, hogy „aki igazán eredményesen akar harcolni a fasizmus ellen, annak harcolni kell a munkásságon belül a szocialdemokrácia ellen is”. A Munka szerkesztősége válaszul megkezdte – durva és becsmérlő hangnemben – támadásait a Társadalmi Szemle kommunista munkatársai ellen. Nádas József névszerint József Attilát is kikezdte, mint akit „a „T. Sz.” a fasizta „Előőrs”-től vett át, ahol néhány hónappal ezelőtt még rovatvezető volt”. (Munka, 1932. nov., IV. évf. 25. sz.) József Attilát rágalmazták tehát, hogy a kommunistákat támadhassák. A magyar munkásmozgalom nyilvánossága előtt ugyanis 1932 végén köztudomású volt, hogy József Attila a kommunistákhoz tartozik. A „szakítás” legendájának ekkor még nyoma sem volt.

3.

Egyszerű lenne minden a József Attila kérdésben, ha 1931–32-ben valóban kizárták volna József Attilát a KMP-ből. Lenne magyarázat az 1933 februárjában a Társadalmi Szemle-ben megjelent Pákozdy-cikk támadására. Az a magyarázat viszont, amelyet Révai József Pákozdynak hozzá intézett levele alapján „igazságot” téve elfogadott, engem például nem elégít ki és kénytelen vagyok ebben a kérdésben is vitázni, mégpedig ismét a tények alapján.

Pákozdy a következőket állítja a Révai Józsefhez intézett levelében (Révai, i. m. 30. 1.): „A cikk megszületésének közvetlen előzménye az volt, hogy Madzsar József és Sándor Pál, az akkori Társadalmi Szemle szerkesztői magukhoz hívtak – mégpedig József Attila ügyében. Különbő panaszokat soroltak fel ellene. Elmondták, hogy József Attila fegyelmeztelen, komolytalan. Madzsar elvtárs például azt sérelmezte, hogy az általa vezetett szemináriumokon József Attila lejárta őt, szembeszáll vele, cáfolja az anyag egyes tételeit, minduntalan vitát provokál...” Bizonyos mértékig azonosan, mégis – nem lényegtelen körülményekre vonatkozóan – nem egyezően számol be mindezekről Sándor Pál. Sándor Pál szerint „a cikk megírására való ösztönzés »közvetlenül« (Aláhúzásom. V. Gy.) a Társadalmi Szemle második (Nem első? V. Gy.) szerkesztőjétől, Madzsar Józseftől indult ki.” Háttére (Sándor Pál szerint): „abban az időben – 1932 végén, 1933 elején – Madzsar József, mint az ún. Szakszervezeti ellenzéki mozgalom vezére a mozgalom vezetői részére illegális szemináriumot tartott... Hogy, hogy nem, talán sikerül még egyszer ezt is kinyomozni, József Attila résztvevője volt ennek a szemináriumnak. Mégpedig hangos és igen sokat vitatkozó résztvevője... Madzsart idegesítette ez a viselkedése és kísérletei, hogy a szemináriumot megfelelő mederbe tartsa, meggyőzték József Attila makacskodásán. Ismerni kellett Madzsart ahhoz, hogy tudjuk miért nem

keletkezett benne az a kézenfekvő megoldás, miképpen szabaduljon meg az izgága hallgatótól. Az ő szelid lelkülete nem vitte rá, hogy felszólítsa, ne vegyen részt ezeken a szemináriumokon. Az egyenes eltávolítás helyett, az elidegenítés módszerét választotta. Erre szolgált volna Pákozdy kritikája, amely Madzsar felszólítására és a velem (Sándor Pál) való előzetes megbeszélés nélkül készült. ... Mint felelős szerkesztő tiltakoztam a közlés ellen."

Mindezekhez bevezetőül néhány apróság: 1. Pákozdy azt állítja, hogy Madzsar József és Sándor Pál hívták magukhoz és különféle panaszokat adtak elő; Sándor Pál viszont azt állítja, hogy a vele való előzetes megbeszélés nélkül készült a cikk. 2. A Társadalmi Szemle tényleges szerkesztője Madzsar József volt. Miután azonban a párt nem akarta kitenni Madzsar Józsefet az állandó rendőrségi zaklatásoknak, melléje adták felelős szerkesztőként az addig kevésbé ismert Sándor Pált. 3. Furcsa a „szelid lelkületű” Madzsar József részéről az a „kézenfekvő” megoldás, hogy a szemináriumból való egyenes eltávolítás helyett „nem elsődleges lírikus természetnek” minősítsék József Attilát, aki „nem él benn a mozgalom sodrában” – mint ahogyan Pákozdy cikkében írta.

Madzsar József valóban, „szelid lelkületű” volt. Türelmes. Remekül tudott bánni munkásokkal, értelmiségiekkel. Rajongtunk érte. Minden kérdésnek örült a szemináriumunkon, minden ellenvetésre részletesen reagált és ha kellett, órákig magyarázott vagy vitázott. Különösen a mi szemináriumunkon, amelyen József Attila is részt vett, nem az anyag volt a fontos, hanem a gondolkodásra való megtanítás, a dialektikus szemlélet elsajátítása. Nem tudok arról, hogy József Attila – aki sohasem volt hangos – idegesítette volna. Arról viszont tudok, hogy Madzsar szívesen fogadta József Attilát még a lakásán is, érdekelte fejlődése és szemmel látható volt, hogy kedveli.

Ezek azonban ismét csak szubjektív tények. A lényeg az, hogy – mint már kifejtettem – nem „1932 végén, 1933 elején” létezett ez a Madzsar-szeminárium, mint Sándor Pál állítja, hanem 1930 – 1932-ben. Sőt pont akkor *már nem létezett*, amikor Madzsar József „szelid lelkületével” ilyen különös módon akart volna szabadulni József Attilától. József Attila egyébként a Front, a Valóság, a halálbüntetés elleni akció következtében „lefeketedett” a rendőrség előtt és kézenfekvő lett volna ezen a címen felkérni, hogy ne vegyen részt a – nem illegális, csak féllegális – szemináriumunkon.

A Madzsar-szeminárium azonban pontosan 1932. augusztus 19-én megszűnt, miután Madzsar Józsefet Poll Sándorral együtt KMP-ügyben letartóztatták. Madzsar József csak 1932. november 30-án szabadult a börtönből. Óvatossá kellett lennie – egészségi állapota sem volt egészen rendben –, szemináriumi keretben nem jöttünk többet össze, csak külön-külön érintkeztünk vele. Én különösen sokat jártam lakására szabadulása után, ez volt az az időpont, amikor „dekonspirálódtam” előtte.

Miután Madzsar a börtönből nem kérhette fel Pákozdyt a cikk megírására, az említett felszólítás csak 1932 decemberétől 1933 januárjáig történhetett. (Februárban jelent meg a cikk.) Ekkor pedig már nem volt Madzsar-szeminárium. Madzsar József nemcsak a mi vezetőképző szemináriumunkat szüntette be, hanem a többi szemináriumait is szétosztotta közöttünk. Én lettem utóda pl. Csepelen, ahol Kalmár Józseffel tartottam a célból a kapcsolatot és én vettem át a művész-szemináriumát, amelyből aztán a kommunista képzőművészsejt és a Szocialista Képzőművészek Csoportja alakult.

Tartozom József Attila emlékének, hogy mindezekre a tényekre rámutassak. A szemináriumból való eltávolítás szándéka nem lehetett a Pákozdy-cikk háttere. *Madzsar Józsefnek kell igazságot tennem ebben a kérdésben.* Madzsar József ekkor már kevesebbet foglalkozhatott a Társadalmi Szemle ügyével. Sándor Pál a következőket állítja:

„A kritika sokkal hosszabb és keményebb volt eredeti megfogalmazásában. Mint felelős szerkesztő, tiltakoztam a közlés ellen. A szelid lelkű Madzsar azonban ezúttal megmakacsolta magát. Végül is nem tudtunk megegyezni. Döntés végett az ügyet Vándor Pál elé terjesztettük, aki akkor érkezett Moszkvából. Sajnos, ő is Madzsarnak adott igazat. A cikk tehát – lerövidítve és szelidítve ugyan, de – megjelent.” (I. m. 321. l.)

Kézenfekvő lett volna mindenesetre a Pákozdy cikket másokkal megvitatni, amennyiben Madzsar „megmakacsolta” magát. Például Agárdi Ferencel, a Társadalmi Szemle egyik legnépszerűbb munkatársával, aki a Korunk 1932. novemberi számában „József Attila a szocializmus költője” című cikkében a Külvárosi éjről megállapította: „Nemcsak a költő egyéni fejlődésében bir jelentőséggel, hanem az egész újabkori magyar költészet történetében fontos etapot jelent. ... Az osztályöntudat kialakulásának lassú folyamata mutatkozik abban a fejlődésben, amely Csizmadia Sándor. ... Várnai Zseni ösztönösen lázadó, általános humanista. ... József Attila tudatos forradalmár, konkrét osztálycélú költészetéig vezet. ... József Attila költészetében a szocializmusnak nemcsak harcos átérzése, hanem elmélete is egészen a szabatos terminológiáig megjelenik. Sokan az esztéta ideológusok közül, általában a legkiválóbb költőnek tartják József Attilát, mi hisszük és elvárjuk tőle, hogy a proletárság legkiválóbb költője legyen.”

Még aki elhiszi, hogy Madzsar szedte rá „pártálláspont” címén Pákozdyt, a halott Madzsar az oka ennek a József Attila elleni – sorsdöntő – támadásnak, még annak is rá kell döbnie mindarra, ami viszont a tényekből adódik. Vándor Pál felesége, Redő Éva bizonyítja:

„Közlöm, hogy első férjem Vándor Pál 1932-ben július 15-e után néhány nappal, magyarországi illegális tartózkodás után Bécsen keresztül Moszkvába ment, – ahol egyfolytában tovább élt és nem is jött közben haza Magyarországra. Én 1932. őszétől kezdve együtt voltam vele Moszkvában és tudnom kellett volna róla, ha 1933. jan.–febr. hónapjában – ha csak néhány napra is – hazajött volna.” (Feljegyzés Vértés elvtárs részére. 1961. okt. 2. Eredeti kézirat.)

Vándor Pál csak 1932. július 15. utáni napokig volt a KMP összekötője a Társadalmi Szemléhez, csak Sallaiék letartóztatásáig tartotta a KMP-kapcsolatot Madzsar Józseffel, a letartóztatások hírére elhagyta az országot, Moszkvába utazott. A *Külvárosi éj*-kötet 1932 szeptember végén jelent meg, az 1933. februárban megjelent Társadalmi Szemle Pákozdy-kéziratát Sándor Pál „döntés végett” – sajnos – nem mutathatta be Vándor Pálnak, Vándor Pál nem adhatott igazat Madzsarnak, Vándor Pál akkor nem érkezett vissza Moszkvából, Vándor Pál akkor már magyar ügyekkel sem foglalkozhatott Moszkvában. Sándor Pál Madzsarra való hivatkozása megdőlt.

Révai József arra helyesen mutatott rá, hogy a Társadalmi Szemle Pákozdy-bírálatát „nyilván a proletárirodalom platformtervezete szellemében” (I. m. 31. 1.), „sűrítve tartalmazta a József Attila költészete ellen felhozható szektás »munkásköltészet« valamennyi »érvét« (uo. 32. 1.). Révai József azonban pillanatnyi politikai harc sajátos pozíciójából formálta ki véleményét és nem a tények figyelembevételével. Mindazoknak, akik vezető szerepet töltöttek be a kommunista párt és a vezetése alatt álló legális területek frontjain, tudniuk kell, hogy mennyit ér a platformtervezet – helyreigazított – egyéni álláspontja. Legfeljebb személyhez, vagy egyes személyekhez kötött szektás álláspontról szabadna szólni. A párttörténet és a József Attila-kérdésben az irodalomtörténet feladata éppen az, hogy objektív dokumentumok alapján differenciáltan elemezze a kérdéseket; a tanulságok csak így vonhatók le időtállóan.

Sajnos, kevés korabeli dokumentum áll rendelkezésre, mindent el kell azonban követni, hogy ami fellelhető, azt felkutassák. A tudományos elemzéseknek meríteniük kell a következő – eddig figyelembe sem vett – forrásból is. 1933. februárban jelent meg a Társadalmi Szemlében Pákozdy Ferenc bírálatát József Attila: *Külvárosi éj* c. kötetéről. Egy hónappal korábban, 1933. januárjában egy másik *Pákozdy Ferenc* is írt kritikát a *Külvárosi éjről*, mégpedig egy polgári lapban, a *Hetivásár-Hétfői Újság*-ban. (Hódmezővásárhely, 1933. január 2. II. évf. 40. sz. 2–3. 1. Pákozdy Ferenc: *Külvárosi éj*. József Attila új verskötete.) Bár csak ez jelent volna meg a Társadalmi Szemlében: „A *Külvárosi éj* vékonydongájú füzeté, mint az igazi költő minden megnyilatkozása a halhatatlanság hétfejú sarkányát akarja földhöz vágni. Ha jól vettem észre, nem is gyürkőzött hiába. Alig másfélutcat költemény lélegzik benne, hanem ezek aztán egytől egyig lánglélek telítüdejéből. A leglanyhább is átfű holmi növendék világegyetemen.”

Nem arra akarom azonban felhívni a figyelmet, hogy a Társadalmi Szemle kritikája előtt néhány héttel ez a *névrokon* Pákozdy Ferenc megállapítja, hogy József Attila „persze, hogy szocialista”, „körülbelül az első, akiben a tétéles szocializmus elemi hatású költészetté ötvöződött”, „Előtte senkisé ismét ilyen. Se magyarul, se idegenül”, „Forgatom a kötetet. Megsimogatom a kezét... elmosolyodom kamaszmimú dévajkodásán... megcsókolom a szívét...”, „Milyen dicsőség, hogy a *Külvárosi éj*-t magyarul írta József Attila.”

Előfordult már nem is egyszer a világirodalomban, hogy zseniális kritikusok is baklövéséket hagynak hátra, avagy – ha úgy tetszik – a vak tyúk is talál szemet. Ennek a másik Pákozdy Ferencnek azonban a fennmaradt – és irodalomtörténetileg jelentős – kritikája fontos, figyelembeveendő adatokat is szolgáltat. A következő olvasható ebben a kirtikában:

„József Attila maga is érezte, hogy még sincs egészen rendjén, ha minden hagyomány fölrúgásával kizárólag ünnepi köntösben jelenik meg a költők és nemköltők éhes itélőszéke előtt. Mondta is a minap:

– Sajnos, én nem állhatok elő rossz verssel. Hogy-hogy nem, annyira megszapordtak utóbb ellenségeim, hogy menten megennének, ha módot adnék, hogy belémharapjanak.”

Nem szemináriumi vitaközlésből ellenségekről van itt szó. Pákozdy Ferenc – a másik – más ellenségekről tud. „A szakadatlan tökéletesség lenyűgöz, de ugyanakkor vissza is riaszt, mint a csipkebokor lángja” – írja. „Mit csináljon a szegény nagy költő, mikor a pórnépnél gyűlöletesebbek ama választott kevesek... amikor akadnak egészen kiváló költők, akik a *Külvárosi éj* verseit sem találják elég jónak, hanem eldobván tilinkójukat fülsiketítő lelkesedéssel harsogatták a bírálgatás botrányfűjő füttyürűjét?” – kérdezi ez a Pákozdy és válaszol is: „disznóság, amikor költőt árul el költőt”, „Goethe és Schiller, Petőfi és Arany nem éppen így gyakorolták a barátságot”. „Olyan szépet úgysem tud írni, hogy ne kerüljön egy-két agyar,

amely kézzel vagy hivatalból belemar. Előbb meg kell egy kicsit hálnia, hogy háborítatlanul lehesen örökéletű.”

Egy hónappal a Társadalmi Szemle állásfoglalása előtt! Itt nem a RAPP szektás hatása bizonyítódik. Pákozdy Ferenc itt nem Moszkvával, a rappisták szektás irodalompolitikájával hadakozik. Ilyen összefüggéseket is figyelembe kell venni.

1932. október 30-án Bálint György a következőket írta a Pesti Naplóban (83. évf. 245. sz.):

„József Attila verseiből. . . a nép szól a maga hangján. Ezekben a népies és nem „népies” versekben József Attila magyar formákhoz, primitív és mégis finom, kicsit régies magyar ritmusokhoz tér vissza és ezen a formanyelven keresztül modernet mond. . . ezekben a versekben, még a leglázázóbbakban is, egy kiforrott művész nyugalma. . . Ezek azok a versek, amelyeket sokszor olvas el az ember és végül észreveszi magát, hogy kívülről tudja az egyes strófákat.” (B. Gy.: József Attila: Külvárosi éj.)

Illyés Gyula viszont a Nyugat 1932. decemberi számában számol be a Külvárosi éj-ről alkotott véleményéről. (A hőmezővásárhelyi Pákozdy Ferenc a költőbarátnak erre a megnyilvánulására célzott.)

„Vannak. . . versek, melyek. . . hidegen hagynak, tán ép tökéletességük miatt. . . azt kell megállapítanunk, hogy ez a sok jó törekvés nem váltja ki a tökéletes vers benyomását. . . Túlsokat markolsz, keveset fogsz. . . Ebben a kötetben alig van három-négy részlet, ahol közvetlen, szubjektív lírai megnyilatkozást kapunk és ezek a legkevésbé sikerültek. . . Három-négy hibátlan szakasz után ráeszmél, hogy ő tulajdonképpen forradalmár is, sőt — és itt jön a legnehezebbje — tudományosan képzett marxista is. Nem szeretném, ha félreértene. Semmi kifogásom forradalmisága ellen, a baj csak az, hogy ez épp egy nyugodt szemléletű, minden izgalomtól és lázítástól mérföldre eső vers írása közben jut eszébe. . . József Attila még „nem tisztult le”, ahogyan most mondják. Költészetében még nem váltak szét egymástól elűtő darabok, még egyetlen nagy körben haragnak, mint az ősz kaosz. . .” (Illyés Gyula: Külvárosi éj. József Attila versei. Nyugat XXV. évf. 24. sz.)

Kár, hogy Révai József nem helyezte egymás mellé a Sándor Pál által inspirált kritikát a Társadalmi Szemle-ben és az Illyés Gyula véleményt. Észrevehette volna a RAPP „érvek” és Illyés Gyula szempontjainak különös összetettségét.

Az így megfogalmazódott Társadalmi Szemle-támadás után, 1933. március 11-én este 9 óra után, a Társadalmi Szemle szokásos heti összefüggéseinek időpontjában a politikai rendőrség detektívjei behatoltak a Sándor Pál Visegrádi utcai lakásában levő szerkesztőségbe és a jelenlevő Társadalmi Szemle szerkesztőit, a munkatársakat, terjesztőket, a Sándor Pál köréhez tartozó barátokat, vendégeket a főkapitányságra hurcolták. A Társadalmi Szemle kritikája miatt — jogosan — megbántott József Attila nem volt jelen. Illyés Gyula ellenben Hetényi—Schweinitzer hálójába került és csak éjfél felé, Babits Mihály közbelépésére helyezték szabadlábra.

4.

Nemcsak a Társadalmi Szemle hírhedtté vált kritikája miatt szűnt meg József Attila párttevékenysége 1933 elején. Hozzájárult ehhez a Társadalmi Szemle munkatársainak, Madzsar Józsefnek és társainak letartóztatása, ami új helyzetet teremtett és fel sem merülhetett már, hogy a Pákozdy-cikk ügyét jótégyék. (Madszar Józsefben — tudomásom szerint — megvolt a hajlandóság erre és Antal János készült is a Pákozdy-cikk megválaszolására.)

A letartóztatások eredményeként megszakadtak József Attila kapcsolatai is. József Attila kezelőorvosának, Kulcsár Istvánnak letartóztatása és József Attila rendőrségi kihallgatása tanulságaként pedig „bekövetkezett az illegális szervezet az a természetes bizalmatlanság”, amelyre Révai József is utal: „nem volt biztosíték arra, hogy freudista elemzés korlátlan önfeltárása közben a kezelt beteg nem mond-e el olyan konspirációs titkokat, amelyek sem az orvosra sem másra nem tartoznak.” (Révai József, i. m. 23. 1.) Bálint György is analízisbe került 1935 körül — Róheim Géza volt pszichoanalitikusa — és ez tette lehetetlenné, hogy a KMP-be bevonjuk. A Széll Jenő és 33 társa ellen indított kommunista ügyben a büntetőtörvényszék 1933. májusi tárgyalása alapján nyilvánvalóvá vált, hogy József Attila dr. Kulcsár István, a Magyar Individual Psychológiai Egyesület titkára „betege volt és. . . pszichoanalitikai úton kezelte. . .” József Attila is közölte a bírósági tárgyaláson, hogy „gyomorbaja ellen pszichoanalitikai módszerekkel Dr. Kulcsár István kezelte.” (P. J. Arch. Koronaügyészség 1934 — IV. 558. közli Hajdú Tibor és Rákosi Sándor: József Attila versei a bíróság előtt. Párttörténeti Közlemények IV. 1. 1958. jan.) Ebben az egyetemeken, főiskolákban és középiskolákban szervezett kommunista tanulókörök, diákbizottságok elleni ügyben Darvas József, E. Kovács Kálmán, Szántó Piroska is ott ültek a vádlottak padján József Attilával. Amennyiben József

Attila „kizárt” lett volna, nyilván elkülönítették volna magukat tőle. . . Kálmán Endre a rendőrségi kihallgatás során együtt volt József Attilával az őrizetben és jól emlékszik arra, hogy úgy beszélgettek vele, „mint aki hozzánk tartozik, nem pedig mint olyan, aki ki van zárva a pártból.” (Kálmán Endre 1962. ápr. 12-ről kelt levele.)

Tévednek tehát azok, akik a Társadalmi Szemle-cikk után történeteket csak olyanoknak tulajdonítják, akik József Attila tehetségét fel nem ismerték és „zavaros”-nak találták. Csak a KMP szektás vezetését nem lehet okolni, amiért nem nyúlt utána. A szektás politika sok bajt okozott a kommunista pártnak, mégsem szabad József Attila viszonyát a KMP-hez csak ebből a szempontból megítélni. A szektás hibák – mint az lenni szokott – a revizionisták malmára hajtja a vizet és a revizionista megnyilvánulások – mint erre Révai József helyesen rámutatott (i. m. 26. 1.) – a József Attila-kérdést is felhasználták a KMP ellen, egyszerűen figyelmen kívül hagyva azt, hogy sok minden, ami történt, József Attilán is múltott.

A Társadalmi Szemle megszűnésével egyedekre bomlott a KMP körül tömörült irógárda és a mozgalom periferiájára szorultak mindazok az értelmiségiek, akik nem szorosan tartoztak a KMP valamelyik szervéhez. A KMP központi bizottsága 1933 januári határozata ugyanis a pártválság okainak feltárásával egyidejűleg megjelölte a KMP-tömegmunka alapján való átszervezés módját. Lemaradtak mindazok, akik képteleneknek bizonyultak a kitűzött feladatok megvalósítására. A KMP átszervezése „több tucat párttag tagságának legalábbis ideiglenes megszűnését jelentette. Vagyis azt, hogy ezek nem vehettek részt az újonnan felépülő pártszervezetek munkájában, mert vagy nem dolgoztak a tömegek között, vagy mert mint a rendőrség előtt ismert kommunisták, jelenlétükkel a pártszervezeteket veszélyeztetették volna.” (Friss Istvánné: Adatok a Kommunisták Magyarországi Pártja szervezeti fejlődéséhez. 1933–1936. Párttörténeti Közlemények VI. évf. 3. 1960. aug.) A párt átszervezéséről szóló utasítás az 1933 előtt igen aktív – részben értelmiségi – tagjai körében sok zavart keltett. „Egyesek nem ismerték fel, hogy itt egy feltétlenül helyes törekvésről van szó, a párt általános perspektíváját illetően. . .” (Friss Istvánné: i. m.) A „leépítések” személyi ellentéteket is váltottak ki, különféle csoportosulások keletkeztek az értelmiségiek sorában és Hitler uralomra jutása is bomlást idézett elő. Véleményem szerint már ezeknek a tényeknek következménye 1933 május végén József Attila Új Harcos-ügye.

Az Új Harcos nem volt a KMP orgánuma. Azok közé az egyéni baloldali kiadói vállalkozások közé tartozott, mint például a Sándor Pál–Müller-féle Új Európa Könyvtár, mint Faust Imre kiadványai és Oravecz István – az Új Harcos szerkesztője és kiadója – Phönix-könyvei. Baloldali könyvek kiadása szerény megélhetést biztosított, többen a munkásmozgalomban könyvterjesztésből éltek. A Társadalmi Szemle-lebukások után a KMP – Papp Lajos révén – engem küldött a szerkesztőbizottságba, hogy Oraveczet megfelelően befolyásoljam. Oravecczel nem volt könnyű együtt dolgozni, miután pártkapcsolattal nem rendelkezett és bizonytalannak érezte magát. Kiadói terveivel és az Új Harcos anyagával sokfelé házalt, így rajta keresztül sokféle befolyás érvényesült, gyakran a rossz tanácsra hallgatott. Ez történt az Új Harcos 1933. májusi számának összeállításakor is. Május 26-án felmentéssel végződött a Társadalmi Szemle bírósági tárgyalása és Antal János is szabadlábra került; lakása nem lévén, nálam lakott és Papp Lajos hozzájárulásával azonnal bevontam az Új Harcos szerkesztési munkáiba.

Természetesen József Attila-verset is közölt az Új Harcos. Vajon volt-e ez idő tájt más „ismert nevű” – és tehetséges – költője a magyar munkásmozgalomnak? Oravecz azonban nem igen mert ellentétbe kerülni Sándor Pállal és ebből származott a „félszívvel” kritika az Új Harcosban a Külvárosi éj-ről. Amennyiben pártálláspontot képviselt volna a Pákozdy-cikk a Társadalmi Szemle-ben, az Új Harcos-kritika sem jelenhetett volna meg csak „félszívvel”. Amikor Oravecz tapasztalta, hogy kiállok József Attila versei mellett és Antal János részéről sem tapasztalt ellenállást, sőt azt hallotta tőle, hogy az Új Harcos következő száma részére megírja választát Pákozdynak, azzal lepett meg bennünket Oravecz, hogy utolsó pillanatban szerzett Viola László szerkesztő bizottsági megbízottja révén (Füredi József közvetítésével) József Attila-cikket, amelyet azonban Oravecz sem Antal Jánosnak, sem nekem nem mutatott meg előzetesen, csak a nyomdából elhozott első példányt olvashattuk. Azonnal jelentettük Papp Lajosnak, hogy Oravecz illojálisan viselkedett és átjuttat bennünket. Papp Lajos azt tanácsolta, hogy értesítsük Sollner Józsefet. Azonnal felkerestem a nemesfemes szakszervezetben, aki nem adott mindjárt választ a teendőkre vonatkozóan, hanem sebtében valami értekezletet hívott össze (vagy éppen üléseztek) és ennek eredményeként közölte, hogy bojkottálni fogjuk az Új Harcost, nem terjesztjük a megjelent számot és ne vegyünk többé részt Antallal a további szerkesztő bizottsági összejöveteleken. Oravecz meg volt ijedve – pénze feküdt a lapban –, megpróbálta rávenni Antal Jánost, hogy a következő számban reflektáljon József Attila cikkére. Antal János ugyan megírta a választ, azonban nem ez jelent meg a következő Új Harcosban, hanem Téglás Ferenc cikke, és úgy tudtuk, hogy a párt álláspontját fejezi ki. (Az 1933 előtti és utáni levelezés anyaga szerepel a Párttörténeti Intézet archivumban, Téglás Ferenc állás-

foglalásának azonban nincsen nyoma, ami arra utal, hogy csak egyéni álláspontját fejezte ki és nem a pártvezetőség véleményét.)

József Attila Az egységfront körül c. cikkét az Új Harcosban károsnak tartottam. Érzékelttem ugyan már ekkor is, hogy a fasisztaellenes egységfront kialakítása körül valami baj van (Antal Jánossal együtt meg is valósítottuk elgondolásainkat a Gondolatban), József Attila azonban, bár már egyike volt azoknak, akik a Kommunista Internacionale VII-ik kongresszusa előtt ismerte fel a munkásosztály és az antifasiszta kispolgárság összefogásának szükségességét, kétségbe vonta, hogy „a politikailag tevékeny munkások többségének diktatúrájával a szocializmus fölépíthető”, szerinte „ilyen diktatúra lényegében csak ideig-óráig tarthatja magát”. József Attila olyanok hatása alá került, akik a kommunista politikának ezt vagy azt a vonatkozását bírálták, hamarosan azonban egy gyékényen árultak az egész kommunista mozgalom rágalmozáival. Ha a megjelenés előtt olvashattam volna cikkét, megkértem volna, hogy ne közöltesse, nehogy a bizalomteljes viszonyt, a szolidaritást megbontsa.

Az Új Harcosban megjelent József Attila-cikk hatásaként történhetett az, amiről Sollner József számol be: elmérgesedett a helyzet, „elhatározták, hogy „dobják” ezt az embert, bár a Központi Bizottság és az agitprop. is tudta, hogy nagy tehetség. . .” (Sollner i. m. 280. 1.)

„Kizárás” azonban az 1930-tól 1933. februárig terjedő aktív párttagság utáni hónapokban, az Új Harcos cikkből kifolyólag sem történt József Attila ügyében. Sollnernek tudnia kellene ilyen határozatról. Tudnia kellene Kőves Andrásnak is, aki 1933-ban újra fontos beosztást kapott, tagja lett a Vörös Segély végrehajtó bizottságának, a KIMSZ-szel tartotta a kapcsolatot Sebes György útján. Határozottan emlékszik Kőves, hogy beszélt Sebessel az Új Harcosban megjelent József Attila-cikk ügyéről, azonban csupán megróvón, szó sem volt „kizárás”-ról a vezető fórumokon. (Kőves András közlése.) Kőves Andrást 1933. januárban tartóztatták le újból, Kádár Jánossal, Molnár Lászlóval, Rudas Ervinnel, Sebes Györggyel együtt. Egyikük sem tudott József Attila „kizárásáról”, elvitték volna ennek híré a szegedi Csillag-börtön politikai osztályára, ahol mindent nyilvántartottak.

A kizáratási mende-mondáknak ez az 1933. februártól a Moszkvai Írókongresszusig (1934. augusztus) terjedő 1 és ¼ esztendő kedvezhetne a legmegfelelőbbben és mégsem állítja senki, hogy ekkor zárták volna ki József Attilát. A legendáknak is van belső logikájuk. Az, hogy nem az Új Harcos-ügyből kifolyólag terjesztik a kizárás mende-mondáját és nem is az ezt követő Rácz Kálmán-féle társasággal kapcsolatos további kisiklásából, Tamás Aladár érvelése helyessége mellett szól: „... teljesen értelmetlen lett volna, hogy József Attilát 3–4 évvel azután zárják ki, hogy a párttal megszakadt a kapcsolata”. (I. m. 308. 1. Tamás Aladár az állítólagos és megcáfolt 1931/32-es kizárástól számítottá ezt a 3–4 évet.)

A kizárásról szóló legendák természetesen sehol sem tesznek arról említést, hogy 1933 végén, 1934 elején milyen pártalapítási tervekbe keveredett József Attila. A Társadalmi Szemle gárdájának egy része a szétszóródás után Rácz Kálmán körül kezdett tömörülni, ezekhez verődött egy időre a társtalan József Attila is.

Rácz Kálmán szerepét még nem derítették fel. Voltunk néhányan – például dr. Schönstein Sándor és én is –, akik a Horthy-rendszer legügyesebb és legveszedelmesebb különleges ügynökének tartottuk, nem is a politikai rendőrség emberének, hanem a katona-politika szerveinek. Erőfeszítéseink hiábavalók voltak, nem voltunk képesek elvtársainkat leválasztani társaságától. Estéről estére a Balázs-, illetve Bucsinzsky-kávéházban tanyáztak, ez volt a mozgalom pletykaközpontja. Ide járt ebben az időben József Attila is.

Nem tekintem hiteles forrásnak Bányai László: Négyszemközt József Attilával (Körmeny könyvkiadó, Bp. 1943.) írását, érdemes mégis figyelembe venni a következőket: „... Attila és Judit között recsegett-ropogott, szakadozott minden. Attila egyre távolodott a kommunistáktól és Judittól egyaránt. . . Ekkoriban ismerkedett meg dr. Rácz Kálmánnal, akinek félelmetesen gazdaságosan adagolt műveltsége, akaratának józansága s a kettő közlésének szilárdsága olykor egészen gyerekesen elálmélkodtatta Attilát. A Bucsinzsky-kávéházbeli gyakori együttléteink alatt és azután is kihatólag Rácz Kálmán egyénisége mély benyomást gyakorolt Attilára. . . Ez a személyi varázs annyira lényegbevágó volt, hogy ennek hatása alatt Attila egy időben még a Rácz Kálmán által képviselt politikai törekvésekkel is kacérkodott”. (168–169. 1.)

Rácz Kálmánék ebben az időben a „nemzeti kommunista pártot” akarták megalapítani. Szántó Judit emlékszik arra, hogy amikor Rácz Kálmánék ilyesmivel foglalkoztak, József Attila egyszer késő éjjel érkezett haza. Lefekvés előtt leült írni és amikor egy oldalnyiig jutott, megmutatta Juditnak. Valami olyasmi állt ebben, hogy csak a nemzeti felszabadító mozgalom után jöhet a szocializmus, a nemzeteket kell elsősorban felszabadítani. Judit elvette József Attilától ezt az írást és 6 hétig nem beszéltek egymással, végül is sírva köszönte meg József Attila Szántó Judit beavatkozását, „Megmentetted életemet” – mondta, és ez volt egyúttal a kigyógyulás is a Rácz Kálmánék társaságából.

Meg kellett említenem József Attila életének ezt az epizódját, mert tévelygésére jellemző. Azt is bizonyítja, hogy nem a szociáldemokrata párthoz közeledett magárahagyatottságában, mint egyesek megrágalmazták. Szántó Judit kb. Két héttel az 1934 februári ausztriai polgárháború előtt méltatlankodott Garai János: Nyárutó (Bp. 1934. Író Kiad.) című kötetben (valószínűleg 1934 őszén) közreadott, azonban már korábban közismertté vált „Ha a költő jobbra tér” című, „József Attilának küldöm, azok nevében, akik itt maradtunk” ajánlással ellátott – nem vers – förmedvény miatt. „Felbecsülhetetlenebb mindennél a legalitás? – kérte számon József Attilától az, aki szerint

„egy osztályharcos pócegödörben
megannyi versed elrohad.”

Jellemző tünetszerű megnyilvánulás ez abból a szempontból, hogy milyen hangon folyt a mocskolódás abban az időben bizonyos körökben József Attila ellen. Hogy, hogy nem – talán sikerül egyszer még „kinyomozni”, hogy kinek a társaságából kerültek ki az ilyen garaiak... Nem az illegális kommunista párt soraiból készítették elő a hangulatot József Attila Moszkvába küldése ellen. A kommunista sejtekben és az egész magyar munkásmozgalomban ekkor terjedtek el József Attila költeményei.

Egyébként az a tény, hogy 1934 novemberében József Attila cikket írt a szociáldemokrata párt folyóiratába, a Szocializmusba – bár a cikk alaptendenciája hibás –, nem jelent eltávolodást a kommunizmus álláspontjától. Nem tekinthető ez közeledésnek a szociáldemokrata állásponthoz és különösen nem volt ez „lepaktálás” Monus Illéssel. Már 1934 tavaszán a vasasok Magdolna utcai székházának egyik termében rendezett kiállítást a kommunista frakció irányítása alatt álló Szocialista Képzőművészek Csoportja. A legális keret jó kihasználva politikai befolyásukkal, művészi ízlésükkel fejlesztően hatottak a szociáldemokrata pártban a szocialista művészcsoporthoz tartozó tagjai, akiknek művészi munkái kezdtek is kiszorítani a naturalizmust a szociáldemokrata kiadványokból. A Szocialista Képzőművész Csoport tagjaitól senki sem vette rossz néven, hogy a legalitásért is harcoltak és rajzaik jelentek meg a Népszava ünnepi számaiban stb., stb. Az irodalom területén nem alakulhatott ki a szocialista írók-költők csoportja – áthidalhatatlan volt az egymás közötti elvtelen féltékenységek –, szervezeti összefogás nélkül különféle intrikákkal mérköztek a közlési lehetőségeikért a szociáldemokrata párt kiadványaiban és tulajdonképpen ezért okozott oly nagy feltűnést József Attila nevének megjelenése a Szocializmus hasábjain.

A József Attila-kérdésnek – különösen ebben a szakaszban való – megértéséhez figyelembe kell venni az egyes munkáskultúrszervezetekbe – és baloldali kultúrcsoportokba – beépült költőcskéik, írócskák különféle tendenciájú befolyásoló kisugárzását. Hangsúlyozom: baloldaliak, kommunista hírből állók sem voltak mentesek ettől – kivéve a tényleges tehetőségeket. Az egyes kulturális gócnak megvoltak a maguk irodalmi kiskirályai, hódolókkaival és ha kellett – rossznyelvű rohamcsapattal. Miután a KMP átszervezésének az ilyen elemek ellenállása amúgy is nehézségeket okozott, az új pártvezetés régi kádereket is leépített, ami azt eredményezte, hogy régi „tekintélyük” alapján ellenőrizetlenül fejthették ki tevékenységüket pillanatnyi céljaik érdekében. Az ilyen elemeknek tulajdonítom a híreszteléseket az irigyelt József Attiláról, ezektől származnak a különféle legendák (különösen az 1936-os Komintern-határozat utáni a KMP-átszervezés első szakasza utáni időkben), amelyeknek kigyomlálása bizonyos „köztudathóból” annál nehezebb, miután József Attila halála után a munkásmozgalomtól teljesen idegen József Jolán József Attila-életrajza vált ismeretessé és ebben – Bálint György kéziratát dolgozása ellenére – helytelen hangsúlyt kaptak József Attila „ellentétei”. Németh Andor József Attila-életrajza is azoknak a hatását tükrözi, akiknek a munkásmozgalom periferiáján betöltött szerepüknek megfelelően az illegális kommunista párttal szembeni nem jó szándékú, vagy egyéni érdekű beállítottságuk tükröződik.

A József Attilával kapcsolatos híresztelések terjedésének módját a következő példák érzékeltethetik

József Attila halála után, 1940-ben jelent meg József Jolán könyve: József Attila élete (Cserépfalvi kiadás) az első József Attila-életrajz. József Jolán nem ismerhette öccse munkásmozgalmi vonatkozásait és csak annyit írhatott a Párizs utáni évekről: „József Attila szívvel-lélekkel bekapcsolódik a munkásmozgalomba. Szemináriumokat tart. Tehetségét, idejét, munkáját magasabb társadalmi és erkölcsi célok szolgálatába állítja...” (I. m. 316. 1.) József Jolán színes történeteinek sorát dokumentummal helyettesíti. „Déry Tibor soraik kell idéznem” – írja –, „aki talán a legjobban ismerte és értette...” (I. m. 304. 1. 1.) József Jolán 3 oldalon át idézőjelben annak a Déry Tibornak ismertetését közli, aki a magyar munkásmozgalomban részt nem vett, fogalma sem lehetett arról, hogy József Attila milyen tevékenységet fejtett ki aktív KMP-tagsága alatt, 1930 szeptember és 1933 február között, illetve az ezután következő időkben, miután 1930–35 között Déry alig tartózkodott Magyarországon (lásd Déry

benne megfogamzottak, ha nem felejtette volna annyira rajta a szemét a marxizmuson.” (I. m. 112. 1.)

És megjelenik a legendák démonja, Judit:

„Nem szerettem Juditot. Úgy járt-kelt a világban, mintha plakátról lépett volna le. A plakát nyulának, szalmaszöke hajú, keményarcú bölcsét ábrázol, olcsó fekete marokban, aki haragosan néz a világba. Alatta: *Fel a fejfel proletár – ellenséges szemek figyelnek*. Ilyen volt: szegénységével hiulkodó, lakkozott körme hegyéig osztálytudatos nő, au gout americain, egy forradalmi filmscenárió Jeane d’Arcja, Turnovszky rendezésében. A gögre szüksége volt, hogy össze ne roppanjon. Nappal esernyőket csinált, este begyújtott, takarított, mosott, foltozott, merev mozdulatokkal, a nagy leszámolásról álmodozva, mint a brechti matróz lebuj kiszolgálólánya. Igen Judit is azt a választ adta volna, ha a kalózhajó kapitánya megkérdi tőle, kit huzzanak fel: *Mindet*. Attila azonban magasan felette állt e háromgarasos végítélet-romantikának.” (I. m. 133. 1.)

József Attila pedig a legjobb barátok által hitelesítve:

„Mióta a mozgalomból kiszakadt, megint nem tartozik sehova, nem proletár, nem polgár, magát emészto, egyedülvaló, mint közösségből kitaszított alak.” (Uo.)

Ezekből a forrásokból merített Horváth Márton a felszabadulás után. Az illegális kommunista párt a 40-es években már nem rendelkezhetett megfelelő sajtóval, hogy ezeket a rágalom-legéndákat visszautasíthassa, Németh Andornak viszont a felszabadulás után megnyíltak a Csillag hasábjai és egyre „hitelesebb” adatok ették bele magukat az új magyar élet köztudatába. Németh Andor József Attila és kora c. tanulmányának már második folytatásában egy makói asztaltársaság levele olvasható József Attilához 1936. január 27-ről keltezte. Németh Andor fesztellenül hozzáfűzi: „Jölesett a költőnek sivatagmagányában e baráti megemlékezés”. (Csillag, 1948. január, II. évf. 2. sz.) Ugyan ki is ügyelt volna arra, hogy 1936 januárjában már az illegális kommunista párt legális folyóiratában jelent meg verse József Attilának. A harmadik rész: Férfikorban Németh Andor még fesztelezenebbül írhatta, hogy a Külvárosi éj verseit a Társadalmi Szemle „izekre” szedte és e bírálat „közvetítése azt jelentette, hogy a párt azonosítja magát a bíráló felfogásával, hogy elítéli, nem tartja a mozgalom céljaival egy vonalt követőnek József Attila költeményeit”. (Csillag, 1948. május, II. évf. 6. sz.)

És a kitűnően tájékozott Németh Andor gátlástalanul folytatja beszámolóját József Attiláról: „A konfliktus egyre jobban elmérgesedett. Attila tovább dacolt és vitázott. Egy polémia során már fasisztának bélyegzi meg ellenfele. Annak tekintti őt immár a Moszkvában megjelenő Sarló és Kalapács nyilván rosszul informált cikkírója is. Ilyen körülmények között természetesen szó sem lehetett arról, hogy meghívják a baloldali írók charkowi kongresszusára. E mellőztetéssel kicsordult a pohár. Attila végképp elveszti fejét. Első elkeseredésében nyilvánosan akar szakítani a párttal. Ettől sikerült barátainak őt visszatartani. Aztán összeomlanak idegei, kórházba viszik.”

A kórház után a Székely Bertalan utcai lakásból kitették őket, Berény Róbert adott hajlékot – állapítja meg Németh Andor, mit sem törődve a tényekkel: a Társadalmi Szemle 1933. februárban támadta József Attilát, a Sarló és Kalapács 1931 júniusában; az 1934. augusztusi moszkvai írókongresszusra remélte József Attila, hogy meghívják és 1933 nyarán bocsátotta Berény Róbert lakását József Attila és Szántó Judit rendelkezésére. A legendákat nem ellenőrizte senki, zavartalanul írhatta Németh Andor:

„Elvbarátai kivetették maguk közül mint nem közéjük valót.” (Csillag, 1948. június, II. évf. 7. sz.)

„A párttal való konfliktusa végképpen megtöri.” (Uo.)

„A párttal való szakítás után (Aláhúzásom. V. Gy.) mint máskor is már, amikor válságba került, vidékre menekült. Onnét küld Juditnak szükségvü közléseket és utasításokat.” (Uo.)

Németh Andor mi sem feszélyezi, azzal folytatja „hiteles” beszámolóját: „idenyomatjuk” a fennmaradt ilyen leveleket: ezeknek dátuma viszont – Hódmezővásárhely, 1932. december 6., vagy 1932. december 23. . . .

Ilyenek József Attila kizáratásának, kivetettségének, kimartságának, a KMP-vel elmérgesedett viszonyának, a KMP-vel való szakításának forrásai és kútfői.

1960. december 18-án a Közép-dunántúli Napló „Forum” irodalmi rovatában Marton László: Lakatos Péter Pál útja c. cikke jelent meg. Ebben hivatkozás olvasható Lakatos Péter Pál kéziratban maradt visszaemlékezéseire József Attiláról („József Attila és a párt”), amelyet Bánya László jegyzett fel. Lakatos Péter Pál szerint: „A pártból való kizárása után sem lett hűtlen József Attila a kommunista meggyőződéséhez; az elvtársi közösséghez való ragaszkodásának megrendítő kifejezése a Bánat című verse.” Lakatos Péter Pál – aki a kizárást 1932 őszére teszi – így emlékezik a kizárás „tényére”: József Attila „a Japán kávéházban végtelen szomorúsággal ugyan, de csak annyit mondott: »Nem vagyok már párttag . . . Többször visszatért erre. Mindannyiszor roppant keserűséggel. Úgy emlékezem Köves Andrást említette, mint közvetlen főnökét, helyesebben összekötőjét, aki tudomására hozta a kizárást.”

Köves András pedig, akivel együtt voltunk József Attilával a Madzsar-szemináriumban – és aki egyik leghűségesebb barátja volt József Attilának –, mit sem tud József Attila kizárásáról. Szántó Judit így emlékezik Köves Andrásról: „Köves Endre gyakran jött ki hozzánk. Attila vele őszinte volt. Elmondta ellentétét azokkal az elvtársakkal, akik benne nem az eszmét kutató, a világmindenség titkát kutató ember vívódását látták, hanem a zavaros – hiszen nem egységből néző, tehát a mozgalomra káros, önálló utakat keresőt. Ilyenkor Bandi szelíd, halk hangon, türelmesen, mint egy gyerekkel beszélt vele: »Nézd, Attila, Te tudod, hogy mindannyian szeretünk, de azt is tudod, hogy nehéz a mi mozgalmunkat úgy vezetni, hogy egyes elvtársaink elkalandozzanak, amikor a szükségyszerűség azt a párbert – hiszen nem vagyunk sokan – a leggyakorlatibb munkától kezdve az elméleti dolgok közléséig mindent nekünk kell elvégezni. Egy rosszul megválasztott ember körünkben nagy bajt okozhat, nemcsak ránk, hanem az egész mozgalomra is. Ha fáj valami, mondd el nekem, ne írd közben cikkeket, írd verseket!» (Szántó Judit: Emlékeimből. József Attila emlékkönyv, i. m. 353. 1.)

Mindazok, akik főleg az illegális kommunista párt szektásságával magyarázzák József Attila aktív pártmunkájának megszűnését, egy-egy „rosszul megválasztott ember”, aki közénk keveredett – tényét tévesztik össze a „makacs” lényeggel.

5.

Az eddig elmondottakból kiderül, hogy József Attila életének 1928-tól 1937-ig terjedő legfontosabb korszakát irodalmi alkotásait illetően is a következő szakaszokban kellene feltárni:

1. 1928-tól 1930-ig, amely időt a KMP-hez való közeledésének látom.
2. 1930-tól 1933 februárjáig, amely az aktív párttagság ideje.
3. 1933. februártól 1934 közepéig, amely a magára hagyatottság szakasza.

A következő, a 4-ik szakasz a megbántottság ideje, az a szakasz, amikor nehezen tudta elviselni, hogy a Moszkvai Írókongresszusra nem hívták meg. Ez a szakasz szerintem – majd még kifejtendő tények alapján – a Szép Szó-ig terjed. Ugyanis az 5-ik szakasznak a Szép Szó körüli munkáját tekintem.

Alkotásai is ezeknek a szakaszoknak élményeit tükrözik és a fejlődést mutatják be, amelyeket eredményeznek. Most azonban a költői fejlődés vizsgálatára nem térhetek ki.

Bevezetőmben összefoglaltam a 3 különböző és egymásnak ellentmondó álláspontot, amely jelenleg József Attila és az illegális kommunista párt viszonyát illetően kialakult. Úgy vélem, hogy a tények tükrében nem kétséges: *Horváth Márton tévedett, vagy megtévesztették, 1931 – 32 között nem zárták ki József Attilát a KMP-ből.* Időpont helyesbitéssel a Révai József – Tamás Aladár-álláspont – az, hogy 1933 februárjában megszakadt József Attila aktív tevékenysége a KMP-ben – válhatna elfogadhatóvá, ha ennek a 3-ik álláspont, Sándor Pál állítása nem mondana ellent. Sándor Pál ugyanis arra hivatkozik, hogy nem 1931 – 32-ben, hanem 1934-ben a Moszkvai Írókongresszus után zárta ki az akkori pártvezetés József Attilát a KMP-ből.

Révai József ilyen adatról nem tudott, tanulmányában – amelyben (mint bevezetőmben idéztem) nyomatékosan hangsúlyozza, hogy sohasem zárták ki József Attilát a KMP-ből – nem is tesz említést ilyen eshetőségről. Sándor Pál szerint Tamás Aladár – aki a kizáratást szintén hangsúlyozottan cáfolja – azért nem tudhatott a *Miért nem én?* című kézirat miatti 1934-es kizárásról, mert akkor a szegedi Csillag-börtönben ült.

Sándor Pál azt kívánja, hogy álláspontját „kell elfogadnia az esettel kapcsolatban a magyar kommunista pártnak. Nem pedig letagadnia az ügyet és szépitgetni olyan módszerekkel, amelyeknek célja meg nem történtté tenni azt, ami megtörtént”. (I. m. 330. 1.)

Kínos határozott és félreérthetetlen állítás igazságát kétségbevonni. Sándor Pál határozottan és félreérthetetlenül állítja, hogy József Attilát a Moszkvai Írókongresszus után a *Miért nem én?* című kézírata miatt zárták ki az akkori pártvezetőségi tagok, és mégis – bármilyen kínos is az ilyesmi – kétségbe kell vonnom ennek az állításnak hitelességét. Sándor Pál közléseinek ellentmondásai teszik aggályossá állításainak hitelt.

Minden történeti kutatás fontos feladata a forrás hitelképességének vizsgálata. Aggályaim nemcsak az eddigiekben kifejtettek tapasztalataiból adódnak. Elgondolkodtató az, ha az ember „hitelesen” a következőket olvassa: „Tamás Aladár téved. A József Attila párttagságát, de a kizárást tényként, időpontját illetően is. Tamás ugyanis az ominózus időpontot 1932-re teszi. Az igaz, hogy ebben az időben József Attilát támadta a párt, támadta a Társadalmi Szemle és a Sarló és Kalapács is.” E rövidke mondatokban a következő a tény: 1. Tamás Aladár nem állítja József Attila kizáratását a KMP-ből, sőt ellenkezőleg, azt bizonyítja, hogy nem zárták ki. 2. József Attila párttagságát Tamás Aladár 1930 közepében határozta meg és nem 1932-re teszi. 3. A Társadalmi Szemle nem az ominózus időpontban, 1932-ben támadta

József Attilát, hanem 1933. februárban. 4. A Sarló és Kalapács sem az ominózus időpontban, 1932-ben támadta József Attilát, hanem 1931 júniusában. 5. A párt sem támadta 1932-ben József Attilát.

Ilyen módszerekkel Sándor Pál érvelést is épít fel. Sándor Pál szerint talán Horváth Márton is azok közé tartozik, „akik tudomással bírnak arról, hogy József Attila mint kizárt párttag van nyilván tartva.” És Sándor Pál idézi Horváth Márton egy cikkét, aki azt írta: József Attila, „ha nem lett újra tagja pártunknak, ennek nagyon közönséges és gyakorlati oka volt. Idegállapotát tekintve fokozott veszélyt jelentett volna József Attila számára az illegális mozgalomba való új bekapcsolódás.” Sándor Pál ehhez hozzáfűzi: „Ez annyit jelentene, hogy a párt nem azért nem változtatja meg a kizárási határozatot, mert az ellene hozott vádat – pártszerűtlen magatartás – fenntartja, hanem biztonsági okból. Ez pedig 1935 végén vagy 1936 elején történt volna.” (I. m. 329. 1.) Nos, Sándor Pál ne tudná, hogy Horváth Márton éppen azt állítja, hogy 1931/32 körül zárták ki József Attilát (és ha egyszer kizárták, nem kellene 1934-ben másodszor is kizárni), Horváth Márton azt magyarázza, hogy József Attila nem lett újra tagja a pártnak – biztonsági okból – és Sándor Pál, hogy fenntarthassa a „pártszerűtlen magatartás” legendáját és vádját, átsiklik ezen és úgy tesz, mintha Horváth Márton sohasem állította volna az 1931/32 körüli kizárást, ellenben tud a Sándor Pál-féle 1934-es kizárásról, a biztonsági okot 1935–36-ra véli. Így következteti ki Sándor Pál, hogy Horváth Mártonnak is tudomása van József Attila pártszerűtlen magatartásáról, 1934-ben Horváth Márton tud az 1934-es kizárásról. Véleményem szerint nem hitelképes forrásban megnyilatkozó bizonyító módszerek ezek a tények tükrében.

„Sajnos már nem emlékszem pontosan ez írásmű tartalmára” – közli az a Sándor Pál (i. m. 327. 1.), aki József Attila halála után az írói hagyatékot rendezte és a Miért nem én? kéziratát nem adta vissza József Attila családjának, nehogy „avatatlan kezekben kerüljenek” (uo.). Sándor Pálnál a rendőrségi „házkutatások rendszerint felületesek, formálisak voltak” (uo.), elhelyezte a kéziratot egy-egy lexikonkötet hátában, amit azonban – így nem is nehezen – megtaláltak a detektívek, „lefoglalták” és „a Zrínyi utcai főkapitányság épületével együtt elpusztultak az ostrom alatt”. (I. m. 328. 1.) Sándor Pál tehát már nem emlékszik pontosan a Miért nem én? tartalmára, csak arra, hogy „nemcsak személyes dolgait tárta fel benne, hanem elméleti síkra is ráterelte a kérdést és azt taglalta, hogy ha ő nem is kell a kommunistáknak, mégis ő az igazi, a jó kommunista, nem azok, akik pálcát törnek fölötté” (i. m. 327. 1.).

Tételezzük fel, hogy Sándor Pál kifejezésekre már nem emlékszik jól és József Attila nem használta a „kommunista” kifejezést, hiszen azonnal letartóztatták volna emiatt, hanem – mondjuk – „marxista” körülírással fejezte ki magát. Sándor Pál szerint „ragyogó elméiell, találoán és szellemesen vitatta a maga igazát” (uo.) furcsa tehát, ha mégis „jogos és indokolt”-nak tartja ebben a Miért nem én?-ben foglaltak miatti kizárását. Érthetetlen, hogy József Attila „pártszerűtlenül viselkedett, sőt pártellenes cselekedetet követett el: ki kellett zárni a pártból” – mint Sándor Pál állítja, hiszen Sándor Pál csupán azért nem hagyta „avatatlan” kezekbe kerülni a Miért nem én? – kéziratot, miután „kis változtatással, ellenséges interpretáció kíséretében idegen célokra könnyen felhasználhatók lennének.” (Uo.) „Kis változtatás” nélkül „ellenséges interpretáció kísérete” nélkül nem „idegen célokra” vajon milyen is lehetett ez a „ragyogó elméiell, találoán és szellemesen” megírt ismeretlen kézirat?...

Önkéntelenül is további kérdések bukkannak fel bennem Sándor Pál emlékeinek olvasásakor: a József Attila kérdés ez éveinek tisztázása érdekében:

1. Hogyan szerzett Sándor Pál tudomást az 1934-es pártvezetőségi tagok határozatról? Ki, hogyan és miért tájékoztatta a határozatról?

2. Közölték-e József Attilával a kizárási határozatot és ha igen, ki volt, aki közölte?

3. Ki tájékoztatta az akkori pártvezetőséget József Attila „magatartásáról”?

Miután az 1934. augusztusi Moszkvai Írókongresszus magyar vendégeinek meghívását illetően Sándor Pál a következőket állítja: „pártvonalon kérdést intéztek hozzám, kiket ajánlanék, akik a haladó magyar irodalmat a kongresszuson méltóképp képviselnék. Én habozás nélkül három ajánlottam: Illyés Gyulát, József Attilát és Nagy Lajost. Pártkapcsolatom is helyeselte a választást és abban állapotunk meg, hogy az üzenetet ebben az értelemben továbbítja. Hetekkel később aztán értesített, hogy a szovjet kormány csak két magyar íróat hív meg és a párt Illyés és Nagy Lajos mellett döntött” (Sándor Pál: i. m. 325. 1.) – fel kell tennem további kérdéseket is:

4. Milyen pártvonalon intézték Sándor Pálhoz a kérdést?

5. Ki volt Sándor Pál pártkapcsolata, aki a kérdéssel jelentkezett, aki választást helyeselt és üzenetét továbbította, majd értesítette is Sándor Pált, hogy a szovjet kormány csak két magyar íróat hív meg és aki arról is értesülve volt, hogy ezek után a párt Illyés Gyula és Nagy Lajos mellett döntött, azaz József Attila meghívását nem javasolta?

6. Amennyiben már 1933 májusa alapján nyilvánvaló volt Sándor Pál előtt a „szakadék, amely József Attilát és a pártot elválasztja”, mégis miért ajánlotta?

Az akkori pártviszonyokra vonatkozóan ugyanis tény az, hogy 1933. decemberétől 1934 márciusáig Sebes Pál volt Magyarországon a KMP megbízottja, aki jelentéseit a Prágában székelő KMP Külföldi Bizottságához továbbította. (A KÜB aktív tagjai ez időben Huszti Ferenc és Komor Imre.) 1934 márciusában Komor Imre volt Magyarországon a KMP megbízottja (1934 márciusától Nemes Dezső is Magyarországon tartózkodott). A KMP vonalán tehát a Moszkvai Írókongresszus előkészítése idején minden a Szovjetunióból érkező kérdés, vagy a Szovjetunióba továbbítandó véleményezés csak Komor Imre (és 1934 júniusában Nemes Dezső) útján történhetett. A Moszkvai Írókongresszusra meghívandó magyar írók kérdése azonban működésük folyamán nem merült fel. (Komor Imre közlése.) A KMP magyarországi megbízottai véleményezése nélkül történt tehát Illyés Gyula és Nagy Lajos meghívása. A Moszkvai Írókongresszusra való meghívás ügye az akkori levelezés iratai között sem szerepel; a központi vezetőség nem foglalkozott a meghívandók ajánlásával. Lehetséges, hogy a Moszkvai Írókongresszus előkészítői Moszkvában Kun Bélához fordultak tanácsért. (És amennyiben Kun Béla József Attilát nem javasolta, úgy azoknak szempontjai is érvényesülhettek, akik már az irodalmi platformtervezetkor elfogultaknak bizonyultak József Attila megítélését illetően.)

Mindezek után pedig ismét olyan tények, amelyeket személyesen is tapasztalhattam.

1935-ben összekötötetésben álltam a KMP Külföldi Bizottsága illegálisan Magyarországon tartózkodó kiküldöttjével, Nemes Dezső elvtárrsal. (Nevét csak a felszabadulás után tudtam meg.) Sűrűn találkoztunk. Többek között kulturális feladataim is voltak, több ízben szóba került József Attila, azonban sohasem hallottam, hogy József Attilát kizárták a KMP-ből, Nemes elvtárs sohasem említette. Amikor 1935 őszén antifasiszta népfront-összefogást előkészítő folyóirat indítását javasoltam és Nemes elvtárs egyetértésével technikailag az előkészületeket megtettem, felmerült még a folyóirat szerkesztőjének személye. „Természetesen teszel!” – válaszolt a kérdésemre Nemes elvtárs, amire meglepetésemben azt mondtam: „De nem ismernek.” „Majd megismernek” – adta tudtomra Nemes elvtárs, hogy a téma be van fejezve. Én még valami ellenvetést tettem, Nemes elvtárs pedig arra figyelmeztetett, hogy ha a párt megbízik bennem, több önbizalomra van szükségem. „Egyébként szerezz magadnak társszerkesztőt, ha jobbnak látod” – mondta. És akkor felvettem Ignótus Pál személyét társszerkesztőként, akinek akkori antifasiszta kiállása a népfront szempontjából reményt keltezt. Miután megkaptam a hozzájárulást, tárgyaltam Ignótus Pállal, természetesen még csak nem is sejtve, hogy a KMP legális folyóiratáról lenne szó. Ignótus Pál azt válaszolta, hogy érveim alapján belátja antifasiszta összefogás céljából folyóirat indításának szükségességét, Cserépfalvi is ilyesmire buzdította, tehát álljunk össze és fogadjuk el a Cserépfalvi adta lehetőséget. Miután ebben az esetben a KMP vezető szerepe nem lett volna biztosítható, erre a megoldásra nem vállalkoztam. Közöltem a hallottakat Nemes elvtárrsal, akivel megbeszéltük, hogy támogatjuk ennek a másik folyóiratnak a megindulását is, legalább két orgánumból lesz, a KMP szócsöve és egy mérsékeltebb irányzatú, különösen ha a Cserépfalvi-féle lapnál is befolyást tudunk gyakorolni. József Attila személyét én erre alkalmasnak tartottam és Nemes elvtársnak ez ellen semmiféle kifogása, ellenvetése, aggálya nem volt. Tárgyaltam is József Attilával. A Madzsar-szeminárium megszűnése óta ritkán találkoztunk, tudta azonban rólam, hogy „vonalas” vagyok. Kifejtettem József Attilának, hogy egy marxista irányítás alatt álló népfrontfolyóirat mellett hasznos egy polgárabb lap is, ha ebben szerkesztést vállal, mi ketten ösztöztartunk és együttműködhetünk. Ezek után vállalta József Attila a Szép Szó szerkesztését. (A Gondolat első számát pedig Déry Tiborral szerkesztettem.)

A Gondolat első számának laptervét még személyesen bemutathattam Nemes elvtársnak, József Attila-vers is szerepelt ebben. Nemes elvtárs egyetértett az első szám laptervével. Személy szerint megbeszéltük a kizárat, frakciók vagy hasonlókhöz való népfront-viszonyt is. Ezek között József Attiláról szó nem esett. Pedig ha Nemes elvtárs tud József Attila kizáratásáról, úgy figyelmeztetett volna, óvatosságra intett volna.

Sándor Pál azt állítja: „A kizárás a Miért nem én? című kézirat miatt 1934-ben történt... A tény tisztázása egyszerű lenne, ha jelentkezni tudnának az akkori pártvezetőségi tagok, akik a kizárat végrehajtották. Ezek közül azonban ma már senki nem él, s így közvetlen tanúskodásra nincs mód.” (I. m. 329. l.)

Nemes Dezső 1934. áprilisától tagja volt a KMP vezetőségének, amelynek többi tagjai: Gold Géza (akit 1934 vége felé kizárat soraikból), Huszti Ferenc, Komor Imre, Kun Béla, Sebes Pál. (Nemes Dezső közlése.) Ketten tehát – Komor Imre, Nemes Dezső – ma is élnek. Nemes Dezső, Komor Imre nem tudnak József Attila 1934-es kizáratásáról, nem tudnak semmiféle József Attila-kizáratásról, a leghatározottabban cáfolják, hogy ilyesmire sor került volna. (Komor Imre és Nemes Dezső közlése.)

Sándor Pál írja: „... a későbbi pártvezetőségi tagok közül bizonyára életben vannak azok, akik tudomással bírtak arról, hogy József Attila mint kizárt párttag van nyilvántartva.” (I.m. 329. l.) Erről a következőket.

Amikor a Komintern 1936. júniusi határozata után a Komintern által a KMP újjászervezésével megbízott Szántó Zoltán elvtárrsal kerültem elsőként Magyarországról kapcsolatba és külföldön többször találkoztunk, részletesen elemeztük a Gondolat problémáit, a Szép Szó ügyét stb., stb. és ismét egy hang sem volt József Attila kizáratásáról, sőt Szántó elvtárs helyeselte együttműködésünket, a legteljesebb elismeréssel nyilatkozott József Attila költészetéről, különösen arról A város peremén-ről, amely az általam szerkesztett Gondolat első számában jelent meg. (Déry Tibor József Attila: Harag című versét akarta megjelentetni a Gondolat első számában. Nem fogadtam el, mondván, hogy félreértésre adhat alkalmat, még azt vélhetik, hogy a KMP és József Attila megbékélését jelenti és ezzel igazolnánk azokat, akik addig József Attilát mocskolták. Ekkor kértem el Attilától az A város peremén kéziratát és bár a Korunk már közölte, a Gondolat vállalta a hazai másodközlést, hogy minél többen megismerhessék. Sajnos bizonyítani már nem tudom, mert elkallódott, Darvas József azonban jól emlékszik: amikor a Gondolat Sándor Pál: Fajok c. regényét alaposan megbírálta, 20–25 aláírással kb. a következő tartalmú levelet kaptam: úgy véltük, hogy a Gondolat marxista szándékú, tapasztaljuk azonban, hogy Sándor Pál könyvét lehordják és József Attila-verset közölnek – nem vesszük többé kezünkbe a lapot.)

A Gondolat és a Szép Szó együttműködését a következő tények tanúsítják. Az 1936 márciusában megindult Szép Szóban (I. kötet, 1. füz.) – felkérésemre és biztatásomra – Bálint György, Lázár Vilmos, Nagypál István, Radnóti Miklós, Veres Péter-képviselték József Attila mellett a polgári írók között a munkásmozgalom tudatosan antifasiszta és már a népi demokráciáért, a szocializmusért is küzdő marxista szárnyat. Az illegális kommunista párt legális folyóiratának terjesztői vállalták is a Szép Szó árusítását a munkás szervezetekben. A Gondolat kommunista, vagy a kommunistákkal nyíltan rokonszenvező munkatársai azonban csak addig szerepeltek a Szép Szó hasábjain – a Gondolat fennállásáig –, amíg meg nem jelent a Szép Szónak az a száma, amely Fejtő Ferenc: „Ami fontosabb Oroszországnál is” (André Gide: Retour de l'U. R. S. S.) című cikkét közölte (III. kötet, 3. füz. 1936. dec.). E cikk miatt József Attila is ott akarta hagyni a Szép Szót. Elmondta nekem, hogy Fejtő szétdobatta a Szép Szó már betördelt számát, csakhogy sürgősen beszámolhasson André Gide támadásáról a Szovjetunió ellen és közölhessen részleteket Déry Tibor fordításában a Gide-könyvből. Ignotus Pállal tudna együtt dolgozni, Fejtő Ferenc azonban „néger portás” a Szép Szónál, aki a kommunistákat „szágról” felismeri s nem engedi őket érvényesülni a lapnál. „Ha kiválsz a Szép Szótól, még rosszabb lesz a helyzet” – mondtam József Attilának és biztattam, hogy vállalja a nehézségek ellenére is szerepét. Szántó Judit nemrég mondta el nekem, hogy József Attila őt (vagy négy) oldalas levélben mondott le szerkesztői állásáról. Végül is kitartott helyén haláláig.

1936-ban még zavartalan volt a viszony a Gondolat és a Szép Szó között. József Attila volt az összekötő, akivel lapterveket egyeztetünk és kéziratokat is cseréltünk. (Málnási Ödön például Verbőczy-tanulmányával a Gondolathoz jelentkezett, Nagypál István azonban ismerte rigolyait és figyelmeztetése alapján nem vállalkoztam a közlésre, hanem József Attila figyelmét hívtam fel a kéziraatra és a Szép Szó A Mai Magyarok Régi Magyarokról c. antológiájában (összeállította Fentő Ferenc, II. kötet, 1936. jún.) meg is jelent a tanulmány. Morgott is József Attila, amikor egy év múlva nyilvánvalóvá vált, hogy Málnási Ödön Szálasihoz csatlakozott. . . Málnási Ödön pedig 1938-ban a Markó utcai fogház közös zárkájában, majd a szegedi Csillagbörtön politikai osztályán azért tett szemrehányást nekem, amiért nem szerepelhetett Szentmiklóssy Lajos [Molnár Erik] társaságában a Gondolatban. . .)

1936–37-ben a kommunisták a népieseket bírálva antifasiszta népfront alapjait teremgették meg a Gondolat és a Válasz együttműködésével, József Attila, mint a népiesekkel szembenálló urbánusok Szép Szó-jának egyik szerkesztője a Márciusi Front megalakulásakor a Gondolat és a Szép Szó ellentéteit igyekezett csökkenteni. A Szép Szó 1937. áprilisi számában (IV. kötet, 3. füzet). Szerkesztői üzenetek-ként „Márciusi Front”, „jeligével” jelent meg József Attila egyéni állásfoglalása: „Az Egyetemi Kör március 15-i gyűlésén elfogadott 12 pont a mi véleményünk szerint is alkalmas arra, hogy a magyar ifjúságot a haladás szolgálatába állítsa. Azok a bátor fiatal emberek, akik e mozgalomban részt vesznek, meleg rokonszenvet és támogatást érdemelnek.”

Az illegális kommunista párt által kezdeményezett megmozdulás szervezőjeként is közreműködött József Attila. „Veres Pétert két napig faggatta a balmazújvárosi csendőrkör. Kezét, lábát merőlegesen kinyújtva, arcát a mennyezet felé fordítva, órákig tartó görcsös mozdulatlanságban kellett a nyomozók kérdéseire válaszolnia” – figyelmeztettek a Gondolat szerkesztősége és munkatársai a félreérthetetlen célra: „leszámolni a Márciusi Fronttal és mindazokkal az írőkkel, akik őszintén állottak a hárommillió magyar koldus ügye mellé. . .” (Magyar írók sorsa. Gondolat, 1937. márc.–ápr.) A tervezett tiltakozást József Attila jelentette be:

„Véleményünk szerint a magyar irodalom összes szerveinek egyetemlegesen kellene megmozdulniuk az ilyen jelenségek kiküszöbölésére és az írói szabadság biztosítása végett. (Szerkesztői üzenetek „Balmazújváros”, Szép Szó, 1937. ápr.)

A magyar írók közös akciójának megszervezésére azonban csak 1937 októberében kerülhetett sor, amikor a „gleichschaltoló” új sajtótörvényt bejelentették. A Gondolat kezdeményezésére a Centrál-kávéházban összejöttek a haladó magyar folyóiratok szerkesztői és közös tiltakozást határoztak el. József Attila válságosra fordult idegállapota következtében sajnos nem képviselhette ekkor a Szép Szót és a másik szerkesztő, Ignótus Pál akadályozta meg Kassák Lajossal együtt a közös tiltakozás aláírását. Így csupán a Gondolat szerkesztősege és munkatársai Memento-jaként (Bálint György fogalmazásában) jeleníthették meg és csupán a Válasz csatlakozott azoknak kiáltványához, „akiknek szíven fekszik a mai (1937-es) Magyarország elkerülhetetlen átalakításának, s ezen változtatás első kiindulópontjának: az új népi demokráciának sorsa”. (Gondolat, 1937. nov.)

Darvas József, Mód Aladár és még sokan a Gondolat legszűkebb gárdájából egészíthetik ki közvetlen tapasztalataik alapján az elvtársi jóviszony emlékeit. A Szép Szóval szemben megnyilvánult ellentétek ellenére József Attila társunk volt harcainkban. Remélhetőleg előkerülnek még a dokumentumok is, amelyek a szervezeti utat is feltárják, amelyekben át – közvetítéssel Szántó Zoltán támogatásával – a Moravska–Ostrava Privoz-i kommunista Magyar Nap c. hírlapban a „legegyénibb hangú robusztus költőtehetség”, „a kitűnően képzett szociológus” nyilatkozatát (József Attila: Van-e szociológiai indokoltsága az új népies irányzatnak? Magyar Nap, 1937. júl. 26., közli a Szép Szó is, V. kötet, 2. füz. 1937. szept.) ajánlják az olvasók figyelmébe.

A Gondolatban (1937. jan. – febr. III. évf. I.) jelent meg József Attila Nagyon fáj c. kötetéről az a kritika, amely döntően bizonyítja, hogy az illegális kommunista párt hogyan vélekedett a „kizárt, vagy „kimart” tagjáról. Bálint György tiszteletreméltó elviségére vall, hogy bár saját maga is analízisben állott, mégis el tudta magát határolni a freudista befolyástól. Megértően vette tudomásul, hogy József Attilát „a régi szorongások újult erővel fojtogatják, harminc év semlegesítő közege át is. Rejtelmes okú büntudatban vergődik és ismeretlen bűntetéstől retteg. Igen, leásta magát egészen a mélybe, a kezdet kezdetéig. Freudi munka ez, elméleti munka és ugyanakkor a leggyötrelmesebb személyes élmény.” Bálint György napokon át beszélte meg velem a Gondolatban kifejtendő véleményét és végül félreérthetetlenül fejezte ki „Tekintsünk egyszerűen költőnek, még hozzá igen nagyjelentőségű költőnek, aki szocialista elveit fenntartva a gyakorlatban befelefordult. Nem jobbra fordult – csak befelé. Nem veszett ki a munkásszolidaritás abból, aki ma is így ír:

„... ilyenek vagyunk
Új nép, másfajta raj ...”,

Nem veszett ki a népfrontlendület abból a magyar költőből, aki napjainkban ezzel a kiáltással fejezi be versét:

„.....
Jöjj el szabadság! Te szülj nekem rendet,
jó szóval oktasd, játszani is engedd
szép, komoly fiadat!”

Nem, József Attila nem fordult jobbra... ismétlem, nem tartom kisiklásnak, sem „árulásnak”, hogy József Attila egy időre hátatfordított az emberi közösségnek... Költészetével ismét segítenie kell azokat, akik a termelési erőket az egész emberiség érdekeinek szolgálatába akarják állítani, egy kis csoport szolgálata helyett.”

Bálint György sorstára volt József Attilának a pszichoanalízis terén, azt reméltük, hogy a Bálint György nevével megjelenő kritika jó hatással lesz József Attilára.

Tények és emlékek ezek. Arról tanúskodnak, hogy Tamás Aladárnak nincsen igaza abban, ha úgy véli, hogy József Attila „a párttal többé nem került kapcsolatba”. (I. m. 308. l.) Bár kimondottan nem tekinthető pártmegbízatásnak József Attila szerkesztői tevékenysége a Szép Szó elindulásakor és csupán a KMP támogatását élvezte, 1936 őszétől, amikor a KMP újjászervezése megkezdődött, József Attila velem állt szoros összeköttetésben. A KMP összes régi szervezeteinek 1936-os feloszlása után azonban nem merev formák szerint, hanem teljesen új alapon kezdődött meg az újjászervezés: nem szervezetek épültek ki (1940-ig), csak támpontok. Még Darvas József is szervezeti kapcsolat nélkül működött együtt velem a Gondolat szerkesztési munkáiban. (Vértes György: Goldman György. IV. fejezet: A KMP újjászervezése 1936–1942. MTA Irodalomtörténeti Intézet XX. századi osztályának kiadása, 1959.)

A KMP újjászervezésével megbízott Friss István, Papp Lajos, Révai József, Szántó Zoltán sem tudnak József Attila 1934-es vagy korábbi kizárásáról. A KMP hazai újjászervezésére elsőként Vértess György kapott megbízást és íme, nem tud József Attila kizárásáról.

Révai József, aki elsőként írta le, hogy az illegális kommunista párt legális folyóirata volt az általam szerkesztett Gondolat és akinek több írása jelent meg ebben a Gondolatban, csak betegsége sajnálatos kihagyásaként állapíthatta meg, hogy József Attila azért működött együtt a Szép Szó körül tömörült urbánus írói csoporttal, mert „széltében-hosszában nem volt kilátás más szövetségesekre”. (I. m. 29. l.)

A Gondolat írógárdája: Antal János, Bálint György, Darvas József, Mód Aladár, Molnár Erik, M. Pogány Béla, Radnóti Miklós, Révai József, Schönstein Sándor, Szántó Zoltán, Veres Péter, Vértess György olyan szövetségesei voltak József Attilának, akik azt is biztosították, hogy 1936. januártól az 1937 decemberében bekövetkezett haláláig újra egybeforrasztott a kommunista párt harci közösségével és bizonyára részük is volt abban (bár Révai József erre az összefüggésre nem figyelt fel, lásd József Attila költészetéről i. m. 357. l.), hogy a kiábrándulásnak egyetlen hangját nem lehet felfedezni József Attila utolsó életszakaszának költészetében.

A szárszói tragédiával pont egyidejűleg az illegális kommunista párt legális folyóirata is kénytelen volt működését beszüntetni. Történt ugyan kísérlet, hogy letartóztatásom után is folytassák a Gondolatot. A Centrál-kávéházban volt egy értekezlet, amelyen a Márciusi Front írógárdája megígérte Darvas Józsefnek a fokozott közreműködést. A következő szám anyagát – József Attila emlékének szentelve – Darvas elő is készítette. Túl nagy volt azonban a kockázat, le kellett mondani erről a tervről. A Szép Szó József Attila emlékének szentelt külön számában (VI. kötet, 1. füz. 1938. jan. -febr.) az „ortodox marxisták” folyóirata – ahogyan Fejtő minősítette a Gondolatot (Fejtő Ferenc: A háború utáni magyar irodalom. Szép Szó, V. kötet, 3. füz. 1937. okt.) – egyetlen munkatársát sem szólaltatták meg a Szép Szó szerkesztői. Útjára indulhatott a legenda...

Az egyre fokozódó fasiszta terror mégsem hallgattatta el a kommunistákat. Már 1939. december 8-án, József Attila halálának második évfordulója alkalmából a KMP „politikai irányító szerv”-ének támogatásával alakult új antifasiszta szervezet, a Művészek, Írók, Kutatók Szövetsége, a Miksz megrendezhette a Zeneakadémia nagytermében a József Attila-emlékestet. Mintegy ezerfőnyi közönség kapott ismét izelítőt József Attila költészetéből. Baló Elemér, Baksa Soós László, Kalla István, Péchy Blanka, Sennyei Vera stb. szavaltak, bevezető beszédet mondott Darvas József. Az emlékest kiemelkedő száma volt Kadosa Pál „De amore fatali” kantátája zenekarra és vegyeskarra, Szabados Sándor karnagy vezényletével.

A néptömegeknek a németellenes szabadságharcra való mozgósítása terén nagy szerepet játszott az az előadássorozat, amelyet 1941 őszétől 1942 tavaszáig Hont Ferenc rendezett. A Költő és kora összefoglaló című ciklusban meghirdetett József Attila-est a Vigadóban, Gobbi Hilda és Major Tamás közreműködésével (1942. febr. 6., megismételve febr. 8-án délelőtt) már egyik láncszeme volt annak az antifasiszta felszabadító tömegmozgósításnak, amelyet Schönherz Zoltán vezetésével a KMP az 1941. október 6-i tüntetés után szervezett.

Bokros Birman Dezső – felkérésre – elkészítette József Attila mellszobrát, amely 12 pengőért került forgalomba és 2 pengő a felállítandó József Attila síremlék javára folyt be. (Jegyzőkönyv a Szocialista Képzőművészek 1942. május 12-én megtartott vezetőségi üléséről.) Az 1942. márciusi akciók folytatásaként ugyanis tervbe volt véve József Attila hamvainak exhumálása és széles körű agitáció folyt, hogy 1942. május 3-án a Délivasúttól a Kerepesi-temetőig útvonalon a szervezett munkásság és a haladó értelmiség zárt sorokban tisztelegjen a temetői menetnek.

1942. április 30-án azonban már idegtépő, fojtott légkörben a hatóságok a Történelmi Emlékbizottság József Attila-emlékestjét betiltották. Megkezdődött a függetlenségi mozgalom legbátrabb harcosai, a magyar kommunisták, a munkásmozgalom baloldala és az értelmiség legjobbjai elleni hajszá.

József Attila és az illegális kommunista párt viszonyához ezek a tények is hozzátartoznak.

*

A magyar irodalomtörténet fontos – és sürgős – feladata mérlegelni e tényeket és leszámolni a legendákkal.

1. József Attila Párizsból hazaérkezése után, 1928-tól 1930-ig közeledett a KMP-hez. Szakított az avantgardizmussal.

2. 1930-tól 1933 februárjáig a KMP tagjaként aktív tevékenységet fejtett ki. (Dönts d a tőkét, Külvárosi éj.)

3. 1933 februárja után a Társadalmi Szemle betiltása következtében, Pákozdy Ferenc támadásából kifolyólag József Attila elégtételt nem kaphatott, psychoanalitikus kezeltetése miatt megszakadt a pártkapcsolata és magára maradt, ami ingadozásokra vezetett.

4. 1934 augusztusában súlyos csalódás érte József Attilát, mert nem hívták meg – mint remélte – a Moszkvai Írókongresszusra (amit nem remélhetett volna, ha kizárták a KMP-ből), és fokozottabban a psychoanalitikusok hatása alá kerül.

5. 1935 végén a KMP támogatásával a Szép Szó egyik szerkesztőjeként József Attila szoros kapcsolatban áll az illegális kommunista párt legális folyóiratával, a Gondolattal, harcos antifasiszta tevékenységet fejt ki, és amikor észleli, hogy a Szép Szónál hatáskörét csökkentve a Szovjetunió elleni beállítottság kerekedik felül, a kuruzslók által tönkretett lelkiélete megbomlik és idegei felmondják a szolgálatot.

A magyar nép és az egész világ elé kell tární az igazi József Attilát.

H. Törő Györgyi

BEM FRANCIA NYELVŰ HADIJELENTÉSEI PETŐFI KÉZÍRÁSÁBAN

(Adalékok Petőfi Sándor 1849-es segédtiszti működéséhez)

Petőfi 1849-es tevékenységének, ekkor leírt szavainak nemcsak és elsősorban nem az ad különös jelentőséget, hogy szavait már nem követték újabb szavak, tetteit újabb tettek. Nem a véletlen, vak halál – megalkuvást nem ismerő, céltudatos, harcos élete állítja reflektorfénybe a költő utolsó hónapjait is.

Az életrajzi kutatások sok vonatkozásban tisztázták már Petőfi 1848. szeptember 1-től kezdődő, utolsó életszakaszának eseményeit,¹ de Bem 1849 tavaszán Petőfi által leírt, francia nyelvű, eddig nagyrészt ismeretlen leveleinek számbavétele, feldolgozása még teljesebbé teszi, egy-egy adatával módosítja is a költő e korszakáról kialakult korábbi ismereteinket.

*

Ránk maradt levelei, feljegyzései szerint – mint tudjuk – 1849. január 13-án a költő maga kérte Kossuthtól, hogy Bem mellett teljesíthessen szolgálatot, mert – úgymond – „mostanában, véleményem szerint, gyalázat nélkül csak Bem oldala mellett lehet az ember”. Talán túl keménynek hat e megfogalmazás, de hitelt ad szavainak a pár héttel korábban, decemberben írt *Vesztett csaták, csufos futások* című költeménye, benne a korabeli állapotoknak költői eszközökkel megelevenített képe, mely ma is eleven erővel érzékelteti Petőfi ekkori lelki-állapotát: „Miként a sár, amelybe | Követ hajítanak be, | Úgy feccsen szét a harcok mezejéről, | Oh nemzetem, képedre a gyalázat”. A főváros harc nélküli feladása, a további, tehetetlenség okozta vereségek közepett nem csoda hát, hogy Bemhez, ahhoz a hadvezérhez tette át magát Petőfi, ki hetek alatt csodát művelt Erdélyben, kinek győzelmeit falragaszok, rölapok hirdették, és akiről hallhatta – feltétlenül hallania kellett! – azt is, hogy más, mint az általa korábban megismert katonai parancsnokok. Bizonyára nemcsak győzelmei – legalább annyira a sikereket elősegítő, forradalmárhoz méltó intézkedései, egyéniségének, harcos múltjának híre is a tábornokhoz vonzották Petőfit. És ő sem érkezhett idegenként. Hírből – talán az általa is kedvelt, megbecsült és állandóan maga mellett tartott kormánybiztos,² Teleki Sándor elbeszélése alapján – már Bem is ismerhette a költőt; megérkeztek azonnal adjutánsává nevezte ki őt.³

Az első két, betegsége és hivatalos utak miatt elég rövidre szabott együtt töltött időszakból⁴ nem maradtak ránk Petőfi által leírt Bem-levelek; úgy látszik, ekkor még nem is vette igénybe a költő ilyen irányú szolgálatait a tábornok. Új korszakot jelentett azonban a harmadik, 1849. április elején kezdődő, legtartósabb együttlétük, melynek emlékét – az okiratokon és Petőfi művein, saját levelein kívül – az a tizenkét Petőfi-kézirat is őrzi, mely Bem tizenegy jelentésének részben elküldött példánya, részben másolata, illetve a tábornok által diktált fogalmazványa.

Az eddig – főleg a Petőfi-kutatás szempontjából – többségében ismeretlen, mind-
eddig számba nem vett kéziratok a következők:

¹ Legteljesebben: DIENES ANDRÁS: Petőfi a szabadságharcban. Bp., 1958. 643 LXXXIV l.

² KOVÁCS ENDRE: Bem József. Bp., 1954. 305–306.

³ Ld. Petőfi Aranyának írt, 1849. febr. 14-én kelt levelét és DIENES ANDRÁS: Az utolsó év. Bp., 1962. Eseménynaptár. 279.

⁴ 1849. jan. 25 – febr. 8., márc. 2–7. Ld. uo. 279–281.

	A levél kelte	címzett	lelőhely	a kézirat neve
1.	Szászsebes, le 5 avr. 1849.	Kossuth	OSzK – PE. 16. sz.	másolat
2.	Szászsebes le 9 avril 1849.	„	„	„
3.	Szászsebes le 12 avril, 1849.	„	„	„
4.	Káransebes le 17 avr. 1849.	„	„	„
5.	Lugos, le 20 avril, 1849.	„	OL – 1848/9. Korm. OHB 6.082	missilis
6.	Lugos, le 22 avril 1849.	„	OL – 1848/9. Korm. OHB 6.118	„
7.	Lugos, le 23 avril, 1849.	Orsz. Honv. Bizott- mány	OL – 1848/9. Korm. OHB 6.437	„
8.	Ságh, le 26 avril, 1849.	Kossuth	OL – 1848/9. Korm. OHB 6.687	„
9a	Freidorf, le 29 avr. 1849.	„	OL – 1848/9. Korm. OHB 6.470	„
9b	Freidorf, le 29 avr. 1849.	„	OSzK – PE. 16. sz.	másolat
10.	Freidorf apr. 30. 1849.	„	OSzK – PE. 16. sz.	fogalmazvány
11.	[Freidorf 1849. máj. 3. vagy 4.]	[„]	OSzK – PE. 77. sz.	másolat

Az 1–4. és a 9/b. számú kéziratok egy időben, az utolsó dátumból kikövetkeztethetően a hónap végén készített, folyamatosan egymás után írt levélmásolatok; emlékként, bizonyára önmaga számára írhatta le a tábornok már elhagyni készülő költő e jelentéseket a még nála levő fogalmazványokról. De – úgy látszik – az utolsó, április 29-én kelt levél lemásolására már nem jutott elég idő: az csonka maradt. Teljes szövegét a ránk maradt – ugyancsak Petőfi által leírt – eredeti, elküldött jelentés kézírata őrizte meg számunkra. Valószínűleg a többi, csak a költő másolatában ránk maradt jelentés eredeti, elküldött példányát is a költő írhatta, ezek azonban már nincsenek meg.⁵

A Petőfi kézírását őrző öt elküldött, megmaradt jelentés (5–9/a sz.) csak az 1920-as években került vissza Magyarországra, addig, a rajtuk levő pecsétek tanúsága szerint részben (5–8. sz.) a „Haus-Hof-U. Staats-Archiv-Wien” tulajdonát képezték. Az ötödik (9/a sz.) jelentésen a következő pecsétek láthatók: „Schriftabteilung des Kriegs-Archivs Wien. Ex archivi bellici actis”. Ezeket az eredeti jelentéseket – Petőfi-kéziratokat – a Petőfi-irodalom mindeddig nem ismerte, szövegüket csak a történészek vizsgálták (az én figyelmemet is ők, Barta István hívta fel e levelekre), pedig többek közt a Honvédelmi Bizottmányoknál szülő, a Vécsey-üggyel kapcsolatos ama jelentés is köztük van, melynek hírlapban való megjelenése a költőre nézve oly súlyos következményekkel járt, s mellyel kapcsolatban, mivel az eredeti kéziratot eddig elveszettként tartották számon, oly sok téves nézet élt a köztudatban a legutóbbi időkig is.

Hogy az irodalomtörténészek és történészek előtt egyként ismeretlen április 30-i jelentés-fogalmazványról készült-e elküldött jelentés, ezt ma már nehéz megállapítani; a Honvédelmi Bizottmánynak az Országos Levéltárban őrzött iktatókönyvében nincs nyoma, de ez még nem százszázalékos bizonyíték arra nézve, hogy meg sem érkezett Kossuth-hoz az igen lényeges mondanivalókat tartalmazó levél. Az utoljára keletkezett, rövid, ceruzával sietve írt levélrészlet-másolat eredetije szintén ismeretlen. Valószínűleg azonos az iktatókönyvben 7.447. szám alatt említett jelentéssel, ez azonban ma már nincs meg. Pedig ez bizonyára azonos

⁵ Az 1. sz. jelentésnek még nyoma sincs az Orsz. Honvédelmi Bizottmány (OL-ben őrzött) iktatókönyvében, de hogy megérkezett a címzetthez, azt a levél egy részéből „Extrait d'une lettre du Général Bem” címen készített, a Hadtörténeti Levéltárban látható kivonat igazolja (Bem iratok 30/365. — Nem Petőfi-kézirat!) — A 2–4. sz. levelek elküldött példányai szintén elvesztett, szövegüket csak Petőfi másolata őrizte meg számunkra. Az OHB iktatókönyvében 5.504., 5.771. és 6.123. sz. a. szerepelnek. A BARTA ISTVÁN szerkesztésében 1953 és 1955-ben megjelent „Kossuth Lajos 1848/49-ben” című kiadvány is elveszett, ismeretlen jelentésekként emlékezik meg róluk. Ld. IV. 356–7., 866. és V. 66., 113. — Az OSzK-ban őrzött Petőfi-kéziratok (1880-ban, Petőfi István hagyatékából kerültek a Nemzeti Múzeum tulajdonába) a történelemtudomány előtt ismeretlenek, de a Petőfi-kutatás sem használta, dolgozta fel őket eléggé. Csak az alábbi részletek váltak ismertté részben Havas kritikai kiadásában közölt javított francia szöveg, részben korabeli fordított szövegek alapján: az 1. sz. jelentésből az általam idézett rész franciául: Havas VI. 431. — A 4. sz.-ből francia szövegrészletek: Havas VI. 433–434; magyarul részletek: Közöny, 1849. ápr. 26. — A 11. sz. egész francia szövege: Havas VI. 477.

azzal a levéllel, melyet — május 17-én kelt, Bemnek írt sorai szerint — Petőfi maga vitt Debrecenbe és személyesen adott át Kossuthnak.⁶

Bem korabeli levelezésének ránk maradt darabjai s e Petőfi-kéziratok mutatják: a tábornok csak a legfontosabb tartalmú, Kossuthnak szóló leveleit diktálta a költőnek. (Kivételesen csak a Vécsey-ügyben a Honvédelmi Bizottmányának küldött jelentés képez; a mondani való súlyossága miatt vehette ennek megírásakor is Petőfi segítségét igénybe a tábornok.) Bizalmas, baráti kapcsolatukra vet fényt, hogy Bem nem akármilyen írónki teendőik ellátásával terhelte az általa is megbecsült s fiaként szeretett költőt; csak a legbizalmasabb tartalmú leveleket diktálta neki. Sebesült kezével ekkortájt ő maga nem tudott levelet írni.

A tizenegy Bem-levélnek — azonkívül, hogy valamennyi Petőfi-kézirat — még egy közös sajátsága van: valamennyi francia nyelven íródott. Noha a hadügyminiszterrel, a Honvédelmi Bizottmánnyal és egyéb címzetekkel általában németül levelezett a tábornok (Petőfi ottlété idején is; a német leveleket más írta, nem Petőfi!), a Vécsey-ügyben a Honvédelmi Bizottmányhoz is — eddigi tudomásunktól eltérően — francia nyelven ment el a levél. E jelentéshez — kivételesen — mellékelték a szöveg magyar fordítását is. A fordítás hitelességét a költő alábbi — a kéziratban olvasható — jegyzete igazolta:

Ezen fordítás megegyez az eredetivel.

*Petőfi Sándor
tábornoki kapitány.*

*

Ha a Petőfi-kutatás szempontjából e leveleknek értéket, jelentőséget csak a költő kezében álló kölcsönöznek, számbavételükre elég teret nyújtana a készülő kritikai kiadás is. Feldolgozásukkal azonban közelebb kerülünk a korabeli valóság megismeréséhez. Megelevenítik számunkra a légkört, melyben Petőfi ekkor élt, a problémákat, melyek Bemen keresztül bizonyára őt is foglalkoztatták. Adalékokat szolgáltatnak a költőnek a nemzetiségekkel kapcsolatos állásfoglalása, magatartása vizsgálatához, és nem utolsósorban hozzásegítenek annak jobb megértéséhez is, hogy miért kellett Petőfinak 1849 nyarán megválnia a hadseregtől.

Már az első szavak is, melyeket április 5-én Bem szavai nyomán papírra vetett, ha volt még erre mód, még jobban elmélyítették a költőnek tábornoka iránt érzett szeretetét, megbecsülését. Kossuth kitüntetését köszönte meg e jelentés első mondataiban Bem:

„Elnök Úr, tegnap az országgyűlés két küldöttjének kezéből megkaptam az első osztályú katonai érdemrendet. Ez a megtisztelő kitüntetés számomra oly nagyértékű, hogy azt hiszem, túlbecsülték érdemeimet. Úgy hiszem, volt már alkalma megismerni hazája iránti odaadásomat. Tapasztalhatta azon óhajomat, hogy minden rendelkezésemre álló eszközzel segítsek Önnek azon nemes feladatban, melyet Ön azért vállalt magára, hogy visszaadja hazájának régi ragyogását, nagyságát, függetlenségét, és habár a kitüntetés, mellyel a nemes magyar nemzet megtisztelt ma engem, nem növelheti odaadásomat, mert az mindig határtalan volt, megragadom ezt az alkalmat, hogy biztosítsam Önt, Elnök Úr, hogy az Önök szent ügyéért utolsó csepp véremig harcolni fogok, mindaddig, míg vissza nem foglaltuk az ország egész területét; hogy az Ön akarat a lesz tetteim egyetlen vezérlője, mert tudom, hogy az nemes és hazafias. Ön tehát számíthat reám”.⁷

Petőfi *Levél a Közlöny szerkesztőjéhez* című, április 11-én kelt nyílt levelében maga is megemlékezett a kitüntetés átadásának eseményéről. (Fennmaradt rajzában meg is örökítette Bemet e kitüntetéssel a mellén.)

Még érdekesebb a karánsebesi győzelemről írt két jelentés összevetése. Bem Petőfi által leírt jelentése április 17-én kelt; ugyanaz nap írta a költő is a Közlöny szerkesztőjének címzett nyílt levelét Karánsebes elfoglalásáról. Ferenczi tévedett, mikor azt írta, hogy Bem jelentésének megfogalmazásában része volt a költőnek is, hogy „rajta van kezének nyoma”.⁸ Bem jelentése szűkszavúbb, hivatalosabb hangú — Petőfié szívesebb, emberközelibb:

⁶ „Arrivé à Debrecen je me présentais chez monsieur Kossuth avec Vos lettres”. — Ily elveszett Petőfi-kézirat lehet az az ápr. 28-án Ságról írt Bem jelentés is, melynek létezéséről ma már csak az iktatókönyv tájékoztat minket. (Ikt. sz.: 7.990.)

⁷ Az összesen mintegy másfél ív terjedelmű eredeti francia szövegeket előreláthatólag az újabb kritikai Petőfi-kiadás készülő utolsó kötete fogja közölni. — Az OSZK-ban őrzött levelek fordítását MARTINKÓ ANDRÁS ellenőrizte; az OL-ban levő jelentéseket NÉMETH MIKLÓS fordította. — KOVÁCS E. i. m. 449.: tévesen szerepel Bem kitüntetésének dátumaként ápr. 8.

⁸ FERENCZI ZOLTÁN: Bem hadi jelentése a „Honvéd”-ban. Petőfi Múzeum 1892. 6. sz. nov. 131. — A jelentés néhány részletének magyar fordítása megj.: Közlöny, 1849. ápr. 26., 1. l.

Bem levele
(magyar fordításban)

„Elnök Úr. Itt vagyok Karánsebesen, melyet elfoglaltunk, miután Vajszlónál megvertük az ellenséget. Mintegy tizenöt⁹ emberüket megöltük és elvettük két ágyujukat. A vereség után elmenekültek, nekünk hagyva a várost, melyet azután minden ellenállás nélkül foglaltunk el. Az ellenség ereje mintegy 2000 emberből és 15 ágyúból állott.”

„Ebben az egész hadjáratban az volt számomra a legörvendetesebb, hogy kilenc újonnan alakított székely századdal hajtottam végre, e fiatal újoncokkal, kik tökéletes nyugalommal mentek a tűzbe, megvertem az ellenség reguláris csapatait.”

A Bem-jelentés befejezése, az utóirat – pár szó kivételével – már nem jelent meg a *Közlöny* című lapban (mely „Kivonat Bem altábornagy jelentéséből” címen e jelentés egyes részleteinek magyar fordítását közölte április 26-án), pedig egy igen lényeges kérdéssel, a nemzetiségekkel való bánásmódot illető Bem-állásponttal kapcsolatos. Különösen jelentős és érdekes a két levél erre vonatkozó sorainak összevetése:

Bem :

„... igyekeztem minden szükséges lépést megtenni, hogy barátainkká tegyem azokat, kik eddig ellenünk harcoltak. Mindig az a véleményem, hogy a kegyesség a legjobb út ehhez. Az újonnan elfoglalt területekről román (valaques) küldötteket küldtem hát azok táborába, akik azt hiszik, hogy minden románt ki akarunk irtani. Védelmet biztosítok nekik, ha otthonukba visszatérnek, és fegyvereink minden szigorával fenyegetem meg őket, ha nem adják meg magukat. Ami az éppen most elfoglalt Bánát határőrvidék lakosságát illeti, egészen barátságosan bánunk velük, egyesülésre hívjuk fel őket; ez lehet csak egyedüli oltalmuk a jövőben. Tegnap, közeledésünkre, az egész lakosság elhagyta otthonát, de ma már visszatérnek, csodálkozva irgalmunkon, s barátságukról biztosítva minket.”

⁹ Érdekes, hogy a halottak számánál elírás történt. Az eredeti szövegben „quinzaine” (= mintegy tizenöt) szerepel; Petőfi „mintegy ötven vízbe fúltat” emleget, de ugyancsak „mintegy 50” halotról olvashattak a kortársak a jelentésről készített, publikált fordításban is.

Petőfi levele

„Kijöttünk Erdélyből, még pedig jó omennel, mert első lépésünk is diadal. Vaskapun innen, Vaiszlova határőr falunál várt bennünket az ellenség. Megtámadtuk, megvertük. Veni, vidi, vici. Két zászlóalj volt ellentünk, seregünkben csak négy század (a 78. számú székely zászlóaljából) volt a tűzben, s e négy század a legalább 2000 emberből álló ellenséget, mintegy két órai harc után olly kétségbeesett futásnak lóditotta, hogy Karánsebesig meg sem állt, s onnan is még az nap tovább futott, úgy hogy tegnap reggel, midőn ide értünk, a városiak fehér zászlókkal fogadtak. Az ellenség elesetteinek számát nem tudjuk bizonyosan, láttunk valami húsz agyonlőttet, s mintegy ötven vízbe fultat, — Két ágyujuk is nálunk maradt, az egyiket négy székely szemem láttára vette el példátlan bátorsággal. Tábornokunk ma jutalmazta meg őket érdemjellel és pénzzel, de méltók, hogy neveiket is tudja a haza: Deák Máté, Nagy József, Nagy Imre, Szabó Márton közlegények. Átaljában csak annak lehet fogalma a székely vitézségről, a ki maga látja. Ezek valóban csoda gyermekek, mert nagy részök jóformán gyermek még. Nyugodt bátorsággal, mondhatni kimért lépésekkel haladnak a csatában előre folyvást biztosan, mint a réten a kaszások, s még énekelnek, mikor már ropognak fegyvereik. A lövöldözést hamar megunták, szuronyt szegeznek, s rohannak, és velők rohan az enyészet; az ellenségnek nem marad más, mint futni vagy meghalni. — ”

Petőfi :

„De a milly hódító a mi tábornokunk rettenetes fegyvere, tán még hódítóbb hasonlíthatatlanul szelid bánásmódja a harc után. A környékbeli lakosság, melly eszeveszetten futott el előttünk, jövőget visszafelé, látván, hogy a honmaradtaknak semmi bántása nincs. Ha e szerencsétlen nép még egyszer fellázad ellenünk, méltó, hogy extermináltassék.”

Erdélyi harcai alatt Bem kezdettől fogva törekedett a nemzetiségi tömegek megnyerésére; a magyar szabadságharc ügye mellé próbálta állítani őket. Ezt célzó amnesztiarendeleit azonban sem Kossuth, sem a vezetők többsége nem nézte jó szemmel; ily irányú tevékenységét korlátozni igyekeztek. Kossuth április 5-én Csányi Lászlónak írt levelében úgy emlékezett meg Bem amnesztiájáról, mint amit „sem én, sem a honvédelmi bizottmány, sem az országgyűlés korlátlan általánosságban nem helyeselhet”. A márciusban Szében kormánybiztosává kinevezett Csányi hatályon kívül is helyezte Bem amnesztiarendelét. Rögtönítélő s egyéb törvényszékeket nevezett ki (ezek működésére nézve ld. az alább idézett, április 30-án kelt Bem-levelet), lefoglalta az eltávozottak vagyonát stb.¹⁰ Igaz, hogy sokan visszaéltek Bem humanizmusával, alapjában véve azonban mégiscsak a lengyel hadvezér által követett magatartás lett volna a célravezetőbb. Csányiék azonban ellene dolgoztak, lerontották a Bem tevékenysége nyomán már-már jelentkező jó hatást, ő azonban az ellene felszólaló hangok ellenére is folytatta forradalmárhoz méltó hadviselési gyakorlatát. Karánsebesen a só árát szállította le, Lugoson — mivel barátilag fogadták — rendeletben biztosította a vezetők szabad választását.¹¹ Tevékenysége nyomán a vádak is szaporodtak. Csányi — a valóságot eltorzítva — még azzal is bevádolta Kossuthnál Bemet, hogy a székelyeket a kormány szándékai ellenére túlságosan igénybe veszi, korkülönbség nélkül katonai szolgálatra kötelezvéen őket.¹² E vádak, feljelentések sugallták a kormányzó április 23-án kelt levelét,¹³ melyre, egy heti késéssel, Bem hosszan, részletesen válaszolt. Levelének fogalmazványa — válasza csak ebben a formában maradt ránk — Petőfi-kézirat, de láthatók rajta Bem javításai is. Az öt levélmásolattal együtt a tábornok elhagyó költő ezt a fogalmazványt is magával vitte; az alábbi, a megszólítás fölött olvasható hitelesítő sorokat a későbbiek folyamán írhatta a kéziratra a költő:

Bem tábornok levele Kossuthoz. Irtam az ő dictálása után

Freidorfbán (Temesvár alatt) apr. 30. 1849. Petőfi Sándor

Bem akkori segédtitkja.

E kézirát — pusztán külalakjára nézve is — értékes adalék Petőfi ekkori korszakára nézve. Igazolja, hogy Bem valóban *dictálta* e leveleket a költőnek; tollbamondás közben is változtatott, újra kezdett egy-egy mondatot, szelídített vagy élesebbé tett némely kifejezést, bele-belejavított utólag is a szövegbe. De tartalmára nézve is ez az egyik legjelentősebb Bem-levél: leginkább érzékelteti azt az egyre mélyülő szakadékot, mely Bem s a többi katonai vezető közt támadt. Mivel e levél tartalma erős érzelmi s értelmi hatással lehetett Petőfire is — s nem utolsósorban azért, mert mind ez ideig teljesen ismeretlenként őrizte már 1880 óta az Országos Széchényi Könyvtár — e fogalmazvány szövegének magyar fordítását teljes terjedelmében közöljük:

„Kormányzó Úr, kérem, bocsásson meg, hogy az Ön által április 23-án szignált levélre csak most válaszolok. Azért történt ez így, mert a szemrehányások, melyeket Ön helyesnek vélt nekem tenni, oly súlyosak, hogy több órára volt szükségem, hogy megfelelően válaszolhassak. Az igazságtal, hogy e levél, mely nem az Ön keze írása, talán nem is az Ön gondolatát tükrözi. Mivel értékes idejéből nem telik arra, hogy minden, döntését kérő levélre válaszoljon, Ön, Kormányzó Úr, bizonyára Csányi úrral íratja, mert ráismerek az ő gondolataira, felfogására. Hogy Ön, saját maga meg tudja ítélni a dolgokat, szükséges, hogy meghallgassa jól tájékozott személyek véleményét.

Csányi úr nagyon tiszteletreméltó ember, én őt nagyra becsülöm, sőt szeretem is, de ő oly prizmán keresztül látja a dolgokat, mely mindent feketére fest. Mindenütt ellenséges hadseregeket lát, szerinte állandóan lázadások bújnak ki a föld alól, ő fél, állandóan fél, minden kissé merész kombináció megrémíti őt. Így aztán természetes, hogy az Önnek tett jelentései át vannak itatva az ő szemléletével. Úgy hiszem, kötelességem egész határozottan megfelelni mindarra, amit ő Önnel el akar hitetni és mond.

Így, Csányi Úr, Ön állandóan azt ismételteti nekem, hogy egyáltalán ne avatkozzam bele a politikai és adminisztratív ügyekbe. De Önök, biztos urak, kezdetben Beöthy úr, s azután Ön, Önök oly messze tartják magukat a csatamezőktől, melyeket én végigjártam, hol csapataimnak élelemre, lábbelire s ruházatra volt szüksége, hol az összes politikai és adminisztratív ügy szorosan kapcsolódik a katonai intézkedésekhez, hogy kénytelen voltam mindenről magam gondoskodni, mert Ön nem volt itt, hogy tanácsokat adjon nekem és vállalja mindazt, ami hatásköréhez tartozott volna. Ön nem csak hogy nem segített nekem, de ellenkezőleg,

¹⁰ Kossuth levelét ld. Kossuth L. 1848/49-ben IV. 820. — Csányi működésére nézve ld. Kovács E. i. m. 427.

¹¹ Kovács E. i. m. 457.

¹² Kossuth L. 1848/49-ben. V. 148.

¹³ Uo. 91—96.

több kárt okozott nekem, mint maga az ellenség, Ön visszatartotta csatátérre menő csapataimat, hogy a maga részére testőrséget alakítson belőlük, Ön a naplopókat öltöztette, s az én derék katonáim, kik a hazáért harcoltak, mezítláb mentek az ellenség ellen! Amikor pedig készen volt minden, megérkezett Ön, hogy elvigye a posztót, melyből öltöztetni tudtam volna öreg, lerongyolódott katonáinkat s az ujoncokat, kik ing és csizma nélkül, darócruhájukban rohannak új hódítások felé, és ha a Kormányzó Úr nem sziveskedett volna néhány ruházati tételt küldeni, melyeket csak tegnap kaptam meg, nem tudom, mit csináltam volna. Ha tehát kénytelen voltam sürgős esetekben adminisztratív vagy politikai intézkedéseket tenni, ez az Ön hibájából történt, mert Ön nem volt a helyén és Isten a tanúm, jobban örültem volna, ha nem lett volna szükség arra, hogy beleavatkozzam e dolgokba, mert időm nem elég még saját katonai műveleteimre sem.

Azután, Csányi Úr, Ön szemrehányást tesz nekem, hogy intézkedéseim folytán oly nehézségek keletkeztek Erdélyben, melyeknek jóvátételéhez évekre lesz majd szükség;

Hogy a sóár csökkentéséről szóló rendeleteim Káránsebesen 12 000 000 forint veszteséget jelentenek az államnak, és még arra is kényszerítheti a Kormányzónkat, hogy lemondjon.

Ez egy kicsit erős. Megmondom hát Önnek, hogy ha a mi drága és méltán imádott Kormányzónk elméjének csak annyi részét, amennyi a kisujjában van, fordíthatná arra, hogy tisztázza, mit tettem és esetleg az Ön felfogásával ellenkezőt, néhány nap múlva semmi sem maradna.

Nézzük csak. Egy alkotmányos országban minden polgárnak egyenlő előnyök élvezésére van joga. Azt sem tudom megérteni, hogyan veszíthetne az állam 12 000 000 forintot, mint-hogy ezideig a só a király kizárólagos tulajdona volt, kit Kormányzónk egy tollvonással kiűzött az országból. Így hát bármilyen áron adják el a sót, az állam jövedelme csak növekedhet, nem pedig csökken.

Azután Ön szememre veti, hogy a szászoknak adott amnesztia következménye az oroszok visszahívása és a székelyek lázadása lesz.

Istenem, a szászok csaknem leharapják az ujjukat, hogy valaha is ily gondolatuk volt, s az én meggyőződéselem egészen ellentétes az Önével: még ha az oroszok saját szándékukból vissza is akarnának térni, a szászok hozzánk csatlakoznának, hogy puskalövéssel üzzék vissza őket.

De a nekem tett utolsó szemrehányás még sokkal erősebb az előbbi kettőnél. Ön azt mondja, hogy én a székelyekkel kapcsolatban a legvégsőig feszítettem a húrt és hogy nagyon közeli lázadás fenyeget. Ez, kedves Csányi Úr, az Ön legérthetlenebb lázálma. Ön azt mondja, hogy én az egész lakosságot egész életre szóló katonai szolgálatra kényszeríttem. De kedves Csányi Úr, az rágalom, amit el akar hitetni Kormányzó Elnökünkkel. Én úgy tekintem a székelyeket, mint egy s ugyanazon alkotmányos ország lakosait, visszaküldtem a régi zászlóaljakat Székelyföldre, parancsba adtam tehát, hogy 19–29 éves korig minden fiatalnak be kell vonulnia az újonnan alakult honvédszászlóaljakban hogy azok, kik idősebbek, otthon maradhatnak, vagy új zászlóaljakat alakíthatnak a határok őrzetére, azzal, hogy ezek más szolgálatra nem vehetők igénybe és hogy az egyszerű katona zsoldja 2 [?] al több legyen. Így senki sincs kényszerítve, és nem is hiányzik az önkéntes. De hogy létre lehessen hozni mindezeket a zászlóaljakat, sok pénzre van szükség, öltöztetni és élelmezni kell az embereket, de Önök, biztos urak, ezt nem tették meg és üres kézzel mentek a Székelyföldre. Ha tehát Önök hajlamot láttak a lázadásra, ez így az Önök hibájából történt, főleg, mikor azt látták, hogy ahelyett, hogy pénzt hoztak volna, az árukat is elvitték, fizetés nélkül. Én szerencsésebb voltam Önöknél, és azon a kiránduláson, mit Háromszékben tettem Sepsiszentgyörgyig, azt láttam, hogy az egész lakosság odafutott az úton, térdre vetette magát, égre emelt kézzel könyörögtek az Istenhez értünk. Bevallom Önnek, hogy még zavarba is voltam, s hogy a tiszteletnek ez a túlzása arra is kényszerített, hogy ne folytassam útamat, mert e lelkesedés, véleményem szerint, túlmént érdemeinket. Tény, hogy az újonnan alakított székely zászlóaljak még nem kaptak semmit, bár már többször harcoltak majdnem mezítláb, darócaikban, vászonzsákkal hátukon, mialatt látják, hogy más zászlóaljak, főleg azok, melyek nem csinálnak semmit, nagyon jól fel vannak öltözve. És bár ez az igazságtalanság joggal elkeseríthetné őket, megelégedéssel látom, hogy mindig vidámak. Mindig harcrakészek. Igyekezzék hát, Biztos Úr, elküldeni a székelyeknek a szükséges pénzt, hogy öltöztetni, élelmezni lehessen csapatainkat, kifizethessünk zsoldjukat, hogy fel lehessen virágoztatni iskoláikat, iparukat, hagyja meg nekik azt a szabadságukat, hogy személvükkel rendelkezhesse, mely szabadsággal máris rendelkeznek, és nemcsak, hogy nem fognak fellázadni, de hálát fognak adni az égnek, hogy mi vagyunk hatalmon, kik ragyogó karriert biztosítunk fiaik számára mind katonai, mind adminisztratív téren.

Ime, Kormányzó Úr, a válasz azokra a vádakra, melyeket ellenem felhoztak.

Fogadja stb. stb. Freidorf, 1849. április 30."

A szabadságharc végkimenetélére legdöntőbb hatással bíró elvi és gyakorlati ellentét, mely Bem és Csányiék közt fennállott, leginkább a levél utószavából világlik ki; az egész levélnek ez az utószó a leglényegesebb, a korabeli erdélyi állapotokat leghűbben megvilágító része:

„Engedje meg Kormányzó Úr, hogy még néhány igen fontos szót intézzek Csányi úrhoz. E szavak feltárják Önnek azt a veszélyt, mely az ő adminisztratív intézkedései nyomán Erdélyben bekövetkezhet. Csányi Úr, Ön ostromállapotot hirdetett ki a szász megyékben; ebből úgy lehetne vélekedni, hogy most a katonai parancsnokság kormányoz. De ez egyáltalán nincs így, egy rendőrbiztos vindikálta magának a jogot, hogy letartóztatssa, bíróság elé állítsa és elítélje mindazokat, akiket az első jött-ment feljelent. S ugyanez a biztos nevez ki hasonló bizottságokat a kerületekben, és hogy e bizottságoknak valamennyire katonai jelleget adjon, épp kéznél levő katonákat is bevesz ezekbe. Mikor Szászvároson keresztülmentem, láttam egy hasonló bizottságot, melynek Dobai úr jogot adott arra, hogy e fontos vidék lakosságának élete és halála felett döntsön. E bizottság többsége hitvány s gyáva emberekből állt, kiket az általános felháborodás következtében később vissza kellett hívni. Hauk úr pontosabb felvilágosításokat tudna adni ez ügyben. Egy görög lelkész, ki velem volt a főhadiszálláson, könnyes szemmel mesélte nekem, hogy amnesztiám ellenére a vidéken még továbbra is előfordul s folyik a románok lemészárlása; hogy tucatszámra tartóztatják le s lövik őket agyon. Ezek hát azok az intézkedések, Csányi Úr, melyek egy új lázadást robbanthatnak ki, és ennek Ön lesz az oka. Derék csapataink, kik vérüket ontották a hazáért, helytelenítik ezeket a kegyetlenkedéseket, mert csak a gyávák kegyetlenek. És meglehet, hogy rövidesen nyílt háborúra kerül a sor Erdélyben, mégpedig a katonák között, kik védelmezik a lakosságot, s az Ön véencei között, akik el akarják őket tiporni és halomra akarják őket gyilkolni”.

A „*mert csak a gyávák kegyetlenek*” mondatot utólag kihúzta Bem, lelke mélyén azonban igaznak tarthatta; a kegyetlenkedéseket mindig elítélte. Az ugyancsak Petőfi által leírt április 29-i levelében például a következőket olvashatjuk:

„... A rend, a fegyelem, a tulajdon szigorú tiszteletbetartása érzését akarom fiata katonáimba oltani; a gyilkolás, gyűjtogatás, fosztogatás halálbüntetés terhe alatt tilos; nem kiméljük az ellenséget, de tiszteletben tartjuk a békés polgárokat, és védjük tulajdonukat; egyáltalán nem ez a helyzet Perczel tábornok hadtestében. Csapata nyomában a nyomorultaknak egy bandája jár, mely mindent kifoszt, felgyújt, ami útjába akad. Nőket s gyermekeket gyilkolnak le, hogy bosszút álljanak azokon a gonosztevőkön, kiknek már nyoma veszett. Az ilyesfajta hadviselést én egész lelkemből elutasítom, és tartva attól, nehogy e vad, bosszúálló érzelmek elérjék csapataimat, személyes találkozót kértem Perczel tábornoktól Becskereken...”

Az április 29-i levél ez idézett részletét két Petőfi-kézirat is megőrizte számunkra. Az OSZK-ban őrzött másolat – mint említettük – csak egy része az elküldött, eredeti jelentésnek. Valószínűleg nem véletlenül tartotta fontosnak, őrizte meg a maga számára a jelentésnek éppen ezt a részét a költő. ... (A jelentésben említett személyes találkozó Perczel és Bem között május 2-án valóban létrejött; meggyőződtek róla, hogy az amnesztia, a nemzetiségekkel való bánásmód s egyéb kérdésekben elveik megegyeznek.¹⁴

E levelek ismeretében – miután látjuk, mily közelről látta a költő a korabeli erdélyi valóságot és a problémákat – már pontosabb feleletet adhatunk arra a – Petőfi forradalmisága, különösen 1849-es korszakára nézve – igen lényeges kérdésre: mennyiben érthetett egyet a költő az amnesztia és általában a nemzetiségekkel való bánásmód kérdésében Bemmel.

Súlyos hiba, torzítás lenne, ha néhány, még 1848-ban írt verse alapján a nacionalizmus vádjá erné a költőt.¹⁵ Igaz, hogy elítélte a forradalmunk ellen fegyverrel támadó nemzetiségeket, de türelmetlen haragja érthető, nem szorul védelemre. A történelmileg haladó, az évek óta jövedőlt s várt, a minden népnek szabadságot hozó nagy európai forradalom egyik láncszemeként megvalósult magyar szabadságharc, az igaz ügy sikerét feltette a gyakorlatilag Bécs érdekeit szolgáló megmozdulásoktól. Nem! 1848/49 Petőfijét sem érheti a nacionalizmus vádjá – nem más népek kárára kívánta kiharcolni saját népe érdekét ekkor sem a költő.

¹⁴ Nem csak Bem, Perczel is látta a tragikus következményekkel fenyegető veszélyt, mit a kegyetlenkedések okozhatnak. Még a találkozó napján levélben figyelmeztette Kossuthot a veszélyre, s arra, hogy ha kiméletből az ősszel még nem is lépett fel a törvényhozás útján a kormány hibái ellen, „melyek az országot már-már végveszélybe döntötték”, azt most nem fogja elmulasztani. Ld. Kossuth L. 1848/49-ben. V. 245. — Perczel Mórra nézve ld. Kovács E. i. m. 471–472.

¹⁵ Ld. ARATÓ ENDRE: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon (Bp., 1960.) c. munkájában.

Bem azonban, a kívülről jött, a közös szabadság ügyét több ország csataterein szolgáló tapasztalt forradalmár nem csak azt tudta, hogy a győzelemhez a népek közös harcára van szükség (ezzel Petőfi is tisztában volt, ezért fájlalta ingerült haraggal, hogy a nemzetiségek nem velünk karöltve a közös ellenség ellen, hanem ellenünk fogták kezükbe a fegyvert); Bem az ellenünk feltámasztott és feltámadt gyilkos szenvedélyek lecsillapításához is hozzájárított. Nem szóval – tettekkel: amnesztiával, emberséggel, a magyar s nem magyar tömegek nyomorának enyhítésével. S Petőfi ne értette volna meg, ne helyeselte volna ezt, a győzelmet egyedül biztosítani tudó, már csak taktikai szempontból is egyedül ésszerű politikát? Épp róla tetteleznék fel ily politikai vaktságot, ki mindig előbbre látott legtöbb kortársánál? Nemcsak következetes forradalmiságára hivatkozhatunk: már idézett karánsebjei levelében – elismerésével – határozottan ki is fejezte, hogy helyesli Bem amnesztiáit, emberséges bánásmódját. Igaz, hogy több szöveggel nem dokumentálhatjuk ezt az egyetértést – különben is kevés önálló Petőfi-mű született már ebben az időben –, elég igazolás azonban az is, hogy attól kezdve, hogy 1849 elején Bem mellé érkezett, egy rossz szót sem találunk írásaiban, legtávolibb utalást sem olyat, mely támadná, elmarasztalná a fegyverrel még ebben az időben is katonáink, forradalmunk ellen harcoló románokat, szászokat. Bem mellett válhatott tudatossá benne, a megismert valóság is ezt sugallta, hogy – noha mint a képviselőválasztás alatt saját népe s *Az apostol* népe is szabadtója ellen fordult – most sem a népre kell haragudnia, nem a nép a bűnös. Hogy a saját érdekei ellen támadó más népre is ráillenek a megbocsátást is magában foglaló szavak: „*most még gyermek ő, ki/El lehet könnyen bolondítani*” – Bemmel együtt Petőfi is aggódva nézhette, mily katasztrófa felé vezetik az országot azok, kik Bemet támadva, eredményeit lerontva a különböző nyelvű tömegek megbékítése helyett tovább szítják és táplálják a gyűlöletet s a szenvedélyeket.

Nagyon valószínű, hogy már a Bem-levelek írása közben, atyja s barátjaként tisztelt tábornoka szavainak papírra vetése közben egyre érelődött a költőben az indulat a szűk látókörű, hibás katonai vezetés ellen, azok ellen, kik Bemet támadták. Az április 30-án kelt levél születése után még egy hét sem telt el, s máris megtörtént a hadügyminiszterrel való „összekoccanás”, Petőfi s a katonai és egyéb vezetőrétég összeütközése, mely oly könnyörtelen, heves s jóvátehetetlen formában ment végbe, hogy magával pusztán csak a kiváltó okkal – egy hírlapban megjelentetett hadijelentéssel – korántsem magyarázható meg. Az eddigi Petőfi-kutatás e Bem-levelek, főleg a levélfogalmazvány ismeretének hiányában nem mérhette fel az összeütközés szavakban felszínre nem került, csak az indulat hevességében megnyilatkozó indítóokait – sőt, mi több: a közvetlen kiváltó ok, a Honvédelmi Bizottmányának szóló április 23-i jelentés eredeti kéziratának nem ismeretében az igazság eldöntésekor is csak találgatásokra kényszerültek a kutatók.

A Vécsey-üggyel foglalkozó, Honvédelmi Bizottmányának küldött eredeti Bem-jelentés – Petőfi kézírata – nem kallódott el, megvan, az első világháború után került vissza Bécsből Magyarországra. Ismeretében most már megcáfolhatunk minden, a múlt század végén kialakult, de napjainkig élő, vele kapcsolatos téves nézetet, találgatást.

A *Honvéd* című lap 1849. április 28-i számának 407–410. lapján magyar fordításban megjelent Bem-jelentéssel a Petőfi-irodalomban Ferenczi Zoltán foglalkozott először, de, mivel ő még csak Klapka emlékezésére hivatkozhatott – az eredeti jelentés ebben az időben még a bécsi levéltárban lappangott! –, cikke tele van máig is élő tévedésekkel.¹⁶ A Ferenczi által idézett Klapka-emlékezés így hangzott: „Ezt a tudósítást, mely csupán a kormányzónak, bizalmasan s németül volt írva, Petőfi magyarra fordította s egy, Vécsey tábornokra nézve még sértőbb commentar kíséretében közzé tette a lapokban”.

Ma már, a kézirat ismeretében kimondhatjuk: Klapka emlékezése tele van tévedésekkel, *egy állítása sem helytálló!*

1. A jelentés *nem* a kormányzónak szólt. Bem még előző nap, április 22-én külön írt Kossuthnak e kérdésről – a *Honvéd*ban az április 23-án kelt, Honvédelmi Bizottmányának címzett jelentés látott napvilágot.

2. A levél *nem* német nyelvű. Bár – mint említettük – Bem a Honvédelmi Bizottmánnyal általában német nyelven levelezett, ez a jelentés francia nyelven készült.

3. A jelentést *nem* Petőfi fordította magyarra. A jelentéssel együtt Debrecenbe küldött fordítás *nem* a költő kézírása, ő csak a „*(Fordítás)*” felírást és a már idézett hitelesítő jegyzetet írta rá. Nemcsak a fordítás kézírata, de szövege sem eredhet Petőfítől. Először is saját fordítását *nem* hitelesítette volna ő maga. A szöveg tele van helyesírási hibákkal s oly írásbeli sajátságokkal, melyek *nem* a költőre vallanak: a Bánffy név y-nal írva, a -nak, -nek helyett használt aposztróf: ország’ védelme stb. A legdöntőbb bizonyítékot azonban azok a helyenként felbukkanó nyakatekert mondatok szolgáltatják, melyek egyszerűen kizárják Petőfi fordítói

¹⁶ FERENCZI ZOLTÁN i. m. 132–134. Klapka György emlékezéseit ld.: *Nemzet*, 1882. okt. 19. és Magyar Salon 1885. IV. köt. 2–6.

munkájának még a lehetőségét is. Például egy mondat – helyesírási hibáival együtt a szövegből: „Szinte Káransebesen tudtam meg, hogy az Erdélyből kiűzött austriai hadsereg¹⁷ egy része, mely a Vöröstoronyi szorosnál menekültki, már átkelt Orsovánál, s utban van Temesvárra, s a többiek, kik Brassón tul a tömösi szoroson szöktekát, folyvást érkezöben voltak Orsovára, onnan hasonlag Temesvárra menendök”. A *Honvédban* megjelent magyar szövegben a helyesírási hibákat valaki kijavította (talán Petöfi?), a Bánffy név is -i végződéssel szerepel, különben – egy nyilvánvalóan sajtóhiba folytán kimaradt sor kivételével – lényegében megegyezik a Debrecenbe küldött fordítás szövegével.

Az eredeti jelentés ismeretében ma már az a feltevés sem fogadható el, hogy a fordítás által lett élesebb, támadóbb a Vécseyre vonatkozó rész.¹⁷ Az alább közölt két szövegrész megmutatja, hogy a fordító szóról szóra követte az eredeti szöveget:

eredeti szöveg:

fordítás:

„J'ai donc le droit et je crois de mon devoir de signaler au gouvernement le général Vécsei ou comme un traître à la patrie ou comme officier sans courage et d'une si grande incapacité, que jamais aucun commandement militaire ne devrait lui être confié.”

„Jogom van tehát, és kötelességemnek is tartom Vécsei tábornokot a kormány előtt vagy hazaárulónak nevezni, vagy oly gyáva és minden tehetség nélküli tisztnek, kire soha többé semmiféle hadi parancsnokságot nem kell bízni.”

4. Az a Klapka-állítás sem igaz, hogy „egy, Vécsey tábornokra nézve még sértőbb commentar kíséretében” publikáltatta Petöfi a jelentést. Ilyen kísérfőszöveg – mint azt már Ferenczi is megállapította – nem is létezett.

A Bem-levéllal kapcsolatban két téves feltevés merült fel már 1849-ben is: az egyik szerint a költő maga írta a jelentést,¹⁸ a másik pedig – a debreceni hideg fogadtatás és Klapkával való összeshálalkozásának közvetlen oka is ez volt – az a gyanú, hogy Petöfi önhatalmúlag jelentette meg Bem szövegének magyar fordítását. Ez utóbbi vádat Petöfi Klapkához intézett – május 17-én Bemnek is megírt – szavai cáfolták meg, a költő szerzőségét, illetve az erre vonatkozó feltevést pedig Bem május 17-én kelt nyilatkozatának alábbi szavai döntik meg: „A Kolozsvárt megjelenő Honvéd 104. számában egy általam a kormányzó elnökőkhöz írt levél van kinyomatva...”¹⁹

Az éles, szenvedélyes hang – mint az idézett levélfogalmazvány is mutatja – Bemtől sem állt távol; az ún. Vécsey-ügy pedig méltán háborította fel: Vécsey késlekedése, az hogy hívására seregével nem csatlakozott Bemhez, súlyos kárt okozott. Elveszett a helyzett kínálta lehetőség, hogy a nagy fontossággal bíró Temesvárt váratlan, gyors rohammal bevegye. Bem első ízben április 22-én Kossuthnak küldött – ugyancsak Petöfinek tollba mondott – francia nyelvű levelében adott hangot – talán egy fokkal kevésbé éles hangot, mint a Honvédelmi Bizottmánynak küldött jelentésében – Vécsey elleni felháborodásának. Mivel a Petöfi-irodalomban ez a levél is ismeretlen, a kérdés megvilágítására ebből a jelentésből idézünk egy részt: „Elnök Úr! Ha le akarja győzni hazája ellenségeit, ha azt akarja, hogy egy igen jó magyar csapatokból álló 100 000 főnyi hadsereg elűzze és megsemmisítse az ellenség kb. 50–60 000 főnyi csapatát, szíveskedjék csapatai vezetését olyan derék katonákra bízni, kiknek bátorsága és odaadása nem kétséges. Nem tudom, hogyan történhetett meg, hogy a kb. 6 000 főt kitevő 5. hadtest vezetését Vécsei tábornokra bízta. Hogy az ő bátorságát, odaadását és katonai ismereteit a maguk értéke szerint mérlegelhesük, elég lesz, Elnök Úr, ha megismeri az ő magatartását a jelen pillanatban.

Amikor 1000 emberemmel és néhány ágyúval Lugosra érkeztem, azonnal igyekeztem futárokat küldeni a hozzám legközelebbi csapatokhoz azzal a kéréssel, hogy jöjjenek segítségemre, mielőtt az ellenségnek, felismerve hadtestem gyengeségét, ideje lenne engem visszanyomni. Villám alezredes, akit kérésem Radnán talált, sietett is odavonulni, meg lévén győződve helyesen arról, hogy a jó csapatok helye mindig

¹⁷ DIENES ANDRÁS: Petöfi a szabadságharcban. 145.: „... a költőnek keserves árat kellett fizetnie, hogy szentje minden sorára félreismerhetetlen bélyeget üt. És a politikai felfogása is, ez nemcsak mondatait, hanem a betűit is felismerhetővé teszi. Egy olyan csekélység, hogy az arisztokrata Vécsey nevét „i”-vel írja – annyira jellemző Petöfire, hogyha csak a lugosi tartózkodásáról tudnánk egyedül, máris helyesen következtetnénk, hogy ő a fordító...”

¹⁸ Mivel Ferenczi még úgy tudta, hogy a jelentés német nyelvű volt, a PMuz-ban megjelent tanulmányában ezt írta: „Mindenesetre Petöfi jól tudott németül, s így a fogalmazás teljesen kizárva nincs”. — DIENES I. m. 147.: „Hogy ezt a levelet Petöfi írta, arról szerte az országban mindenki meg volt győződve”.

¹⁹ Megj.: Közlöny 1849. jun. 13. 490. — Közl.: DIENES A. I. m. 500–501. — Valószínűleg e nyilatkozat hatására írta Klapka is azt, hogy a kormányzóknak szolt a megjelentetett levél. Bemet vagy az tévesztette meg, hogy — bár egyébként németül levelezett a Honvédelmi Bizottmánnyal — az április 23-i jelentés franciául készült, vagy az, hogy ebben az ügyben Kossuthnak is küldött levelet.

a harc vonalban van; Vécsei tábornok azonban az ellenkezőjét találta helyesnek, és azt gondolva, hogy 6 000 főből álló hadteste a legnagyobb veszélyben forog, mivel egy 400 főnyi ellenséges csapat tartózkodik az aradi citadellában, nemcsak hogy visszahívta azt a csapatot, amely már tegnap megérkezett Lugosra, hanem még meg is fosztotta állásától a derék Villám alezredest, mivel az ellenség közelébe merészelt férközni.”

Petőfi, ki április 22-én, 23-án, sőt még 26-án is, három jelentésben is tolmácsolta Bemnek Vécsey kárt okozó magatartását elítélő szavait, e kérdésben is egyetértetett szeretett tábornoka felháborodásával. Hisz Bem is állandóan azzal a magatartással, szemléletmóddal, azokkal került szembe, akikkel és amivel a költő. Azokkal, akik fontosabbnak tartották az előírásokat, a merev szabályokat a lényegnél, a győzelem elérésénél. Petőfi Klapkával való összehasonlítások is e két szemléletmód ütközött össze Debrecenben. A katonai vezetők, a kormány tagjai nem tartották vétkesnek Vécseyt, mert — noha gyakorlatilag az ellenségnek tett szolgálatot — az előírások betűi szerint nem terhelte munkáját: késve kapta kézhez a parancsot. De ugyanazok, kik védtek Vécseyt, felháborítónak találták, hogy — szerintük Petőfi szeszélyéből — szabálytalanul, a közvélemény, a nép elé került a jelentés.²⁰ Az eredeti kézirat ismeretében azonban ma már határozottan kimondhatjuk: Klapkának nem volt igaza, tette, hogy pusztán gyanú alapján oly megalázó, becsületbe gázolóan sértő módon bánt a költővel, semmivel sem védhető. A költő igazat állított, Klapka jogtalanul, alaptalanul támadt rá a nála kihallgatásra jelentkezett, igazmondására, becsületére mindig kényes Petőfire. Az összehasonlítás hevesességét csak azzal tudjuk megmagyarázni, hogy a sértő szavakat, gesztusokat mélyebbről s régebből sűrűsödő indulat dobhatta mindkét részről a vitába. A Petőfi által leírt Bem-levelek tanúsága alapján azonban határozottan kimondhatjuk: nemcsak szavakban — indulatokban is Petőfinek volt igaza. Nemcsak saját művei — még a Bem szolgálatában leírt szavak is mellette tanúskodnak. Talán — számunkra — ez Petőfi ismertettét kéziratainak legfőbb értéke — s ez, úgy hisszük, nem is kevés. . .

Tardy Lajos

AZ ELSŐ FRANCIA NYELVŰ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET

Besse János a magyar irodalom első franciaországi ismertetője, azt mondhatnánk apostola volt, de emléket csaknem jóvátehetetlenül belepte a moha mind Magyarországon, mind Franciaországban. Százötven esztendeje, hogy egy tekintélyes párizsi irodalomtudományi folyóirat hosszú folytatásokban tárta olvasói elé a magyar nyelv és irodalom történetét, első kezdeteitől egészen az aktuális eseményekig; az akkor Franciaországban élő Besse János lelkes magyarságának, irodalomszeretetének és rendkívüli tárgyismeretének köszönhetjük mindezt. De várjunk kissé munkájának ismertetésével — a szerző fordulatot, alig feltárt élete megérdemli, hogy előbb azzal ismerkedjünk, annál is inkább, mivel önéletírása a közelmúltban került napvilágra.¹

Besse József és Szecsey Terézia fia 1765. augusztus 31-én született a Komárom megyei Ó-Gyallán. Az apa jogász és kisbirtokú nemes, aki fiával elvégeztette a nagyszombati gimnáziumot és a pesti egyetemet. Jogászt akart belőle nevelni és úgy látszott, hogy végleg ezen a pályán reked meg; 1788-ban már az országbíró szekretáriusa. De 1791-ben ellenállhatatlan erővel tör ki a fiatal emberből a világ megismerésének vágya. Nem törődik családja haragos ellenzésével és útrakel. Bejárja Németországot, majd Hollandiát, Angliát és Franciaországot. Részt vesz az 1795–96. évi hollandiai hadjáratban, mint egy angol lovasezred parancsnokának segédtsíj. Amikor a franciák elfoglalják Hollandiát, búcsút mond az angol szolgálatnak és merész fordulattal felcsap a szicíliai királyság kapitányának. Részt vesz Gaeta védelmében, a persanói csatában életveszélyesen megsebesül. Alig gyógyul meg, máris Palermóba siet, hogy utólerje az odamenekült királyi családot, melynek részére bizalmas futárszolgálatokat végez.

A király Palermóból Bécsbe küldi, különleges misszióval. Útközben Korfuban tanúja annak, miként hódítja meg Usakov tengernagy rohammal a szigetet. Megnyeri az admirális rokonszenvét, aki zászlóshajóján látja vendégül. Magával viszi Usakov leveleit Bécsbe, ahol küldetésének sikerrel eleget tesz, majd visszatér Palermóba.

²⁰ A jelentés kéziratán látható feljegyzés szerint az iktatásra csak május 1-én került sor. Így az sincs kizárva — s akkor ez még csak növelte a felháborodást —, hogy a publikált szöveg előbb került a címzettek elé, mint az eredeti jelentés.

¹ OSZK-kézirtattár levelestára.

A napóleoni Európa levegője nincs így. 1802-ben a luneville-i béke után behajózik — és Kelet-Indiában száll partra. Aztán Mauritius szigetén a gyarmat kormányzójának titkára lesz, egyben a francia nyelvű helyi lap szerkesztője. Kerek nyolc esztendő telt ebben az egzotikus környezetben. 1810-ben érkezik haza, de nagy értékű, vagyont érő úti poggyásza elvesz. Langlès a perzsa, Jaubert a török nyelvbe és irodalomba vezeti be. Ekkortájt ismerkedik meg a Párizsban időző Alexander von Humboldttal.

Ekkor indult meg Párizsban a „Mercure Étranger, ou Annales de la littérature étrangère” című folyóirat, mely azt a célt tűzte maga elé, hogy megismertesse olvasóival a jelentősebb külföldi irodalmakat. Szerkesztőségében kiváló tudósok — Langlès, Ginguené, Amaury-Duval, az Institut tagjai és mások — foglaltak helyet és Besse rövidesen azt a nagyon megtisztelő feladatot kapja, hogy rendszeresen és módszeresen ismertesse a nagy publicitásnak örvendő lap hasábjain a magyar irodalom történetét.²

Besse — illetve Franciaországban használt nevén Besse de Bérony, Charles de Bérony — cikksorozata³ a szerkesztőség külön bevezetéssel tiszteli meg, melynek nem egy mondata érdekes számunkra: „Mind a francia, mind a külföldi írók eddig keveset foglalkoztak a magyar nyelvvel és irodalmával. Ezt a közömbösséget csak annak lehet tulajdonítani, hogy a magyar nyelvet, mely Európában igen kevéssé terjedt el, nem ismerik; innen a mély hallgatás, melybe a francia és más írók burkolóztak egy megismerésre érdemes országról. Pedig a magyar nemzet a nagy európai családhoz tartozik. Az irodalomban tudós és kiváló férfiai vannak, a költészetet sok sikerrel művelik, nyelve gazdag s valamennyi európai nyelv között csak ő bír azzal az előnnyel, hogy olyan prozódiaival rendelkezik, amely a göröghöz és a latinhoz hasonlít”.

Besse első cikkében alapos történeti tájékoztatást ad a magyar nép eredetéről, történetéről, irodalmának kialakulásáról. Témáját komplex módszerrel tárgyalja és az irodalmi eseményekkel párhuzamosan a történeti rugókat is behatóan vizsgálja. „Már a XV. században Mátyás uralkodása alatt Magyarország a tudományok menedékhelye volt. Fővárosa, Buda, a tudósok központja volt és az udvar kitűnt Európa valamennyi udvara közül. Mátyás maga is igen képzett volt a tudományok és a nyelvek terén. Hogy ennek az országnak a ragyogása és hatalma a későbbiek során leáldozott, hogy kultúrájának, irodalmának fejlődése megállt, azt a törökök és tatárok gyakori betörésének, a belvillongásoknak s a szomszéd népekkel vívott háborúknak, a nyilvános oktatás megszakadásának, s a nemzeti és magánkönyvtárak elpusztulásának kell tulajdonítani”.

„A legrégebbi magyar nyelven nyomtatott művek, amelyekről az ország annalesi megemlékeznek, csak a XVI. század elején keletkeztek. E munkák a teológia és a szent könyvek tárgykörében mozogtak”. Besse azonban hozzáfűzi ehhez, hogy néhány kiváló költő — mint Zrínyi és Gyöngyösi — alkotásai azt bizonyítják, hogy a költészetet már jóval előttük is eredményesen művelték.⁴

Besse panaszkodik, hogy valaha a franciák Magyarország iránt rendkívül erősen érdeklődtek, de fokozatosan megfeledtek róla és végül is csupán Ausztria egyik tartományának tekintették. „Mintegy ötven év óta a francia írók semmi említést nem tesznek Magyarországról, kivéve Sacy-t, a „Histoire générale de Hongrie” szerzőjét. Mirabeau a Monarchie Prussienneben csak felületesen érinti Magyarországot, Beaufort pedig „Grande Porte-Feuille politique”-jében helytelen dolgokat állít róla. Sané „Tableau historique, topographique et moral des quatre parties du monde” című műve pedig igen felületesen foglalkozik vele. Végül d’Alembert és Voltaire elismeréssel írnak Magyarországról, anélkül azonban, hogy közelebbi részletekbe bocsátkoznának”.

A felvilágosodás koráról, illetve előzményeiről így ír: „Lépésről lépésre szaporodtak a magyar írók alkotásai. De hogy a magyar irodalomban új élet kezdődjék, szükség volt az olyan megrázkódtatásra, mint amely II. József alatt azzal fenyegetett, hogy a nemzet politikai léte semmisül meg azzal, hogy megfosztják nemzeti nyelvének használatától, melyet legértékesebb javának tekint. Ekkor felébredt a nemzeti öntudat és működésbe hozta a szellem és bátorság összes rugóit azzal a lelkesedéssel és hazaszeretettel, amely a magyarok tulajdonsága... Ettől az időtől kezdve egyetlen esztendő termékenyebb volt valamennyi irodalmi műfajban, mint azt megelőzően két-három évized. Vergiliust, Corneille-t, Racine-t, Voltaire-t, Fénélon-t, Marmontelt... fordították le versben és prózában és nagy számban jelentek meg eredeti munkák, melyek a magyar írók könnyedségét és tehetségét bizonyítják.”

² Tom. I. 104—105., 174—188., 218—225., 355—365., tom. II. 32—38.

³ „Notions sur la Langue et la Littérature des Hongrois”.

⁴ A lap következő számában Besse helyesbít adatait: „Utolsó számunkban azt mondtuk, hogy a XV. század előtt nem létezett magyar nyelven nyomtatott irodalmi termék —. Kötelességünk közölni, hogy azóta kezünkbe került egy mű, mely azt bizonyítja, hogy az első nyomtatott magyar könyv már 1484-ben napvilágot látott Nürnbergben. Beszédet és Szent Istvánnak, Magyarország királyának jobbja tisztelgető zengő dicsőítő énekeket tartalmaz; de csak a XVI. században gondoltak a magyarok arra, hogy több, már régén létező kéziratot kinyomassanak”.

A lap következő számában a magyar nyelv eredetéről és tulajdonságairól közöl érdekes és magasan kora színvonalán álló fejtegetéseket. Ismerteti a finn, lapp, török, héber és perzsa nyelvhasználatát, valamint az elmélet kérdéseit. Főleg a német nyelvészekkel polemizál, akik kifogásolják, hogy a magyar nyelv oly sok latin és német szót olvasztott magába.

A következő cikk első része is a magyar nyelvvel foglalkozik — ezúttal annak kiejtésével, hangzásával. Hosszasan és közérthetően magyarázza a magyar nyelv hangzásának szabályait és különlegességeit; megállapításai után hozzáfűzi, hogy „e néhány megjegyzéssel olvasóinkat abba a helyzetbe hozzuk, hogy minden egyéb segítség nélkül olvashassák azokat a magyar költeményeket, amelyeket időről időre közölni fogunk e lap hasábjain”. Ezután rátér a magyar irodalmi emlékek tárgyalására.

Rendkívüli tárgyismerettel foglalkozik a hazájától évtizedek óta távol levő Besse az első magyar nyomtatott könyvvvel, a Pesti Gábor féle Új Testamentum-fordítással, Ezopus meséivel, Sylvester János munkásságával, a verses krónikákkal. „Az első magyar színmű, amelyet Szegedi Lőrinc írt, 1575-ben jelent meg, Bornemisza Péter 1580-ban fordította le Szofoklész Clytemnaestra című tragédiáját. Illyefalvi István a szerzője a Jephta című 1597-ben megjelent tragédiának. A magyar nyelv szinte észrevétlenül fejlesztette ki gazdagságát a nagyszámú költő tolla alatt, akik közül ebben a században Erdősi János, Székely István, Libéty Mihály, Balassa Bálint és Benitzki Péter tűnt ki. Itt az irodalmat megszakítják azok a véres háborúk, melyek oly soká gyötörték Magyarországot”.

Zrínyi Miklóst csupán megemlíti, míg a „magyar Pindaros”-t, Gyöngyösi Istvánt hosszú oldalakon keresztül méltatja. Életrajzának részletes ismertetése után⁵ rátér a *Murányi Vénusz* jellemzésére. A mű tartalmi leírását értékelés követi: „ce poème renferme beaucoup de beautés, sur-tout dans le genre descriptif; les tableaux y sont bien tracés, il y régne un grande variété dans les images, ce qui contribue à donner du mouvement et de la rapidité au style”. Csak a túlságos allegória-bőséget írja a költő terhére; ez megbontja a mű egységét és egyben fárasztó. „De e hiba ellenére mintául szolgálhat a modern magyar költőknek, akik Gyöngyösit nemzetük első epikus költőjének tekintik”.

Ismerteti Gyöngyösi többi munkáját is és a legmagasabbra a *Kemény János*-t értékeli. Ez a költeménye a legkiválóbb: „La charme et l'harmonie qu'on trouve dans ses vers, et la richesse de son imagination en rehaussent infiniment le prix; enfin, le talent rare que le poète déploie dans le genre descriptif, lui a assuré une place honorable parmi tous ses contemporains”.

Ezután rátér a XVIII. század nagy magyar műfordítóira; francia olvasóknak ír és ezért elsősorban a francia művek fordításait ismerteti. Haller László gr. lefordította *Télémaque*-ot, stílus tisztá, sőt szárnyaló és művét a nemzeti írók klasszikusnak tekintik. Teleki Ádám gr. alexandrinusokban fordította le a *Cid*-et, Dániel István Marmontel *Bélisair*-jét ültette át. Illey János 1766-ban adta ki Boetius-fordítását, Pézeli József Voltaire főbb tragédiáit ismertette meg a magyar olvasókkal stb.

A XVIII. század költői közül Rajnist, Baróti Szabót, Batsányit, Virág Benedeket, Révait és a Kisfaludyakat becsüli a legtöbbre — Orczy Lőrincet, Ráday Gedeont, Faludi Ferencet, Barcsay Domokost, Bessenyeit, Dugonicsot, Ányost és Versegit csupán megemlíti. Idézeteket közöl az általa leginkább kedvelt költők munkáiból, lendületes prózai fordításokban hozza közel azokat a francia olvasóhoz, bár saját átültetéseit gyengécske fordításoknak nevezi: „Úgy gondoljuk, nem fogja kellemetlenül érinteni a nyelvészeket s általában mindazokat az olvasóinkat, akik szeretik figyelemmel kísérni az emberi szellem fejlődését és haladását a különféle népeknél, ha egyszerre több szerző költeményeiből közlünk töredékeket. Sőt, ez egyben módot ad arra is, hogy könnyebben érjünk el eredményt a népeket megkülönböztető jellemző vonások összevetésénél. A magyarok költészetében például szembevetnő, hogy költőik előszeretettel a hazaszeretetről és hősiességről énekelnek, s hogy költeményeik java-részt fenkölt és komoly tárgyakkal foglalkoznak. Mégsem szabad azt a következtetést levonni, mintha egy sok nemes érzéssel és szenvedéllyel megáldott népnél a szerelem nem találna meg a maga énekesét. A magyar irodalom joggal büszkélkedhetik azzal, hogy rendelkezik ilyen költővel, aki fenkölt érzéseivel, stílusának eleganciájával, kifejezésének finomságával kiérdemelte, hogy honfitársai a magyar Petraracának nevezzék el. Ez: Kisfaludy Sándor, akiről még lesz alkalmunk beszélni”⁶.

Révai *Hazafiúi érzés* és Virág Benedek *Lantomhoz* című versét francia nyelvű prózai fordításban mutatja be. Franciára fordítja Batsányi *Tündés* c. versének egy részét is és előljáróban megjegyzi: „nagyon sajnáljuk, hogy nem közölhetjük teljes egészében az óda eredeti szövegét, melynek fordítása itt következik, pedig abból ítéletet lehet alkotni egyszerű

⁵ Ebből kitűnik, hogy Besse korábban Gömör megye levéltárában Gyöngyösivel kapcsolatos levéltári kutatásokat is végzett.

⁶ Erre azonban már nem került sor, mert Besse tanulmánya — mint már említettük — befejezetlenül maradt.

és elegáns stílusáról, erős, energikus koncepciójáról. A költő ebben az ódájában az alkajoszi mértéket alkalmazza.” Mindehhez még hozzáfűzi, hogy „a négysoros verseket, amelyekkel Batsányi több művében is találkozunk, a magyar költők ma már nem alkalmazzák, legkevésbé a hosszabb lélegzetű ódákban. De azért a verselés e formájának van még néhány követője. Két nagy költő, Gyöngyösi és Zrinyi vezette be és adta tovább utódainak. Nem is olyan régen Horváth, aki úgy látszik tökéletesen ismeri a nyelvet és nagy könnyedséggel versel, anélkül, hogy az igazi költő tehetségével és ízlésével rendelkezne, négysoros versekben hőskölteményt írt, Voltaire Henriade-iát utánozva”.

Vízsonylag tekintélyes terjedelmű – csaknem negyven oldalra terjedő – munkájában Besse János messze túlmenően az amatőr irodalomtörténész korlátain valósággal úttörő-propagandamunkát végzett, melyért hazájából egyetlen köszönő szó sem illette eddig...⁷

Aránytalanul tagolt, szaggatott és – előtünk ismeretlen oknál fogva – befejezéshez el nem jutott munkájára természetesen a táblabíró-műveltség nyomja rá elsődleges bélyegét; nem kétséges, hogy Besse János meglehetősen távol állt a magyar jakobinusok és követőik mentalitásától. Besse a deákos klasszicizmusban látja a költészeti ideált és az újabb irányzatok felé nagyon is tartózkodó. Hiánya munkájának az is – de ez valószínűleg onnan ered, hogy műve csonkán jelent meg és az összefoglaló rész teljesen hiányzik belőle –, hogy Besse nem veti analízis alá, nem mutatja meg a francia olvasóközönségnek a magyar irodalomban mutatkozó francia hatásokat. Még Batsányi méltatásánál sem vonja meg a kézenfekvő következtetéseket a francia forradalom és forradalmi költészet, valamint annak a magyar irodalomban észlelhető tükröződésai között. Mindez azonban egyáltalán nem tájékoztatlanból, vagy megrögzött irodalmi konzervativizmusából folyik, hanem abból a nyilvánvaló megfontolásból, hogy franciaországi tartózkodását végül is ideiglenesnek tekinti – márpedig a Metternich-vezette birodalomba nem térhet vissza olyan irodalmi poggyással, melyben a forradalmat dicsőítő Batsányi magasztalása foglal helyet.

Munkájának az a célja, hogy a francia irodalmárok és irodalombarátok figyelmét felhívja nemzetére, annak irodalmára és nyelvére – és az adott keretek, lehetőségek között ezt – úgy véljük – meg is valósította.

Kövessük nyomon élete további alakulását. Egy ideig Svájcban keresi szerencséjét, de mihelyt a Bourbonok újból trónra lépnek, ismét Párizsban terem. Wellington herceg közvetlen környezetébe kerül, majd angol szolgálatban fontos diplomáciai szolgálatokat végez a kalandos férfiú, aki 1818-ban hosszú időre búcsút mond Angliának és Franciaországnak, hogy újból Németországba, majd Lengyelországba tegye át működésének színhelyét. Mint kéziratos önéletrajzából kitűnik, még Konstantin nagyherceg, a lengyelországi alkirály is kitüntette bizalmával. Persze Lengyelországban sem melegszik meg lába alatt a talaj, ideges, mindig újat kereső lényé új terepre sóváróg. Törökországba, innen Algírba siet. Csatakban vesz részt, diplomáciai küldetéseket teljesít a változatos életű ember – és a levéltárakból előkerült rengeteg levele csak azt bizonyítja, hogy inkább kevesebbet, mint többet írt a valóságnál.

1821-ben egy időre hazatér a nyugtalan vándor. Ötvenöt esztendő van már mögötte, de változatlanul tette szomjas. Feléli gyallai és löci jószágait, majd néhány rövid esztendőre átrándul Moldovába, hogy még zavarosabbá tegye az ottani kusza állapotokat. 1826-ban ismét hazaérkezik a reformkor küszöbére lépő országba. Körösi Csoma már útnak indult, de Besse másutt keresi az őshazát: a Kaukázusban. Sikerül mozgósítania az egész országot, jócskán csordogál a pénz; pártfogója, Jankovics Miklós, a nagy magyar mecénás közbenjárására Reviczky főkancellár zsebe éppen úgy megnyílik, mint a legkisebb felvidéki megyék pénztárai, csak éppen Széchenyi István szkeptikus és nem akar áldozni Besse elgondolására.

Am a terv mégis megvalósul és Besse 1829-ben útnak indul. Az egész hazai sajtó figyelemmel kíséri vállalkozását és nem ok nélkül, mert sok délibábos naivitás mellett valóban sok újat és érdekeset közöl „jelentései”-ben. Részt vesz az Elbrusz meghódítására indult orosz expedícióban, melynek Emánuel György orosz altábornagy, Mária Terézia egykori magyar nemes-testőre a vezetője.

Hogy működését Oroszországban is komolyan vették, azt Keppen Iván orosz akadémikusnak, a nagy orosz tudósnek feljegyzései is bizonyítják, aki maga is részt vett az expedíció utolsó szakaszában.

Besse hazaérkezik, de a várt elismerés elmarad. Sértődötten Olaszországba teszi át működése színhelyét, de hamarosan a római szentszékek gyűlik meg a baja. Valami oknál fogva szabadgondolkodó hírébe kerül és megismerkedik az Angyalvár tömlöcével. Néhány

⁷ BAUMGARTEN SÁNDOR érdekes, a „Voyage en Crimée etc”. alapján sok új adatot feltáró tanulmányában (Sorsunk, 1948. 2. sz. 91–96.) csak arról tájékoztat, hogy Besse tollának a Mercure Étranger hasábjain néhány magyar vonatkozású tanulmányt köszönhetünk.

hónap múltán szabadul és szikrázó haraggal írja Jankovics Miklósnak: „Ő szentsége úgy bánt velem, valamint a barbarusok bántak Szent Péterrel, kinek kulcsait olly érdemesen viseli, hogy az ártatlant is bé tudja zárni”. Elégtételt, elsősorban pénzt követel a pápától, a francia király közbenjárását kérve, de maga sem bizakodik nagyon a sikerben. Mint írja: „kevés reménységem van, hogy a Pápa erszényét kiüritse. *Corvus corvo oculum non eruit*...”.⁸

Ezután Franciaországba költözik vissza, ahol megjelenteti a kaukázusi útról írt testes kötötét, melynek címe: „*Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Asie-Mineure*”, alcíme pedig „*pour servir à l'histoire de Hongrie*”. És bárhol útjuk fel a könyvet, minden sor beszédesen igazolja: a szerző célja valóban az volt, hogy Magyarországnak elismerést, rokonszenvet és barátokat szerezzen.

További napjainak mozaikdarabjait is pártfogójához, Jankovics Miklóshoz írt gyakori leveleiből tudjuk összerakni. Megrendítő, gyakran irodalmi szépségű levelek ezek: a hazavágyódó, megtört öreg magyar szemérmes kérdezősködései és vallomásai: „Örülök, hogy a tudomány s a szép mesterség hazánkban előmenetelt kap, de a világ arrul semmit sem tud. Vannak új találmányok a tudós világ közlésére? Jöttek a fényre valami nevezetes munkák és miben állanak?”

Utolsó levelét maradék erejével néhány nappal halála előtt teszi postára egyetlen jötevéje, Jankovics Miklós címére. A megtört vándor érzi már az elmúlást, s csak abban bízik, hogy „csontjait a hazában teheti le”. De ezt már nem adta meg neki a sors. 1841-ben halt meg; csontjai a marseille-i temetőben porlanak.

Somogyi Éva

ADALÉK ZRÍNYI ÉS AZ 1653—59. ÉVI HORVÁTORSZÁGI PARASZTFELKELÉS TÖRTÉNETÉHEZ¹

Az 1653—59. évi horvátországi parasztfelkelés egyik igen jellemző forrását adjuk közre az alábbiakban. A „*Relatio*”-t a parasztmozgalom első évének eseményeiről Erdődy egy bizalmas embere írhatta, ura igazát bizonyítandó, nemcsak a felkelő parasztokkal, hanem Zrínyivel és a zágrábi káptalannal szemben is.

A forrás érdekessége elsősorban éppen abban áll, hogy rávilágít arra az ellentétre, mely egyfelől Erdődynek, másrészt Zrínyinek (s bizonyos mértékig a zágrábi káptalannak) a parasztfelkeléssel kapcsolatos álláspontja közt megmutatkozik. Nemcsak és nem is elsősorban arra gondolunk, hogy Zrínyit az Erdődyek a parasztok cinkosának igyekeznek beállítani, a felkelők iránt — nagyon is érthető okokból — tanúsított megértő magatartása miatt. A leglényegesebb a forrás azon kitétele, hogy Zrínyi „elefántot csinál a légyből”, utalva arra, hogy a bán milyen veszedelmeket vél következni a felkelés fegyveres elfojtásából. Ennek a nagyon is valós veszedelemnek a megítélése az a lényeges elem, amely elválasztja és szembeállítja Zrínyit az Erdődyekkel. Ez az „elefánt” — a török támadásának megkönnyítése azáltal, hogy a határ közvetlen közelében belső harcok alakulnak ki — melynek fenyegető erejét az Erdődyek nem hajlandók tudomásul venni.

Erdeődy Imre Vram feltamadot Szávamelléký Jobbagival való dolgának igaz Relatioia.²

Tagadhatlan dologh, hogy némely szokassokon kívül való állapotokra ereőltetvén haborgatta ugyan ezeket az jobbagyt Erdeődy Imre vram, mind az által, az mint országhnak be adot supplicatioiokbul ki teczik, sokat hamissanis fogtak rea. De bár igazak volnának azokis, nem volt méltó azért feől tamodniok, s annival inkább fegivert fogniok vrok ellen, és az maga saiat varátis reá szallaniok, holot más vtonis pretendalt iniuriaioknak (chak az teőb Erdeődy vrakhoz recurraluanis) könnien eleit vehették volna. Az mint hogy interponalvan mindgiárt akkor magát varasdi general vram kezettek, nem chak arrul assecuralta eőket az vrok, hogy soha ennek utanna semmi szokatlan dologgal nem fognak terheltetni,

⁸ Besse — Jankovich Miklóshoz. OSZK-kézirattár levelestára.

¹ A felkelés történetére s az itt közölt forrásban szereplő kérdések elemzésére ld. SOMOGYI ÉVA: A határ-örvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században. Történelmi Szemle, 1962. V. évf. 2. sz. 149—171. Vö.: KLANICZAY TIBOR: Zrínyi Miklós. Bpest, 1954. 335—347.

² Cím a hátlapon: Relatio Emerici Erdődy de rebellione valachorum seu subditorum suorum, et de tentabata compositione. Országos Levéltár (O. L.) Kamarai lt. Lybmus. II. series 32. csomó. 16.—17. sz.-i iratok.

hanem annak feőleotte annalik nagyob satis factioiokért alkalmasint, relaxált az urbarium szerint való régi igasságábanis nékiek, kivél igen contentussok maradtak eőkis. Nagion megh köszönvén abbéli gratiát az vrnak, ugyan ott general vram előtt, s kezeket adván, hogy engedelmes jobbágy akarnának lenni ez után.

S mindenestül leis chendessedet volna az egész zurzavar, hanem szintén akkor érkezvén haza Bécből bán vram, az előők jároiok hozza mentek mindgiárt, az hol mit vegeztenek légien, eők tudgiak, elég ha mihént vissza tértek onnéd, azonnan feől lazasztottak vőobban az egész népséghez. S leg elsőbenis az tisztartoiokat, (lesvén, s keresvén halálra mindenüt) kergették ki az joszaghából, s az után hogy magát nem kaphatták, az hazának rohantak, s azt dultak, s praedaltak feől tolvay modon. Avval nem elegettek megh, hanem rea menvén mas nemes emberek hazayra is, az kik abban az vrassagbhan Erdeődő Imre vramtul joszagot birnak, s azokkalis hassomlokeppen chelekedték. S jól lehet az vr elsőben szolgálbiro, s azutan kaptalanbéli személliek altalis intette, s tilalmazta eőket az ollian hatalmaskodásoktól és vakmerőségektől, s rea emlékeztetvén varasdi general vram előtt való végezésesekre, péchéte, s keze irassa alat való levelévelis assecurálta uyobban annak az magha részéről való megh tartásáról eőket, de mind avval sem gondolván semitis, mint ha az pogány ellenségen vették volna valami nagy diadalmát, még aiándekekkel mertek bán, és varasdi general uraimék eleiben menni, az büntetés, és fenítés helyet, melliet megh erdemlették volna, oltalmat, és patrociniumot keresvén nálok magoknak.

Azmint hogy mindgiárt országh gyűlésítés hirdetet kedvekért bán vram, s ott akarta premoveálni dolgokat. De meltatlannak ítélvén az országh hogy porok felől, feoldes vrok prejudiciumiával, kivaltkeppen articulariter vegezen valamit; zabraghy püspök vramat deputalta nemely vrakkal és feő emberekkel edgyüt, hogy placidis medys le chendessiche köztek az dolgot. Terminust praesigalvan azért püspök vram nekik Zabraghbhan; az jobbagyok fel szedvén vévén az egész joszagbhan magokat, egynehány százan fegyveres kézzel compareáltak, az vr penigh (mint hogy beteges állapottya miát szemellie szerent reá nem mehetet az terminusra) két feő ember szolgálaiat küldötte oda tellies instructioval, s az deputatusok informatioiaért, azon joszághban való számtartoiátis az vrbariummal. Az porok (az kik anélkülis vrokak mentek vala inkább oda boszantani, hogy sem mint véle végezni) praetextust véven magoknak szemellie szerint való ott nem létebül, chak hallani sem akartak, semmitis hozza való engedelmességek felől, hanem nem volt inkább az a rut szitok, s gyalázat, az kit rea nem hantak, s az magha képében oda küldöft feő ember szolgálirais reaiok tamodván, ha hirtelen az barátok szentegyházában nem szaladtak volna, megh őlték volna eőket. Püspök vramis penigh (michoda consideratióból eő tudgya) nem hogy érdemek szerint fedette, s fenitette volna megh eőket illien elszenvedhetetlen insolentiakrúl, hanem asztalához ültette inkább az egykét, az ki feie az egész rebellionak, s magha fugitivus jobbágia fia, a hoz s hordostul voniatta ki a bort az többinek.

Reinfecta osztán, haza felé indulván részegen az pórok, s az szamtartoiokat utol érven az vtban, magát szegént nagy istentelenül adgyon verték, az urbariumot penigh az Száva vizeben vetették. És nóha felliult említet tolvaiságokat (hogy az teőbb embertelen, s vakmerű chintalanságokrúl halgassuk) gyilkossággal toldottak megh itten; azon bizodalomoktól visseltetvén mind azzal, az kitul az előt két rácz rabbal mentek vőobban nagy bátran az principalissok, bán, es generál vramiék eleiben, s iól lehet nem vette el túlek bán vram az rabot, s generál vram sem akarta hiszem egy elsőben el venni, hanem mások melletek való teőrekedésére vette osztán végtére magához mind az kettőt. De látván ezek minden tilalom, s büntetés nélkül való szabadságokat s napról napra nagyob szarvát emelvén azzal magoknak, az vrok szolgálban senkit magok felé sem bochattottak, seőt megh őlésselis feniegették ketteit, jövedelmével s hasznával más idegeneknek, seőt gonosz akaroinak kedveskedtek, maiorsághbeli vetésit az mezőn veszni hadták, s egy szoval valamit kárára, bosszuságára, s kissebségére ki gondolhattak, azt chelekedték.

S mivel ez előt medio tempore recurrálvan ezen igiében eő feőlséghehez Erdeődő Imre vram, ollian parancholatot hozot vala bán uramra, s az országhrais, hogy ha placidis medys nem reducálhatnak azt az feől lazastot jobbágyságot engedelmességhe, erővelis rea kinszerichék. Szorgalmazta azon parancholatnak effectuatióiat, de bán vram akkor, az mint valaszt adó leveléből kiteczik, avval mentette magát, hogy az eő feőlséghe, s az országh fizetésen való népehez nem bizik, szomszédaságha, attyafiságha, s baratságha léven az feől tamadot pórsaggal, az magariával penigh kőrsztyén vért ontani nem akar, s egyéb aránt sem esnék bechületire az porokra való hadakozásra,³ hanem az feőliül megh irt deputatusokkal, ex superabundanti uyob terminust prefigaltatot ismégh az alkuvásra. S azomban szintén akkor léven gyűlése varasd varmegyének, nem akarta annak alkalmatosságát el mulatni Erdeődő

³ Vö.: Zrínyi Miklós dec. 7-én kelt levele. O. L. Kancelláriai lt. Propos. et opin. 1653. № 97. Kiadva: Zrínyi Miklós Összes Művei. Bpest, 1958. II. 192—196.

Imre vram, hanem ha szintén nem abban a varmegyében vanis az a jóságba, oly közönséges igasságba és szabadságba ellen léven mind az által annakis, ezek az porok vakmerő probaiba, mind szintén az egész országhnak; s azokis az szolgay, az kiknek személieket halállal, házokat penigh tüzzel feniegették, azon varmegyének tagjai léven, eleibe adta ban vram resolutioiat, s kivánta az generálók brachiumiáért való instantiáit eő feőlséghe néli (hogy ha történet szerent az viobban praefigalt terminusson sem végezhetne semmitis vélek, az deputátussok testimoniumiával egyyűt küldhetne feől eő feőlséghe nék az varmegye azarant mellete írot levelétis). Kinek mint méltó, és közönségesen szükséges dologhnan annuált ugyan az varmegye, de ban vram ollian praetextust formalván abbul magának, mintha vadoltatnék avval eő feőlséghe néli, nem hogy facilitálta volna maga részéről az veg zést (!) hanem azt irta inkább sok exaggeratióval az püspöknek, hogy látván mind Erdeődi Imre vram halaadatlan-ságot hozza, s mind az teőb Erdeődy vrak gyanosságot, ha segithetneis nekik valamit ebben az dologhban, nem miveli, hanem in favorem rusticorum fogia inkább informálni eő feőlséget, s megh iria, hogy rebelliseknek azokat nem tarthatni, az kik igasságok mellett tamadtak feől, s vrok kegyetlenséghe ellen oltalmazták magokat.⁴

Más feőlül penigh az porok principalissi Patatic Páterhez mentek, Bán vram alat való kapitánhoz (az ki eleitül fogvást partiokat fogván, legh nagioib szimboraiba volt velek) s ot tanachkozván előb, ugy győttek mindniáian megint Zabraghban az uionnan praefigalt terminusra. Az hol nem chak magha Erdeődy Imre vram, hanem az teőb Erdeődy vrakis comparealván, hogy az alkuvas szerént chendessechék le inkább eőket mint sem maskeppen. Azon az könnyeséghen kívül, az mellet general vram előt engedet vala nekik az vrok, arrais rea birtak, minden ember chodaiára, hogy azoknak az kik hat napot tartoztak eckoraigh szolgálni egy hétben, négy napra szállította alláb robotáioikat, az kik penigh négy nappal tartoztak, azoknak ketteőre. S készis let volna mindgiárt az poroknak nagy része erre allani, s az engedelmességére térni, de azok az aiandekozo, s tanachkozo principalissok az többivel egyyűt, reáioik sivalkodván, uyobban fol lazaztottak eőket, s mezetelen kardokon esküttették arra mindniaioikat, hogy el nem szakadnak egymastul, s azt izentek az vraknak, hogy altalan foghva külömben vrok engedelmességére nem térnek, hanem ha mindniaioiknak szabadságot ad, az szolgálatul feől szabaditván eőket, s az egy dezmaiokkal, és valami hely adoiokkal lészen contentus.⁵ De nem akarták chak hallanys, az vrak illien számár kívánságot, méltatlannak itélván, hogy eők, az kik teőb sokkalis száz esztendeienel, az miuta chak az Erdeődy familiatis robbotos jobbagyul szolgáltak mindenkor, most errővel szabadossokka tegyék magokat. Az után valogatni akartak az vrakban, mint az vad kertvéliben, hol Erdeődy Georgy vramot, hol iffiabik Erdeődy Miklos vramot kívánván vroknek, s azokatis hol ugian chak evel az conditióval, hol penigh azt mondották, hogy azokkal inkább alkusznak még más képenis, mint sem Erdeődy Imre vrammal. Véghére osztán mideőn cathgorice megh izenték volna az vrak nekik, hogy (mivel ha annál sokkal kegyetleneib iga alat lették volnais, az mellet hirdetnek, illien nagy s ugys chak nem feőlötéb való concessioikon megh kellenék nyugodniok, s el feleltkezniek minden niavallaiokrol) annál többre ha akarnáis magha az vrok, soha sem mennek; chak feől keltek mindgiárt, s elmentek.

Testimonialist vévén osztán mindenekrül Erdeődy Imre vram az deputatus vraktul, fel akart küldeni postan mindgiárt uiobban eő feőlséghe néhez. De general vram interponalván magát, s avval mentván bán vramat, hogy mások sinistra informatioiára, megh indult vala vgian az varmegye levelen, de latván az vtán, hogy ninc semmi ellene való dologh benne, megh banta chelekedetit. S azért minek előtte eő feőlséghe eleiben menne az dologh, iavallotta, (t. i. a generális) hogy requiralliak megh eczer bán vramat az vrak, s reménli, hogy kész lészen mindent chelekedni érettek azarant, s talam eő feőlséghe busitassa nélkülis, kívánsághok szerint le chendessednek mindenek. Erdeődy Imre vram ezt arra magyarazta, hogy ideőt akarnak mulatatni vélek, hogy azomban bán vram preveniálván eőket, informallia eő feőlséget az mint eő tudgya. De Erdeődy Georgy vram, eőche szokása szerént való gyanosságának teőbbet tulaidonitván az aránt, mint sem annak az mire eő magyaraszta, szükségesnek itélte, hogy ex superbundanti megh proballiak már aztis az general vram tanáchat.

Az mint hogy Varasdra jöven mindgiárt akkor bán vram, hozza mentek mind ketten az vrak, s nagy bechülettel és szeretettel kérték, hogy félretéven minden diffidentiát, az eő

⁴ Vö.: SOMOGYI: i. m. 163, 169. Ismeretes Zrínyinek egy Petreic zágrábi püspökhöz címzett levele, melyben a következőket írja: „... quod Rustici isti non sunt Rebelles, nec enim rebellant contra Deum, nec Regem, nec Patriam, id est Regnum, nec contra proprium Dominum, dummodo illos teneat comes in illa iustitia, quam unus quisque Christianus tenetur suis subditis administrare, ne sit Tyrannus in illis, ne excoiet ne deglubat, sed tondet.” V. KLAIC: Critice iz hrvatske prošlosti. Zagreb. 1928. 13. (A levél 1659-re való datálása nyílvánvalóan téves. 1654 körül keletkezhetett.) Klačić a publikációjára KLANICZAY TIBOR hívta fel figyelmemet.

⁵ A felkelő parasztok a földesuri szolgálatról lényegében mentes szabad katona-paraszti állapotot akarják kivívni.

atyafiságokat, es szolgatlattioakat vegye inkább elül, mint sem azok az alá valo rebbelis porok hamis, s képtelen praetentioiat, s praecedallion syncere az eő felséghe parancholattya mellet ellenek. Kíre reáis felelt mindgiart nékik ban vram, s minden jo akarattal aiánlván magat, aztis ígérte nékik, hogy ha ugian nem akarnának feiet haitani azok az arulok, az maga népetis mind réaiok viszi. Azomban chak be hozza az inas a leveleket, mellet ban vramnak irtak, s hogy uiobb gianossághra okot ne adgyon az vraknak, publice kezdé olvasni előttek, s nem akarattya szerént valahogy hozza olvasta aztis az többihez, az hol azon kérnek, hogy az mint az előttis szollottak véle, vegye maga birtokában eőket.⁶ Kin igen megh pirulván egyebet sem mondot, hanem chak azt: nézze ugy mond keg(yel)metek az bestie lélek kurvafiaknak bolond kívánságot. Nem teczet ugyan Erdeődy Geőrgy vramnak az a nagy hirtelen változássa abrazattyának; de assecuralvan uyobban eőket ugyan ot mindgiart s az után Chaktornianis Erdeődy Geőrgy vramat, mind synceritassáru, s mind kész voltáru, megh niugottak volt raita. S chak el almelkottak, midőn hamar az után azt iria nékik, hogy eő kész let volna mindent chelekedni, s intetteis az porokat az engedelmességhre, de vakmerősséghre vették az dolgot, s fél attul, hogy ha réaiok mégien püspek vram, Patatic Peter, és némelliek mások opinioia szerént, nagy veszedelmére ne következék az orszaghnak. Hanem informalta már mindenképpen eő feőlségét, s onnéd fogh várni uőob parancholatot az aránt. Kétséghnélkül annak az veszedelme színe alat elephantot chinált az légyből eő feőlséghe előt, s hihető, hogy talam még az generáltis rea beszellette, hogy avval idegenichék eő feőlségét az szükséges remediumiatul az dologhnak. Noha megh láczot nylván az után, hogy nagioob veszedelmére lészen az orszaghnak, ha igy hadgiák eőket, hogy sem mint ha le ültetik. Az mint Erdeődy Imre vram battyanak irot levelébül kiteczik, mellyben bőven megh iria aztis, mi karban forgot légien az utan az dologh s mostis miben légien.

⁶ A felkelő jobbágyoknak valóban egyik központi követelése, hogy a bán vegye őket a „maga birtokába”, báni zsoldos seregébe. Ilyen tárgyalásokról többször esik szó. Vö.: SOMOGYI: I. m. 167.

MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET

Szerkesztette és a bevezetést írta Hont Ferenc. Írta a Színháztudományi Intézet színháztörténeti munkaközössége: Cenner Mihály, Dömötör Tekla, Haraszty Árpádné, Kardos Tibor, Kovács Tivadar, Mályuszné Császár Edit, Staud Géza és Székely György. Bp., 1962. Gondolat K. 332 l.

Hogy művelődésünk és művészeink történetében mekkora úrt tölt be ez a könyv, azt talán fölösleges is hangsúlyoznunk. Összefoglaló magyar „játékszín”-történet Bayer Józsefé óta nem jelent meg, azaz éppen hetvenöt éve. A sokszor igen értékes részlettanulmányok összképpé azóta nem álltak össze, s a marxista szándékú színtézisnek ez az első kísérlete még akkor is jelentős lett volna, ha kevesebb az eredménye, mint amennyit elért. A mű – mint a bevezetésben olvassuk – „a magyar színház rövid története, lépcsőfok a nagy magyar színház-történethez”, amelynek elkészültéhez még bizonyára hosszú évek munkájára van szükség. Csak helyesíthető tehát, hogy e diszciplína művelői mintegy előzetes felmérésül az eddigi eredményeknek, mintegy kiindulásul összeállították és feldolgozták az anyagot, melynek különös nehézsége a természetében van. A színház mint intézmény története önmagában nem lehet teljes, mert színjátszás volt és van színház nélkül is, a színészet története csak a hivatásos színészetre szokott kiterjeszkedni, a drámatörténet egy irodalmi műfaj fejlődésrajza, mely azonban csak a színpadi alakítás szempontjainak figyelembevételével tanulmányozható, a színpad, a dráma megjelenítési helye, tárgya a képzőművészet történetének is, a színházénak is, sőt a színpadhoz zene és tánc is tartozik és így tovább – a színház művészetének története tehát rendkívül sokoldalú megközelítést, komplex feldolgozást igényel. S ehhez hozzá kell még vennünk, hogy a magán a színpadon folyó játékok csak olyan adatokból, leírásokból, képekből lehet rekonstruálni, amelyek magához a dinamikus jelenséghez képest szegényesek, statikusak, ha egyáltalán feltehetők. Korántsem állíthatjuk, hogy a *Magyar színháztörténet* mindezeket a szempontokat (valamint az általam bizonyára nem említetteket is) felhasználta vagy egyenlő módon használta volna föl különböző fejezeteiben, a különböző korszakok bemutatásában. Ez – mint minden kollektív műnél – a munkatársak felkészültségének, beállítottságának,

érdeklődési irányának eltérő voltán is múlott, s az eltéréseket a szakszerű és erélyes szerkesztés sem tüntethette el teljesen. Meglátjuk nem is kifogásul, csak tényként említjük meg. Valószínű azonban, hogy valamelyes „hozzaállásbeli” különbséget az is előidézhett, hogy a könyv tárgyi felépítésében pusztán külsőleges jelek alapján is tapasztalható bizonyos egyenetlenség. Így mindjárt az, hogy a könyv címe „színháztörténet”, bevezetése és a fejezetek címei pedig következetesen a „színház” történetéről szólnak, gondolom azért, mert hangsúlyozni kívánják, hogy nem az *intézmény*, hanem a *művészet* története a tárgyuk. Így azt hiszem, a „színház” szó, kettős értelme ellenére is jobban kifejezte volna a célkitűzést, ha a könyv címében „színház”, „színházjátszás” vagy a ma még kissé mesterségesnek ható „színházművészet” története szerepelne.

A magyar színház története társadalomtörténeti fókuszakban tárul ki előttünk – mint feudális, polgári és szocialista színház, ezeken belül helyezkednek el a fejlődés szorosabb korszakai. Ezek azután a színház speciális történetére szabottak. A polgári színház pl. 1790-nel kezdődik „A magyar színészet hősi harca” alcímmel (1849-ig), majd 1867-ig „Harc az elnyomás ellen” alcímmel folytatódik, s csak ekkor, a kiegyezés évével kezdődik „A polgári színház kibontakozása” (amelynek egyik részfejezete viszont „Justh Zsigmond Parasztszínháza”). Teljesen egyetértünk e fejezetek szerkesztőjével és szerzőivel abban, hogy már Kelemen Lászlók is a polgári eszmékért küzdöttek, s hogy így a folyamatos magyar színház-történet e pontja óta a színjátszás ideológiai-lag a polgárosodást képviselte és intézményesen is azt fejezte ki. Dehát az egykorú irodalmat – vagy legalábbis annak haladó fővonalát – sem vezették más tendenciák, éppúgy a polgári *forradalmat* készítette elő, mint a színház. Az előkészület főideje a *reformkor* volt, amelynek politikai atmoszférája a magyar színház történetében is fordulatot hozott. Fontosnak tartanám, hogy ez a periód-

dizációban is kifejezésre jusson. Sőt igen hiányzik innen egy részfejezet, mely a magyar színjáték helyzetével foglalkozik a szabadságharc *alatt*, nemcsak eseményeit tekintve, ahogyan a könyv (természetesen) tárgyalja is, hanem elválasztva, címszerűen. Annál is inkább, mert ilyen részfejezet: „A magyar játékszín helyzete 1849 után”, szerepel. Egyáltalán, azt hiszem, hogy az általános művelődési fejlődésünkhöz közelebb kerülő periodizáció jobban megértetné az olvasóval, miről van szó a fejezetekben, hogy miért keletkeznek színházak akkor, amikor keletkeznek, hogy miért változik a műsor és a játékmodor stb.

Nagyon helyes elv, hogy a korszakok bizonyos átmeneti időkben fedik egymást, hogy a szocialista színjáték kialakulásának története már 1869-ben megkezdődik. De vajon végetér-e a polgári „színjáték” 1945-ben, ahogy a megfelelő fejezet címe mintegy szuggerálja? Nem folyik-e éveken át tovább (mindmáig) döntő fontosságú harc ellene? Aztán meg a polgári és a szocialista színjáték egyébként igen helyes elkülönítése a Tanácsköztársaság fontos részfejezetének a helyzetét mesterkélte teszi. Ugyanis sokkal előbb van szó a polgári színjátékról a két világháború között, mint a Tanácsköztársaság színházi életéről. Pedig hát abban aligha kételkedünk, hogy a két háború közötti magyar színjáték alakulásában a Tanácsköztársaság történelmi létének nem lényegtelen szerepe volt! Véleményem szerint a Tanácsköztársaság színházügye nem kerülhet hátrább a maga kronológiai helyénél, mert a történelem dialektikus menete sem tette hátrább.

A részek arányát tekintve a szövegnek kb. 27%-a (75 lap) jut az „Előzményekre” és a feudális színjátékra, 58%-a (160 lap) a polgárirra és 15%-a (40 lap) a szocialistára. A régi magyar színjáték történetének ez a nagy súlya (az egész anyagnak csaknem egyharmada Kelemen Lászlóék *előttről* való!) nyilván annak a tudománytörténeti helyzetnek a következménye, hogy e korszakok anyagát és az anyag értelmezését a kutatás nemrégén tette közzé. Másrészt, mint a bevezetésben (6. l.) olvassuk, a kötet szerzői túl kívántak jutni ezáltal is az eddigi magyar színjáték-történeteknek „csak írott szövegekre leszükkült, korlátozott, pozitívista” szemléletén. Színjátéktörténet esetében ez az eljárás különösen indokolt és helyes, mégis nagyon egyet kell értenünk a bevezetésnek azzal a megállapításával is (10. l.), „hogy egyes korszakokban, a rendelkezésre álló adatok hiányosságai miatt, a következtetések esetleg csak feltevések lehetnek”. Más korszakokban viszont, tegyük hozzá ehhez, ahol a történész meg éppen az adatok beláthatatlanul nagy számával találkozunk, az események tengeréből kénytelen válogatni, abba a veszélybe jut,

hogy mint a régi színjátéktörténészek, tényeket állít egymás mellé, mélyebb jelentésük, jelentőségük kellő megvilágítása nélkül. Örömmel olvastunk volna többet e rendkívül érdekes kötetben a színházak művészi oldalának jellemzéséről már Kelemen Lászlóék óta, különösen pedig az olyan pontokon, ahol ez ismeretlen és más forrásokból is nehezen hozzáférhető. Így rendkívül érdekes volna az első pesti társulatok és a vándortársulatok játékmódjának valamiféle rekonstrukciója (amire már eddig is történtek – tudomásunk szerint – meggyőző kísérletek). A tények felsorolásán túl ezt nem mindenütt és nem elegendő mértékben kapjuk meg a könyvtől. A századvégi magyar színjáték történetéhez például mennyire hozzátartoznék annak bemutatása, mi újat hozott az új színházak, különösen a Vigszínház stílusa. Itt szinte művészi rekonstrukció lehetőségei kínálkoznak, s ehelyett mindössze tizenhárom jellemzést kapunk a színház naturalista stílusáról. (192. l.) Ugyanígy a Thália művészi törekvéseiről, amelyek többek között azért is annyira fontosak, mert ezek kerültek elsőnek munkásközönség elé, csak annyit tudunk meg, hogy a „külföldi színpadokon már diadalmaszkodó naturalizmus és impresszionizmus célkitűzéseit... akarta megvalósítani magyar színpadon” (203. l.), pedig az előbbieket szerint ezeket már a Vigszínház is megvalósította. Ugyanaz volt tehát a kettő? Másrészt a következő lapon azt olvassuk a Tháliáról, hogy „semmiféle stílushoz nem kötötte magát. Elve volt, hogy a színház alkalmazkodjék minden egyes szerző stílusához”. (204. l.) Ezek szerint mégsem volt naturalista? Az ezt követő lapon a Thália példája nyomán előálló kísérleti színházak felsorolása következik, de egyetlen szó sem arról, hogy ezek milyen irányban, milyen céllal kísérleteztek (205. l.) – s ugyanígy igen kevés magáról a színjáték módszeréről a két háború közötti kísérletekről adott beszámolóban (235. skk.), ahol pl. Majakovszkij, Toller, Katajev bemutatásáról olvassuk. Az itt szereplő nevek (például Ascher Oszkár, Gereblyés László, Gergely Sándor, Hont Ferenc, Jákó Pál, Szántó Judit, Tamás Aladár neve) alapján is észre fogja venni a figyelmes olvasó, hogy e kísérletek, melyek egyébként *természetesen Tanácsköztársaság utániak, holott előtte szerepelnek a könyv sorrendjében*, valamint hogy a később bemutatott törekvések (276. skk.) között bizonyos személyi egyezések vannak. Helyesebb volna, ha a magyar avantgard színjáték egész problematikáját a mű világosabban, sokoldalúbban tárgyalná, hiszen ez olyan kérdés, amely körül tiszta helyzetet kell teremteni. S az eljövendő nagy szintézisig ez nyilván meg is fog történni.

A magyar színjáték történetének e jelenlegi összefoglalása minden esetleg vitatható

pontja és álláspontja mellett, melyeknek sorát még természetesen folytatni is lehetne, ha indokolt volna egy ilyen sokágú és elvszerűen átgondolt munkánál apró részletekbe bocsájtkozunk, — minden, talán kérdéses szempontja mellett, kimondhatjuk, korszakot zár le és nyit meg a tudományág történetében. Összefoglaló színjátéktörténeti irodalmunkban elsőnek tartja figyelemmel a történeti korok változása szerint a színjáték különböző kultúrfokozatait: a folklóre — népi, a mímus-, a laikus és a hivatásos színjátszást, bár hogy ezeknek egymással való bonyolult összeshívódását bemutassa, arra majd csak (még sok részletkutatás után) a nagy szintézis vállalkozhatik. Rendkívül instruktívak a kötet rövid, pregnáns színészportréi, köztükk csak Laborfalvy Rózáét nem találtuk. Impozáns és elismerésre méltó az a törekvés, hogy a magyar színjáték történetét a kötet szerkesztője és szerzői kelet-európai összefüggéseiben mutassák be. Ez is első kísérlet, máris sok,

igen figyelemre méltó eredménnyel! Az egyik eredménye az új magyar színjátéktörténet győzelme a nacionalista előzmények, hagyományok fölött. Az eljövendő nagy szintézis nyilván sokkal részletesebben fogja tárgyalni a különböző nyelvű színjátékok együttélését, egymással való kapcsolatát, harcát és a kölcsönös hatásokat. Ebből a szempontból a magyarországi városok német nyelvű színjátéka a legnagyobb volumenű és intenzitású, legalábbis XVIII–XIX. század fordulójától kezdve, de már az iskolai színjátszás korától bőven akadnak szlovák és más szláv, közelebb a mi korunkhoz nyilván fontos román kapcsolatok az erdélyi magyar színjátszásban. Mindez még újra megvizsgálandó vagy újonnan felderítendő terület, de már itt van előttünk a munka kezdeménye e kötetben, melyet a magyar irodalomtörténetesek is be kell soroljanak állandó munkaeszközeik közé.

Vajda György Mihály

RÁDAY PÁL IRATAI

1–2. köt. 1703–1708. Sajtó alá rendezték: Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc és Pap László. Bp. 1955–1961. Akadémiai K. 828; 560.

Ráday Pált (1677–1733) a magyar irodalomtörténet kutatói — a munkásságával részletesen foglalkozó Négyesy László és Gorzó Gellért — jórészt csak vallásos és szerelmi költemények szerzőjeként tartották számon. A szabadságharc állami vezetésében, diplomáciájának irányításában játszott kiemelkedő szerepét, s ennek során kifejtett igen jelentős írói tevékenységét csak iratai rendszeres közzététele során ma ismerjük meg igazán. Ráday Pál, bár külföldi egyetemen nem végzett, kora legműveltebb emberei közé tartozott, s tudását minden fenntartás nélkül, hűségesen és eredményesen állította Rákóczi és a kuruc szabadságküzdelem szolgálatába. Ma már világosan látjuk, hogy Rákóczi céltudatos irányító munkája ellenére is az újonnan létrejött magyar államiság nemzetközi kapcsolatait nem mozgogtak volna európai szinten Ráday Pál tudása, megbízhatósága és páratlan munkabírása nélkül. Emellett a magyar művelődés áldozatkész pártfogója volt, baráti kapcsolatot tartott fenn kora jelentékeny íróival, művészeivel (Bél Mátyás, Debreceni Ember Pál, Pápai Páriz Ferenc, Mányoki Ádám), és a magyar nyelvű könyvek szenvedélyes gyűjtőjeként legbecesebb könyvtáraink egyikének megalapítója lett. Gedeon fiát egyenesen a nemzeti művelődés szolgálatára szánta és nevelte: saját keserves tapasztalataiból okulva megtiltotta neki a közéleti tevékenységet, a

szellemi foglalkozás felé irányítva figyelmét. A két író Ráday a XVII. századi magyar művelődés folytonosságát biztosítja a felvilágosodás korszaka felé. Megelégedéssel és elismeréssel fogadjuk tehát Ráday Pál iratainak eddig megjelent két kötetét, legfeljebb azon sajnálkozunk, hogy a gyűjtemény még mindig nem teljes, noha publikációja 1955 óta folyik. A sajtó alá rendezők (Benda Kálmán, Esze Tamás, Maksay Ferenc, Pap László, a II. kötetben már csak Benda és Maksay) kiváló munkát végeztek, s az irodalomtörténetész elismeréssel nyugtázhatja mindenre kiterjedő filológiai gondosságukat: a kötetekben a kutató — különösen ha a gyűjtemény teljessé válik — a Rákóczi-kor kitűnő repertóriumát kapja kézbe.

Rövid beszámolóknak nem vállalkozhat a Ráday-iratanyag politikai és diplomácia-történeti bemutatására, hivatásunknak egyedül néhány irodalomtörténeti tanulság levonását tartjuk. Legfeljebb annyit jegyezhetünk meg, hogy a kiadvány mintaszerű elrendezése és gazdag magyarázó anyaga sokkal világosabban tárja elénk a Rákóczi-kor egész politikáját, mint bármely eddigi akta-publikáció vagy összefoglalás. Nyomatékosan felhívjuk a figyelmet a II. kötet bevezető tanulmányának a kuruc diplomáciai szervezet ismertető fejezetére.

A most kiadott iratanyag néhány jelen-tékeny darabjában Ráday kiváló prózaírónak

mutatkozik. Eddig sem volt ismeretlen, hogy a híres *Recrudescent*nak mind latin, mind magyar szövege Ráday Pál tollából folyt, de ő fogalmazta Rákóczi összes magyar kiáltványait is (pl. a kiemelkedő stílusú zsidóit, I. 89. sz.); latin vitairataiban pedig kiterjedt közjogi ismeretekkel, éles logikával küzdött a császári zsarnokság ellen, mint az 1706-os tárgyalások megszakadása után írt *Explosió*-jában (RMK. II. 2280; I. 147. sz.), vagy a felvidéki megyék jezsuitákat pártoló beadványát visszautasító *Responsió*-jában (I. 162. sz.). Ráday irta a *Mercurius Veridicus* 1705–1708-as számait (I. 50., 66., 152. és II. 82. sz.), szép beszédeként mondott a Nemesi Társaság ifjai előtt (pl. II. 19. c.). Kiadványunk alaposan bizonyítja, hogy mindezek, Rákóczi kisebb-nagyobb stilisztikai változtatásai ellenére, Ráday Pál szellemének termékei. Igazat kell adnunk tehát a kiadvány szerkesztőinek, hogy a magyar irodalomtörténetírás sürgős feladatai közé kell iktatnunk a XVII. századi magyar politikai publicisztika fejlődésének vizsgálatát (I. 22. 1.). Az ilyenfajta vizsgálódásból derülhet ki, mit örökölt Ráday a múlt hagyományából, mit adott hozzá a maga írói képességeiből. Ha ma erre a kérdésre nem tudunk is még felelni, annyit máris leszögezhetünk, hogy Ráday magyar prózája barokk stílusú irodalmunk átlagon felüli teljesítménye. A *Recrudescent* magyar szövegének utolsó mondata elég lehet itt példának: „Hadakozik értünk (Istenben vetvén vas matskáját hajónknak) az ég, és nem tulajdonítván e' nyomorult nemzetségnek közönséges bűneit, midőn ennyi gonoszok közt habzó hajóit igaz ilyünknek a' tovább való előmenetelnek széles tengerére bocsáttyuk, az Isten gongyaviselésének bődögítő szelei által régi bődögságának bátorságos revelpartyára elvezérli, és immár valahára az örökké való tsendességnek diadalmaskodó örvendezésével megkoronazza” (I. 110. 1.). A hajózás közhelyének erősen kényszerű használata teszi igazán barokká a retorikus concinnitással felépített mondatot, de benne van a magyar protestáns stílushagyomány manierista cifrázó hajlama is, amit különösen jól bizonyít a latin változattal való összevetés. Kétségtelenül rokon Ráday Pál stílusa Rákóczi Ferencével, magunk azonban Rádaynál felismerni véljük az iskolai gyakorlat, az erősebb stílusfegyelem és a protestáns szónoki modor befolyását, szemben Rákóczi jezsuita iskolázottságával, amelyet magyarra szintén csak a protestáns stílushagyomány tanulmányozásával tudott átváltani. (Innen a rokonság kettőjük írásmódja között!) Nem fogadhatjuk el azonban a szerkesztőknek azt a megállapítást, hogy az irodalomtörténet „csak az emigráns Rákóczi írói arcképet rajzolta meg” (I. 23. 1.), mert Tolnai Gábor szép tanulmánya [az MTA Nyelv- és Irodalom-

tud. Osztályának Közleményei V. köt., 1954] éppen Rákóczi hazai irodalmi tevékenységéről adott alapos áttekintést.

Fel kell hívunk az irodalomtörténetész figyelmét az ún. *kuriális stílus* jelentkezésére is. Ráday, miként az egész XVII. század, kénytelen ezt a latin-magyar habarcsnyelvet használni, amikor a megyei nemességhez fordul. Jó példa Rákóczi 1704. novemberi körlevele (I. 22. e. sz.), amelyben egymás nyomába hágnak a *praesinuált securitás*, *homogialiter recognoscál*, *requirállyuk-e cum solennitate*-féle fordulatok. Ez a nemesi hétköznapi hivatalos nyelve, a bibliás és művészi emelkedettség azonban csak magyarul szólhat. (Vö. Rimay János prózájáról írt megfigyeléseinkkel, It. 1956. 238–239. 1.)

Érdekesek a Ráday-iratoknak azok az utalásai, amelyek kuruc verseket világítanak meg (I. 58. 1.: *Emlékezzél szegény Magyarországra*; 59. 1.: *Ricsány gyónása*), vagy a kor nevezetes íróira nyújtanak adalékokat (I. 43: Koháry István; 154: Pápai Páriz Ferenc; 213: D. Ember Pál; 217: Aachs Mihály; 303: Csécsi János; 522: Rozsnyai Dávid; II. 321: Bethlen Miklós). Felhívja e kiadvány figyelmünket Pápai Jánosra, Rákóczi portabeli követére. „Ízes nyelve, kitűnő jellemzései és kiapadhatatlan mesélőkedve... Pápaít a kor legjobb magyar prózaíróinak sorába emeli” (446. 1. 1. jgyz.). A nagyon értékes és gazdag életrajzi és egyéb magyarázó jegyzetek azonban itt-ott kiegészítésre szorulnának. A híres arithmetikus Tolvaj Ferenc (I. 207. 1.) losonci rektorkodása előtt Gyöngyösről szolgált, s művét is itt írta (Vö. RMK. I. 1175), ennek címlapján a *menyői* előnév szerepel; a 743. lap 2. jegyzetében nem Széchenyi György, hanem Pál kell; az RMK. III. számú Lanzhotsky-féle győzelmi költemény címe nem *Epicinium*, hanem *Epinicium*, hiszen a *niké* szó származéka (II. 501. 1. Hibásan a tárgymutatóban is!). Bartha Andrásnak a marosvásárhelyi fejedelmi beiktatáson elmondott beszéde is megjelent (Vizkelety András, ItK. 1960. 578–561. 1.).

Igen hasznosan lehetne vizsgálni Ráday Pál és kortársai stílusát a szentenciózus fordulatok, a régi magyar irodalmi közhe-lyek, a magyar adagiumok szemszögéből is. Eppen az említett Pápai János hivatkozik Pázmánynak az óvatos törökbarát politikát tanácsoló szavaira, s ezekkel a nyilatkozatokkal kapcsolatban idézi a magyarázó jegyzet a „gallérunk alá pökik az német” hatásos fordulatát. (I. 584) Nem hiányként, hanem csak a figyelem felhívása céljából említjük, hogy ez a szólásmód már Bornemisza Péternél felbukkan: „... mely német nemzetet leg alább valóának tartottak, az előt sugorok (ti. a magyar) és az pök most az gallér alá”. (Postill. V. 101. 1. Idézi Schulek Tibor: *Borne-*

misza Péter, Sopron – Bp – Győr, 1939. 285. 1. – A *Földpostilla* 633. lapjáról idézi Borzsák István: *Az antikvitás képe a XVI. században*, Bp. 1960. 468. 1.) – Ráday Pál a szécsényi országyűlés fejedelmi előterjesztésének fogalmazványában a várnai csata-vesztésnek a protestáns publicisztikában szélteben divatozó érvét használja, a katolikus Rákóczi a pápai hitszegésnek e példáját beszédéből kihagyja (I. 337); ott van azonban Rákóczi marosvásárhelyi fejedelmi előterjesztésében a jobbságyságnak az egyiptomi szolgasággal való összehasonlítása, ahogyan Apácainál és Martonfalvi Györgynél olvassuk, de németellenes éllel (II. 109. 1.). Ez is Ráday Pálnak a magyar irodalmi hagyományba kapcsolódására mutat. – Jól sejti a II. kötet

219. lapjának 2. jegyzete, hogy a Dániel-féle jóslatok „északi birodalmá”-ra való utalás nem Rákóczi vagy Ráday Jeleménye: ez is protestáns publicisztikai hagyomány, különösen Comenius és az álprófeta Drábik Miklós emlegették, csak hogy ők, II. Rákóczi György politikai terveit támogatandó, Lengyelországot értették rajta. (Lásd pl. *Kvacsala János: Egy álprófeta a XVII. században*. Száz. 1889. 745–766. 1.; uő: *A XVII. századi chiliasmus*, Prot. Szle. 1890. 428–450.)

Ráday Pál iratainak eddig megjelent két kötete komoly nyereség a magyar irodalom kutatója számára is, mint kiadvány pedig feltétlen elismerést érdemel. Reméljük, hogy a III. kötet sem várat már magára sokáig.

Bán Imre

FÖLDESSY GYULA: ADY MINDEN TITKAI

2. kiadás. Bp. 1962. Magvető K. 374 l.]

Egy életet eltölteni a zseni alázatos és titkait fürkésző szolgálatában maga is elegendő ok a halhatatlanságra. Hát még ha ez a szolgálat egyre-másra megújuló és feléledő harcokkal párosul a költő elismertetéséért, majd megfélemlítése és kisajátítása ellen. Ez az Ady melletti kettős szerep biztosítja Földessy Gyulának azt a tiszteletet, mely oly régóta övezi tanítványok, irodalomtörténészek és versértők körében.

1919-ben jelent meg első Ady-tanulmánya, mely már hitvallás volt és hitek múltán, idők fordultán is mindvégig megőrizte hűségét a mester iránt. Filozófiai érdeklődés hajtotta Adyhoz és megértője lett a művészek és a forradalmárnak egyaránt. Ez a megértés óvta meg attól, hogy a változó politikai konstellációk alatt bármikor is megfogyatkozzék emberségben, az esztétikai ítélet biztonságában és Adyt átengedje bármilyen politikai dívatnak. A forradalmas költőt, Petőfi ügyének folytatóját mutatta fel az egymást követő generációknak akár a tanári katedrán, akár könyvei és tanulmányai hosszú sorában.

Élete folyamán rengeteg széljegyzetet készített Ady verseihez s e tömegtelen feljegyzést adta ki 1949-ben *Ady minden titkai* című kötetében. Ezt egészítette ki az időközben felgyülemlett jegyzetekkel az új kiadásban. A versek fonalán elrendezett kommentárok hihetetlenül nagy ismeretanyagot tartalmaznak, olyan óriásit, hogy első pillanatra a gazdagság szédülete fog el bennünket. Zavarunk még csak fokozódik, ha a tömör széljegyzetek, sokszor félmondatos utalások, komplikált konkordanciák tömegében el akarunk igazodni. Egyvégtében végigolvasni Földessy Gyula jegyzeteit nem cél-

szerű tehát. Nem is ez a rendeltetésük. Ady egy-egy versének tanulmányozásához adnak segítséget ezek a jegyzetek. Arra serkentenek, hogy olvassuk figyelmebben elsősorban Ady verseit, de azokat a szerzőket is, akiket a kommentárok írójának az Ady-versek asszociálnak. Emellett nem egy összefüggő, szép elemzést is kapunk. Gondolok elsősorban a *Hunn új legenda* vagy *A fiaim sorsa* elemzésére. A finom megfigyelések tömegét rejtí magában a látszólag amorfi adathalmaz is. Így pl. Ady olvasmányai között rámutat az elfeledett Indali Gyula verseire, Ady Lajosnak nem egy téves versmagyarázatát igazítja helyre, pl. *A régi seregések* jegyzeteiben. Sok jelentős szöveghibára hívja fel a figyelmet Ady verseiben, melyeknek mérlegelése a kritikai kiadás sürgős feladata volna. Kifogyhatatlanul gazdag az Ady-vers-próza konkordanciák felfedezésében, bár itt a prózái kritikai kiadás hiányában gyakran nem megbízható Ady szövegekre utal. Egész tömegét tárja fel az értékes adalékoknak, felbecsülhetetlen forrásértékű személyes emlékeknek pl. – hogy csak néhányat említsünk – *a Kató a misén*, *A tavasznak alkonyata*, *a Föl, föl, Uram*, *Az öreg szakállas*, *a Hát ezért bolondultunk?* c. versek szövegéhez írt kommentárokból, vagy a *Ki látott engem?* kötet cím keletkezéséhez fűzött megjegyzéseiben.

Mégis, bármennyire gazdag és érdekes anyagot tárnak is fel ezek a kommentárok, az az érzésünk, hogy a nem nagyon szerencsés módszer következtében a sok értékes megfigyelés kicsit feloldódik a másodlagos érdekesítő adatok, párhuzamok tömegében. A szerző néha sajnálatos módon enged hatalmas erudíciója csábításának és ott is hatást vagy

párhuzamot keres, ahol ilyenről szó sem lehet, vagy éppen csak véletlen szóegyeztések mutat-
hatók ki. Fárszót és cseppet sem meggyőző a sok Ehrenburg-, Romain Rolland-, A. Tolsztoj-analógia, de olykor még a Goethe- és Petőfi-párhuzamok is feleslegesek. Sokkal gondolatébresztőbbek azok az analógiák, melyeket Ady szövegei és más szimbolista költők között tár fel a szerző, de ezek sem egyéni hatás formájában érdekesek, hiszen nyilvánvalóan mind a közös szimbolista szólamkincsből került Ady költészetébe. Ezt maga Földessy bizonyítja a legmeggyőzőbben, mikor elmondja, hogyan hívta fel Ady figyelmét egy harmadrangú német szimbolista költőre, Felix Dormannra, akinek egyik verse feltűnően hasonlít *A halál rokonához*. Kiderült, hogy Ady sohasem olvasta a verset. Ugyanígy kevéssé valószínű, hogy Adynak a Holnap-motivumot Anatole France-tól kellett vennie, hiszen a jövő, a holnap iránti lelkesedés logikusan következik a szimbolista költők közös magatartásából, a romantika és a múlt lenézéséből. Viszont sajnálatosan elkerülük néha figyelmét sokkal közvetlenebb hatások. Így pl. Ady a *Bihar vezér földjén* c. versében egész sorokat vesz át egy székely népballadából, amiről a kommentárok nem tesznek említést.

Úgy érzem, hogy udvariatság lenne a rangos tudós Földessy Gyulával szemben, ha bíráló megjegyzéseinket elhallgatnánk. Műve vitathatatlan értékét semmiképpen sem befolyásolhatja, ha megjegyzem, hogy magyarázataiban még mindig kísért itt-ott a régi misztikus hajlandóságú filozófus, akinek a mai Földessyhez már semmi köze nincsen. Ez keres misztikumot ott, ahol a legvaskosabb realitással állunk szemben (*A szerelem eposzából*), vagy reinkarnációt ott, ahol a költő egyetemesség érzésére kellett volna csak utalnia (*Nem először sírok*). Bizonyára nem veszi tiszteltetésnek Földessy Gyula, ha a sok

kitűnő versértelmezés mellett olyan is akad, amellyel vitáznék: így pl. az *Önd vezér unokája*, a *Kuruc Ádám testvérem*, *Valaki utánam kiált*, *A fiam bölcsőjénél*, *Az óperenciás tengeren*, *Kis női csukák* értelmezésével itt-ott nem értek egyet. Félreértette a bevezetésben idézett *Turgenyev leányai* című Ady-cikk egyik allúzióját is a bőszt Vladimírről, aki semmi esetre sem Lenin, hanem Vladimir nagyherceg, a cár nagybátyja, a cári seregek parancsnoka az 1905-ös vörös vasárnapon. Persze az ilyen félreértéseket a könyv szerkesztője könnyen kiküszöbölhette volna. Mint ahogy a szerkesztő a felelős elősorban olyan bántó pontatlanságokért is, hogy egy Petőfi-vers címét rosszul idézi *Az őt Kaján* elemzésében, egy prózaí ci cikket versnek mond a *Vig urfiak tora* kommentárjában, hogy idézetek könnyen kideríthető lelőhelyét nem kereste ki, mint *Az elsőüttölt utcán* vagy a *Nőkergető, fényes hazugság* kommentárjában stb. stb. Ugyancsak a kiadó hibája az apparátus célszerűtlen volta. Teljesen felesleges volt a nagy fáradtsággal összeállított kezdősorok mutatója, viszont nagyon nélkülöztük a megjelenési dátumok feltüntetését. És ha már egyetlen új kiadású Ady-verskötet sem közli érthetetlen okból Ady dedikációit, akkor szívesen vettük volna, ha Földessy kommentárjaiban minden alkalommal feltünteteti az ajánlásokat, ahogyan azt néhány esetben meg is tette.

De mindezek után is csak azt ismételhetjük, hogy rendkívül hasznos könyv az *Ady minden titkai* mindazoknak, akik Ady verseivel behatóbban akarnak foglalkozni, tanároknak, akik Ady verseinek egy fordulatához, egy-egy nehezebb utalásához találnak hasznos segítséget a könyvben és nem utolsósorban az Ady-filológusoknak, akik kritikai kiadás hiányában nagyon rá vannak utalva Földessy feljegyzéseire.

Vezér Erzsébet

KÖNNY Ű LÁSZLÓ: AZ AMERIKAI MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE

Szemelvényekkel. New York, 1961. Amerikai Magyar Írók Munkaközössége. 136 l.

A tárgy fontos és érdekes. Régóta vita tárgya, hogy ki Jegyen a számontartója, irodalomtörténeti gondozója annak a magyar irodalomnak, amely határainkon kívül jött létre, szoros kapcsolatban egy-egy külső ország kulturális atmoszférájával. Nyilvánvaló, hogy a feladatot nem lehet kölcsönösen egymásra hárítani. A magyarországi tudományosság-nak éppúgy számon kell tartania a világ bármely sarkán élő magyar nyelvű irodalom értékeit (s ehhez nem férhet a nacionalista szemlélet szemernyi szennye sem), mint amilyen természetesen végbemegy a külföldi

magyar nyelvű irodalom – mint az illető ország irodalma szerves részének – esztétikai, történeti elemzése.

A gyakorlatban e kérdések nagyrészt megoldottak a mában, a múltra vonatkozóan azonban irodalomtudományunknak még adósságai vannak. Az elmúlt években megindult már pl. a két háború közötti emigráns magyar irodalom kutatása, amely ennek a problémakörnek csak egyetlen, speciális területe, mégis például mit tudunk – hogy tárgyunknál maradjunk – arról az irodalomról, amely a múlt század végétől Amerikába sza-

kadt milliónyi magyar nyomán kelt életre? Úgyiszlóván semmit. A munka nehézségei részben objektívek, a nagy távolság, a rendelkezésre álló dokumentumok hézagos volta stb. Ilyen körülmények között természetesen különös fontossága lehet az adott országban élő kutatók tevékenységének. A terra incognita-tudat nem jogosíthat fel bennünket a fölényes ítélkezésre, hiszen ha meggondoljuk, hogy csak Észak-Amerikában az elmúlt évtizedekben mintegy 100 napi-, heti-lap és folyóirat jelent meg magyar nyelven s hogy majdnem félezer magyar kulturális egyesület működött és működik részben még ma is ezen a földön s ha tudjuk, hogy közel ötszáz magyar származású tudós oktatott és oktat ma is az USA legkülönbözőbb egyetemén, főiskoláin, kollégiumok katedráin, akkor sejtethetjük, hogy mindez az intellektuális erő nem vesztetett el nyomtalanul az ottani magyar kulturális élet számára, még akkor sem, ha természetesen végbement is az amerikai szellemi életbe való folyamatos és fokozatos beolvadás.

Néhány magyar származású tudós foglalkozik az USA-ban a magyar irodalom és a kulturális mozgalmak történetével, bibliográfiák elkészítésével. Csak nemrég készült el pl. Kerecseny János lexikonszerű gyűjteménye a nyugaton élő magyar írók, művészek adataival. Lényegében ezt a fajta vállalkozást folytatja Könnyű László köteté is. A legrégibb emlékek (Budai Parmenius István, Kelp János, Bettelheim Bernát stb.) adatainak rövid felsorolása után három szakaszban tárgyalja az amerikai magyar irodalom történetét. Az első fejezet az úttörő nemzedékről szól, lényegében a Kossuth-emigráció korától az első világháború végéig, a második részben a két háború közötti korszakról van szó s még itt található a legtöbb érdemes vagy legalább érdekes név. (Így pl. adatokat közöl a szerző Lesznai Annáról, Faludy Györgyről, Tamási Áronról, Hock Jánosról, Jászi Oskárról, Remenyik Zsigmondról, Ignotusról, Lengyel Menyhértől, Molnár Ferencről stb.). A harmadik fejezet tartalmazza az „Új nemzedék”-ről szóló tudnivalókat, itt kap helyet Köröndi Ferenc, Wass Albert mellett Zilahy Lajos is és Fenyő Miksa. A szerző módszere: lexikonszerű adatközlés, a többnyire miniatűr szemelvénybemutatás. A sajtótörténet, a politikai, egyházi és tudományos irodalom egy-egy igen tömör összefoglaló fejezetbe kerül, mivel Könnyű célkitűzése elsősorban a szépirodalom művelőinek bemutatása volt. Felvett olyan írókat is, akik életüknek csupán egy szakaszában éltek Amerikában, ha ez az élmény maradandó nyomot hagyott munkásságukon.

Az elmondottakból kitűnhet, hogy az olvasó érdeklődéssel fogadhatná e kötetet, ha nem ismerné némileg a szellemi égtáját, ahol a

könyv létrejött. A mérsékelt várakozás megővja az olvasót a csalódástól. Elengedhetetlen, hogy ne lelkiismeretes figyelemmel értékeljük az összegyűjtött adatokat, amelyek közt sok ismert és sok ismeretlen is található; s az igyekezetet, amellyel a szerző az amerikai magyar nyelvű irodalom történetének feltárásán buzgólkodott. Lelkesedésünket azonban sajnos nemcsak az hűti le, hogy a kötet terjedelme okán nem volt lehetséges a néhány valóban jelentős író munkásságának alaposabb és méltóbb elemzése. Nagyobb baj az irodalmi dilettantizmusnak és a malomalji politikaiságnak disztelen házasságából született szerzői szlélet. Ez okozta, hogy Könnyű, bár egyoldalúsággal vádol más úttörőket, maga is így válogat, s kifejezetten arra törekszik, hogy lehetőleg csak jellegzetesen jobboldali világnézetű szerzőket szerepeltessen. Eközben nem riad vissza attól sem, hogy az írásra rászabadult volt Horthy-tiszteket, 1956-os ellenforradalmárokat, mindenféle sajtópapir-befirkáló dilettánst és tollnokot felsorakoztasson; olyan „neves” írókat, akikről itthon soha senki nem hallott, noha itthon is „alkottak” állítólag. Ezzel Könnyű nemcsak a néhány valóban tisztább fényű írói mű értékelését homályosítja el, hanem diszkreditálja a magyar kultúra iránt érdeklődők előtt azt az ügyet, amelyet szolgálni kívánt.

Az adott szemelvények túlnyomóan nagy részéből tömény nacionalizmus, sötéten reakciós butaság és dilettantizmus, kétségbeejtő dilettantizmus árad. Csak izelítőül álljon itt az átlagból néhány sor. Szabó László, az egykori sárospataki lelkész így zeng azokhoz, akik 1957-ben hazahívták:

„Ha nem csattoghat ős turulom szárnya
Az emberség magyar hegyormain,
Meggyilkolt Ábelek temetésére
Nem csabíthat haza engem Kain.”

Még ennél is riasztóbb Zilahi Farnos Eszter hisztérikus rikoltozása:

„De álmatlan éjszakán, békés csendben
fellázadok! Ököllel verném a vasfalat,
mely megett fajtám, nemzetem
bilincsbe kötve a sir felé halad.”

Úgy hiszem, hogy ezek a szemelvények megmutatják, milyen vállalkozással állunk szemben, s hogy mi lehet egy ilyen irodalomtörténet értéke. Könnyű, aki egykor idehaza kezdte gyanús értékű és színű irodalmi munkásságát, majd 1945 után Ausztriában folytatta azt, újabban pedig az USA hű állampolgáraként üzi a lélek- és szellemmégezést, tirádákat zeng a jó „régir rendről”, amelynek visszaállítására – úgymond – törekedni kell. Előtte még az olyan „vívódó” szerzők sem állhatnak meg, akik végül is nyugatra érkeztek; így pl. Zilahyt is megrója, mert 1945 után elvállalta a Magyar–Szovjet Baráti

Társaság elnöki tisztét, s ezzel „a tehetséges magyar író — írja Könnnyű — a politikai szelek eszköze s a dekadens irányzat (sic!) képviselője lett.” Még ennél is dühödtebben értékeli Könnnyű Remenyiket, akiről ezt írja: „Bolhacirkusz című kötete ellen az ügyész-ség az erkölcstelenség, istenkáromlás, vallás elleni vétség, polgári társadalom és osztály-elleni izgatás stb. vádját emelte. Ezeket mind ki is merítette, amihez még a baloldali politikai propagandát, izléstelenséget, trágár szavak használatát, teméntelen gúnyt, ostobaságot, cinizmust és iróniát is nyugodtan hozzáadhatjuk”. (79.) Miért vajon ez az elkeseredett szitkozódás Remenyik ellen? Talán azért, mert ő nem Zilahy útján járt, hanem ellenkező irányba haladt és a progresszív magyar irodalom neves alkotója lett. Könnnyű politikai rosszhiszemősége esztétikai érzéketlenséggel, irodalmi dilettantizmussal társul. Erre nem lehet mentség, ha már az írásra és tudosságra vállalkozott. Milyen jelzővel illessük magabiztosságát, amellyel amerikai földre kívánja plántálni a magyar kultúra törzsét, s mit szólunk az ilyen formulákhoz?: „Mivel az óhazai rendszer nem képviselte a magyar nép legnemesebb lelki aspirációját, e szellemi misszió elvégzésének feladatát az amerikai magyar írók vállalták magukra.”

Nem lehet azonban azt mondanunk, hogy semmilyen haszna sincs Könnnyű könyvének. A legfontosabb érdeme, hogy rádöbbeníti az olvasót, a magyar irodalomtörténet kutatóit arra a felelősségre, amely terheli őket az irodalom, a magyar nyelvű művelődés e terrénumai iránt. Vajon nem volt az USA-ban olyan irodalom, olyan kulturális mozgalom, amely ha nem is a legmagasabb szinten, de

mégis a haladó eszmék szolgálatában született és virágzott? Volt, nagyon is volt, de erről Könnnyű mit sem tud, vagy nem akar tudni. Pedig tudhatná, hogy a sok tucat amerikai magyar nyelvű lap között a munkásságnak is voltak lapjai, s már igen korán antológiákat jelentettek meg az amerikai magyar munkásköltők. Hallhatta volna Könnnyű Ábet Ádám szavát, hallhatott volna az első háború utáni Gyetvai Jánosról, Lékai Jánosról, Egri Lajosról; olvashatta volna az Új Előre hasábjait, kulturális rovatát, amelyből megcsaphatta volna ellenforradalmár lélkét az amerikai földön hazát talált szocialista, sőt kommunista magyar irodalom levegője; kikúthatta volna Könnnyű az amerikai bánya- és iparvárosokban alakult magyar proletkult-körök, kulturális szervezetek történetét; megsejthette volna, hogy van a mélabús-szентimentális-búsmagyarkodó és még annál is rosszabb irodalomalatti irodalomnál egészségesebb hang is ennek a kontinensnek magyar nyelvű irodalmában. Elvégzi-e valaha valaki odakint ezt a feltáró, értékelő munkát? Nem tudhatjuk. A munkásmozgalomban résztvevő kultúrmunkások maroknyi csoportja él már csak odakint, lehetőségeik korlátozottak. A hazába visszatért veteránok egy kis munkaközössége dolgozik most az emlékek, a múlt feltárásán, jut-e idejük az irodalom feldolgozására is? S főleg, összegyűjthetik-e az írásos emlékeket, lapokat, kiadványokat, s megfelelően értékeljük-e azokat az anyagokat, amelyek eddig már birtokunkban vannak? Ezek a kérdések jutottak eszembe Könnnyű könyve olvasása közben.

Illés László

KARINTHY FRIGYES VÁLOGATOTT MŰVEI

Bevezette, válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket összeállította: Kardos László. Bp. 1962. Szépirodalmi K. 771 l. (Magyar Klasszikusok)

Az ötvenes évek elején a Nyugat-nemzedék jó néhány tagját, Babitsot, Kosztolányit, Krúdyt, Karinthyt és másokat fanyalgás és sértő agyonhallgatás övezett. Kimaradtak a Magyar Klasszikusok-sorozatból, de azonkívül is ritkán jelent meg tőlük kötet, s róluk még kevesebb.

Ez a válogatás éppen azért jelentős, mert nem pusztán irodalomtörténeti kegyeletadás, hanem bizonyítási kísérlete Karinthy klasszikus voltának. E kísérlet két fontos pillére támaszkodik. Egy önálló könyvecskének is beillő tanulmányra és egy tekintélyes szemelvényre, amely az író legjobb műveinek hossz- és keresztmetszetén keresztül igyekszik tanúságot tenni valós értékeiről, választ adni arra a kérdésre, hogy vajon mennyi az időálló alkotás, hogy a gondos

válogatás előnyösebb színben tünteti-e föl a Karinthy-életművet, mint az utóbbi évek viszonylag teljességre törekvő sorozatos kiadása. Mert valljuk meg, Karinthy klasszikuságának kétségbevonása nem a dogmatikus kultúrpolitika következménye csupán, de nem is csak egyes rétegek véleménye, hanem még az öt szerető jó barátok titkos, soha be nem vallott, sajtó gondolata is.

Kardos Lászlónak tehát arra kellett vállalkoznia, hogy tanulmányával és válogatásával nemcsak a Tamásokat és Pilátusokat, hanem a Júdásokat is álláspontjuk bizonyos revidálására kényszerítse.

S ennek során arra kényszerült, hogy nagymértékben revidálja saját, még 1959-ben is vallott nézeteit is.

Minden olyan elhunyt íróról, akinek még

élnék barátai, ismerősei, általában két fő vélemény típus alakul ki a halálát követő időszakban. A barátokat és ismerőseket nagymértékben befolyásolják az emlékek, a személyes kapcsolatok hatása. Műveiket nem „abszolút” értelemben értékelik, hanem beleágyazzák szubjektív emlékeikbe, sok esetben beleéreznek egyes írásokba olyan mozzanatoknak is, amelyek valójában nem az író és a mű, hanem Karinthynek az embernek, a kortársi, baráti vagy ellenséges, de mindenképpen torzító tükörből elővillanó képe csupán.

Szuggesztív egyénisége bódulatában nagyon bonyolult, zseniális, de félbe maradt, ellentmondásos, következtetlen, elvetélt írónak tartják, akinek művei jó részét pusztán a pénz utáni hajsza sugallta, s eszmei emberi magatartását meglehetősen ingadozónak ismerik. Szemükben Karinthy írásainak mondanivalóját lerontják a közvetlen emlékek, a fehér asztalnál elhangzott, vagy bizalmas körökben exponált bonmot-k.

Azok viszont, akik nem ismerték az író személyesen, csak művei alapján ítélik meg. S a művek vallatása más eredményre vezet, mint a kortársak egy részének vallomásai. Természetesen ez a kettősség, s a kétféle Karinthy-kép végső soron generációs probléma.

Kardos László a kortárs-generációhoz tartozik, s azt a Karinthy-képet, amelyet 1926-ban alakított ki magának, lényegében 1959-ig megőrizte, legfőkébb árnyalta, finomította. Az 1926 és 1946 közötti időszakban írott Karinthy-cikkeit, tanulmányait 1946-ban összefogta, majd kevés változtatással 1959-ben ismét megjelentette tanulmánykötetében.

A Magyar Klasszikusok előszavában adott Karinthy-képe azonban jelentősen megváltozott, nagymértékben közeledett a mai generáció Karinthy-képéhez.

Ez a közeledés hallatlanul izgalmas fejlődési folyamat, és Kardos László példát mutató tudosi ruganyosságára vall. Az 1926 és 1962 között eltelt 36 esztendő nemcsak a kezdő irodalomtörténészt érlelte jelentős tudóssá, hanem a magyar történelem izgalmas, eseményekben dús korszakát is alkotja. Az életmű, amelynek elemzéséhez hozzáfértett Kardos László, 1938-ban megszakadt, s átalakultak azok a társadalmi viszonyok is, amelyek erre az életműre oly döntően hatottak. Az irodalomtörténész világnézete is megváltozott. Azok a szempontok, azok a mércék, amelyekkel 1945 előtt vizsgálta Karinthy életművét, hirtelen elavultak. Hallatlan tudosi önfegyelem, akaraterő kell ahhoz, hogy módosítson egy hosszú évtizedek gondos munkájával kialakított íróportrén. Sokkal könnyebb elkezdeni valamit, mint a már meglévőt félredobni és újrakészíteni. Persze Kardos László igen sokat fel tudott használni

régi Karinthy-képéből is az új megformáláshoz.

Az 1946-os (és részben az 1959-es) Karinthy-portréra három jelentős tényező hatott. Az irodalomtörténész polgári világnézete, a téma megközelítése, az esszéista módszer, s végül, hogy Karinthy munkásságának főleg első két korszakára építette koncepcióját, a harmadik, 1929–1938 közötti korszakot aránylag kevésbé vette figyelembe — főleg az írói világnézet fejlődését illetően.

A tanulmányra talán a legszembeeszköbben jellemző, hogy regisztrál, pusztán csak leírja Karinthy művészetének jellemzőit, és itt is a legpontosabb, legmaradandóbb elemzése. Karinthy sajátosságos, bonyolult, meredeken fölívelő és kétségbeejtően lehulló, bátor és megalkuvó egyéniségének olyan pillanat-képeit rögzíti, amelyeket aligha nélkülözhet a Karinthyval foglalkozó irodalomtudomány. Kardos László úgyszólván mindent földértett az íróról, amit az esszé leíró módszerével földéríthetett, s belelátott ennek az izgalmas életműnek a mélyeibe is, amennyire a szellem-történet fényei mellett beláthatott.

Az is tény azonban, hogy nem merítette ki azokat a lehetőségeket, amelyeket a polgári pozitivist, racionalista tudomány lehetővé tett, nem derítette föl hiánytalanul a Karinthy-életmű jellegzetesen huszadik századi, modern vonatkozásait. Természettudományos érdeklődésének kihatását a művek gondolati-ságára, formakincsére, háborúellenességét, antifasizmusát s világnézetének sokrétűségét.

Kardos László tanulmányának kiindulópontja a század első évtizedének és a kor szellemének az íróra tett hatása. Helyesen látja, hogy az eklekticizmusnak ez a „kusza korszaka” kihatott az egész életműre. Azt írja, hogy „az abszolútum és relativum közt való beteg vergődésének különös csiszolású, de igaz tükre Karinthy művésze.” (7. l.) Ugyancsak rendkívül találó az az észrevétele is, hogy Karinthy munkásságának motorja az író minduntalan fölbuzgó törekvése, hogy rendet teremtsen maga körül, a század elejének szellemi mozgalmaitól kapott nehéz örökségben, a saját gondolkodásában.

Ebből a világnézeti gócból kiindulva elemzi az író műveit. Ennek tulajdonítja, hogy Karinthy „elszór minden előítéletet”, hogy a „földi és emberi viszonylatokon túl szeretne lendülni,” s hogy „az álom és az örület kedves területei.” Példái, amelyeket említ tettelei bizonyítására, korrektek (*A rossz álom, Feltámadás, Az ítélet, Buxbaumné a ja, Játékok, Új élet*). E tétel szellemében elemzi az *Utazás Faramidoba* című regényt, s a *Csevegés az ünnepen* című karcolatot, az *Ezerarcú télek* legendáját, sőt a harmincas évek alkotását, a *Mennyei riportot* is. Azaz, Karinthy életének utolsó korszakát a korábbi korszak szemszögéből ítéli meg.

E fejtegetéseit záró következtetése azonban már erősen vitatható, elmisztifikálja Karinthy filozófiai magatartását. Ezt írja: „Ielkivilágának irányító középpontjául az abszolútum és a relativum küzdelmét ismerjük fel.” (21. l.) Megállapításai helytállóak, de esszéista módszere (azaz nem történelmi szemlélete) következtében csak a fél igazságot tartalmazza. A karcolatok egy része ugyanis inkább csak játéknak hat, játéknak, amelyhez filozófiai mondanivalót kötni kockázatos és csak Kardos László szellemes okfejtése, meggyőző szuggesztív tudósi tekintélye leplezi a mű és a neki tulajdonított filozófiai tartalom közötti kontrasztot.

Vitathatóbbnak érezzük azonban elemzéseit azokon a pontokon, amelyekben a kortól elszakítva tárgyalja az egyes műveket. Gondolunk itt elsősorban az *Utazás Faredidoba*, az *Ezerarcú lélek*, sőt a *Holnap reggel* és a *Mennyei riport* elemzéseire is. Hangsúlyozzuk, hogy amit Kardos László megállapít róluk, mind igaz, de nem tartalmazza a teljes igazságot. Az *Utazás Faredidobában* nem az abszolútum és a relativum közötti ellentét az elsődleges, hanem a háborúellenesség; a relativizmus a szatirikus ábrázolás eszköze főként. Telma Titusz történetében sem a filozófiai mag a lényeges, hanem az, hogy a polgári pacifista Karinthy ebben az írásában lép előbbre az aktív háborúellenesség felé. Az a megállapítás sem teljes értékű, hogy a *Holnap reggel* a halálfélelem kérdését elemzi (14. l.). Ember Sándor nemcsak a halálfélelemtől, hanem mindenekelőtt a társadalmi előítéletektől szabadul meg, sőt igen aktuális mozzanata a drámának, hogy a halálfélelemből megszabadult Ember Sándor nem szolgáltatja ki találmányát a hadseregnek. S mindezeket 1915–1916-ban!

A Karinthy-művek sorozatos és remekbe sikerült elemzései közül is kiemelkednek novella és regény magyarázatai.

De talán a legbravúrosabbak verselemzései. Mindazt, amit Karinthy verseiről elmond, a későbbi tanulmányoknak legfőlőbb idézni lehet — tovább fejleszteni, vagy elvetni aligha. Megdőbbentően mélyre ás Karinthy költői magatartásába, s formai elemzései végső soron a költői tartás belső pilléreit hozzák napvilágra.

Az igazság azonban itt is csak félig kimonrott. Kardos László ugyanis elhanyagolja a harmincas években született versek szinte kizárólagosan antifasiszta tartalmát, nem elemzi azt a kor-atmoszférát, amely ezeknek a verseknek serkentője volt. Nem különbözteti meg a két kötetet egymástól. A *Nem mondhatom el senkinek* és az *Üzenet a palackban* között óriási a fejlődés. Nemcsak a technikai bravúr vált át prozodikus versformálássá, hanem a mondanivaló is roppant átalakuláson megy át. Kevés az, amit Kardos Lász-

ló megállapít róluk — bármennyire igaz is, hogy a *Számadás a tántalomról* biblikus indítékú, hogy a *Nagypénteki kereplőben* Poe harangjátékát utánozza, hogy a *Rózsaszín terror* című verse közeledés a novellához, s hogy a *Tomi* már igazi novella. De ez a talán „legapolitikusabb” verse így kezdődik:

„Nehezen szánom rá magam hogy a lelkemen
könnyítsek
S meggyónjam önmagamnak dadogó szavak-
kal a bűnt
Mert bűnnek számít e kemény és harcoló kor-
ban a részvét
Ha nem arra való s elismerten szomorú tárgy-
ra pazarlod
Mint amilyen az emberi balsors és a munka-
nélküliség
Láttam meghalni kórházban és harcban és
vesztőhelyen is
Embertársaimat és megesett hogy meg se
sirattam őket
....”

A vers, a *Tomi halála* csak ürügyül szolgál a költőnek arra, hogy megrázó képet fessen a korszak egyre embertelenebbé váló légköréről, s hogy a szeretetnek, mint a legemberibb érzésnek a szépségét hirdesse, szemben a kor dúló eszméjével.

És ez a verse valójában nem is tartozik az igazán nagy antifasiszta Karinthy-versek közé. Ezzel a megállapítással nem a vers jelentőségét szeretném kisebbiteni, hanem e többi hely hiánya miatt nem elemezhető antifasiszta költemény szépségét, nagyságát, világnézeti gazdagságát szeretném kiemelni.

Ugyancsak Karinthy antifasiszta korszakának értékes alkotásai publicisztikai írásai, amelyek eddig kötetben még nem jelentek meg. Körülbelül 120–140 antifasiszta cikket sikerült összegyűjteni. Antifasiszta verseivel, regénymotívumaival, humoreszkjeivel és novelláival együtt számbelileg is jelentős megnyilatkozás ez. Körülbelül azt jelenti, hogy Karinthy a harmincas években majdnem minden második-harmadik héten tiltakozó művel jelentkezett a napilapok hasábjain.

Ennek a politikai magatartásnak az érdemén alul való becsülése azonban nem Kardos László egyéni véleménye, hanem a kortárs generáció egy részének vélekedése is. Ezt a fennmaradt recenziók és kritikák, valamint a visszaemlékezés-irodalom is dokumentálja. Az idevonatkozó észrevételek meglehetősen szórványosak.

Az elmondottak remélhetően jól érzékel-
tetik azt a tiszteletre méltó tettet, amellyel
Kardos László legújabb Karinthy-tanulmá-
nyában szakított korábbi nézeteivel, illetve
a kortársi Karinthy-képpel, és hozzáigazította
saját koncepcióját a „fiatalabb generáció”
Karinthy-szemléletéhez.

A Magyar Klasszikusokhoz írott bevezetőjében már finoman és mértéktartóan elemzi Karinthy írásainak világnézeti vonatkozásait is.

Új koncepciójában a relatív és az abszolút értékek harca a „megingó polgári világ sorsát tükrözi az értelmiség kételyein át...” (11. l.) S míg korábbi írásaiban relativizmus „lelket kitöltő és döntően formáló tartalom” volt, most már „állandó tartalmi mozzanat, állandó szemléleti formá”-vá szelidült. (20. l.) Kiemeli a természettudomány szerepét is Karinthy világnézetének alakulásában, s nagymértékben tovább fejlesztette Karinthy háborúellenességéről vallott nézeteit. Erről szól a teljesen újnak mondható III. fejezet, sőt ugyanitt elemzi megkapó finomsággal Karinthy „tökeellenességének” sajátosságait is. (28. l.) Talán ez a mozzanat a legerőteljesebb előbbrelépés Kardos László Karinthy-koncepciójának továbbfejlesztésében.

A tanulmány legmegragadóbb részletei azonban az ember és az író Karinthy kettőségének elemzése, illetve a kortársi és a Karinthy halála utáni generáció koncepciójának összehangolása. Kardos László helyesen tapint rá a lényegre. Egyik koncepciót sem veti el, hanem mind a kettőből a maradandó elemeket emeli ki, s a korábbi Karinthy-kép ma is érvényes vonásaival gazdagítja az új nemzedék fölfogását.

Ugyancsak finomabbá árnyalja a paródiákról vallott nézeteit, és a satírákra vonatkozó megállapításait is.

Egyetlen ponton érzünk továbbra is hiányosságot. Karinthy 1929 és 1938 közötti szakaszának világnézeti elemzésében. Nemcsak az *Üzenet a palackban*, a *Láthatatlan börtön*, a *Karácsonyi Karének*, a *Karácsonyi elégia*, a *reformnemzedékhez* s a többi nagy antifasiszta vers világnézeti elemzésével marad adós, hanem a már említett publicisztika értékelésével is.

Látszólag többet foglalkoztunk Kardos László korábbi tanulmányainak elemzésével, mint e legutóbbi írásával. Valójában azonban, amit korábban dicséretképpen elmondottunk régi tanulmányairól, erre a Magyar Klasszikusokról írott bevezetőre is értettük, mert a helytálló részeket (és ezek nem kis számban találhatunk régi írásaiban) Kardos László úgyszólván hiánytalanul beépítette új koncepciójába. Éppen csak megemlítjük, novella-, humoreszk-paródia-elemzéseit (ez utóbbit is finomította!) és mélyreható értékelését az *Utazás a koponyám körül* című nagy regénynek. Az új koncepcióban is megőrizték hamvasságukat stílus-elemzései, s Karinthy művészi sajátosságainak értékelő leírása.

Az esszé műfaja bizonyos határokat szab egy-egy írói portré teljességének. Persze van-

nak olyan életművek, amelyek időrendi fejlődése teljesen elhanyagolható. Karinthy esetében azonban a fejlődés időrendi tagolása igen fontos. A kortársak általában úgy emlékeznek Karinthy életművére, hogy a háborúellenesség és a nőkérdés volt a középponti problémája. Ezt a koncepciót lényegében átveszi Kardos László is (22. l.), valójában azonban a tanulmány egyes részleteiben árnyalja ezt a megállapítást. Az író fejlődésének változásait azonban így sem sikerül érzékeltetnie. Éppen csak vázlatosan, így tagolhatnánk ezt a fejlődésmenetet: 1914 előtt: freudizmus és strindbergizmus, irodalmi paródiák, a városi élet kabaré-megjelenése. 1914—1919 között: háborúellenesség, technicizmus, majd forradalomellenesség. 1919—1925: ismét a nőkérdés, freudizmus, sőt bizonyos miszticizmus. 1925—1930: racionalizmus, leszámolás a freudizmussal, a strindbergizmussal, a fajelmélet ellen, a Mussolini-féle fasizmus ellen. 1930—1938: a német náciizmus ellen, a fasiszta diktatúra ellen, a korszak imperialisztikus jelenségei ellen, a XVIII. századi polgári racionalizmus szellemében.

Tehát egy-egy probléma általánosítása az egész életműre nem fedi Karinthy írói útját. Persze ez a taglalás még tovább is árnyalható, most azonban ez nem feladatunk.

Az 1962-es tanulmány teljesen új fejezeteket hoz Karinthy külföldi írókkal való rokonságának és eredetiségének elemzésével. Ugyancsak gazdag és szintén új a III. fejezet is, amelyben az apolitizmus és a kozmopolitizmus problémáját fejtegeti és az ellenforradalom idején tanúsított magatartását értékeli.

Röviden szólunk a válogatásról. Szembeszökő az anyag százalékbán is kifejezhető arányossága. Az *Így irtok ti kb. 20 százalék*, ugyancsak ennyi az *Utazás a koponyám körül*. A humoreszkek és a *Tanár úr kérem* valamivel több 20 százaléknál. Novellái 7, háborúellenes publicisztikája 8, elmélkedései 3 százalékot tesznek ki. A fennmaradt körülbelül 20 százalék drámáiból és verseiből ad izelítőt.

A válogatás valóban Karinthy legjobb műveit tartalmazza. Legföljebb a novellákat keveselljük, néhány szép lélektani novellát vagy késői korszakának realiztikus elbeszélését. A versek választékát is szívesen látnánk gazdagabbnak. Teljesen hiányzanak viszont 1929—1938 közötti publicisztikai írásai.

Kardos László új tanulmánya és válogatása nemcsak azért öröm számunkra, mert igazolni látjuk eddigi törekvéseinket a Karinthy-életmű újraértékelésében, hanem azért is, mert finom módszereivel, érzékenységgel, egész irodalomtudományunk példát mutató eseménye.

Szalay Károly

Tíz évvel Gáldi László könyvének megjelenése előtt, 1951-ben írja Horváth János *Rendszeres magyar versstanának* előszavában: „Oly rendszerezést... mely a Négyesyé óta felhalmozódott részlettanulmányok és viták tanulságait levonva korunk igényeit legalább megközelítőleg oly mértékben elégíthetné ki, mint Négyesy kitűnő könyve a maga koráét, s oly mértékben válhatna szilárd, vagy vitatásra méltó alapjává verstudományi érdeklődésünknek, mint Négyesyé volt csaknem hét évtizeden át: hiába keresünk.” Majdnem ugyanezt az indokolást hozhatjuk fel Gáldi versstanának megírása mellett. Mert ha számos tekintetben érvényben van is Horváth János verstana, s nem egy kérdésben ma is hozzá fordulunk útbaigazításért, nem felesleges, sőt szükséges egy olyan rendszerezés, amely tíz év eredményeit is begyűjtve, részben már más, korszerűbb szempontok és alapelvek szerint készült. Azután ma is időszérű az a panasz, amely újabban mind sürűbben hangzik el nagyközönségünk, sőt szakembereink és helyel-közzel költőink verstani tájékoztatatlansága miatt. Ennek a fogyatékosságnak orvoslását szolgálja Hegedűs Géza nemrég (1959) megjelent könyve is, *A költői mesterség*, amely — hisz a szerző szerint is — „hangja a beszélgetéseké, nemegyszer a könnyed csevegeké” — inkább a nagyközönség, mint a szakemberek igényeinek kielégítésében tölthet be hasznos szerepet. Gáldi verstana kevésbé a nagyközönség, inkább a szakemberek — tanárok, tanárjelöltek, költők — kezében lehet hasznos a hiányosságok orvoslásában, de a verstudomány művelői is tanulsággal forgathatják. Mindezen túlmenően azonban más célt is szolgál: „A vers formájának megismerése nem öncél, hanem a vers szerkezetén és zeneiségén át vezető út a költészet közvetlenebb átélése felé.” (14.) S ezzel eléri annak az egyoldalúságnak a megszüntetését, amely a tartalmi értékek mellett szereti elhanyagolni a formai elemeket, ezek között is leginkább a versformát.

Ezzel már sejtettük is némileg, mi az, amit újszerűnek látunk Gáldi művében. Nem árt ezekre a vonatkozásokra külön is rámutatnunk. Ilyen az összehasonlító verstörténeti kutatások eredményeinek felhasználásával a magyar verstani és verstörténeti jelenségeknek európai környezetbe helyezése s ezzel legvégösszebb perspektívák megnyitása, sőt nem egy jelenség helyesebb értelmezése. Az egyes formákkal kapcsolatban nemcsak a forrásokra mutat rá (főképpen nyugat-európai jövevényformáinknál nyílik erre alkalom), hanem a beszivárgás csatornáit is felfedi — köztük a

dallamok közvetítő szerepét, melyekről, első sorban Szabolcsi kutatásai után, nem is lehet már megfeledkezni. Bár az eredet és fejlődés minden mozzanatára a részletkutatások hiánya miatt nem mindig deríthet fényt, néhány érdekesebb összefüggésre a sorfajok, periódusok és strofák tárgyalásánál figyelemmel van, és könyve ezáltal is színesebbé, sokoldalúbbá és dinamikusabbá válik, mint korábbi verstanaink. Persze a forrásokhoz való viszony nem mindig tudatos költőinknél, főképp dallam és vers szétválása óta nem az: „A mai költő, midőn egy-egy új versének ritmusa zsongani kezd képzeletében, alig sejtí, milyen hosszú fejlődés újabb lépcsőjén áll, s hogy legtöbbször nem valami addig ismeretlen mértékre bukkan, hanem egy-egy — esetleg a tudat mélyére merült — *ritmusemléket* varázsol újjá, egyénivé az alkotó fantázia lendületével.” (12.) De nemcsak kifelé, hanem lefelé, a magyar népköltészet irányában is kinyitja az ablakokat, sőt — nem kis mértékben saját kutatásai nyomán — a rokon-népek népköltészetére is kitérít a perspektívát. Nemzeti verselésünket akkor látjuk jól, ha nem csupán utalunk a forrásra, a mintaadó idegen versrendszerekre, hanem minél több külföldi példát állítunk a hasonlóságok és különbségek megítélésére érdekében. Pl. csak úgy tudjuk igazán tudomásul venni a különbséget a diszkrét magyar és élesebb német jambus között. De nemcsak különbségekről van szó a könyvben: „... a magyaros verselés, a görög-latin s a nyugat-európai formák közt gondos megkülönböztetést tesz, mindazonáltal mégis arra töreksem, hogy rámutassak — talán nyomatékossággal, mint eddig szokásos volt — valamennyi nálunk elterjedt versrendszer *közös* elemeire.” (5.) S ez helyes és indokolt, hiszen a jövevényformák nem ugyanazok, mint forrásuk helyén voltak, a közös anyag, a magyar nyelv magyaros vonásokat mintázott rájuk is, s ezzel sajátjainkká váltak. Különösen a jambussal, ezzel a legidegenebb elvű formával kapcsolatosan indokolt a megmagyarozási folyamat megmutatása, melynek jelei — Horváth János nyomán tudjuk — már jóval huszadik századi használata előtt feltűntek. Adynál és Ady után, főképpen József Attilánál pedig arról van szó, amire Németh László és Vargyas Lajos hívta fel a figyelmet: „... a magyar tagoló vers rámintázásáról a jambusi versre.” (108.) Az újabb verstani kutatások ismeretében tudjuk, mennyire indokolt Gáldinak az a törekvése, amely közelebb akarja egymáshoz hozni a három verselési rendszert, amelyeket régi verstanaink oly élesen elválasztottak egymástól. Ezért helye-

seljük, hogy Horváth János nyomán az „idő-mértékes” és „hangsúlyos” helyett következetesen használja a „szótaggyűjtő” és „szótagosztályozó” elnevezést, ezzel is segítve ezek köztudatba vitelét.

A könyv egyik alapvonása a történelmi szempont következetes érvényre juttatása. A versejlődés gondolata mind határozottabban merül fel újabb verstani irodalmunkban. Horváth János verstani munkásságának lényeges tényezője „történelmi vesszéméletünk ártér-tékelése”, az 1953-as tudományos akadémiai Vargyas-vitán szintén jelentős problémaként jelentkezik. A történelmi perspektíva Gáldi könyvében is lépten-nyomon feltárul, éppúgy, mint más verstani dolgozataiban. Első fejezeteként felveti a vers eredetének sokat vitatott s ma sem lezárt kérdését. Könyvének belső logikája szerint kell is foglalkoznia e kérdésnek kényes, sokszor csak a feltevésig eljutó problematikájával. Ha nem is tudjuk eldönteni, fiziológiai, biológiai, lélektani alapja van-e a versritmusnak, a munkából, az énekből, a játékosztönből vagy a beszédből származik-e, az bizonyos, hogy mindegyik részt vesz vagy részt vett létrehozásában és alakításában. Gáldi tapintatosan nyúl e bonyolult kérdéshez, s logikusan, meggyőző erővel mondja el róla azt, amit egyáltalában el lehet mondani. Ma már elfogadott verstantudományi tétel, hogy nemcsak a versforma, hanem a ritmus-érzék is történelmi kategória. S ez nemcsak elvként merül fel, hanem gyakorlatilag is végigvonul a könyvön. Érvényre jut nemzeti formáink tárgyalásában, melyeket nem leíró módon rendszerez, hanem történelmi fejlődésükben szemlél, s Németh László és Vargyas Lajos nyomán a kötött szótagszámú formák mellett megkülönbözteti, a versejlődés egy korábbi stádiumaként, a kötött ütemszámú, de változó szótagszámú tagoló verset, melyet középkori verseinkben és a széles kiterjedésű kanasztánc-ritmuscsaládban ismer fel. Alighanem Zrínyi is ennek az Árpád-kori, sőt még korábbra, nyelvrokonaink költészetéig visszanyúló hagyománynak a feltámasztója. A történetiség elve jut érvényre akkor is, amikor magyaros formáink használatát az újabb költészetben is nyomon követi, sőt a jövő perspektíváját is megmutatja. Végigkíséri egy-egy forma hazai útját, külföldi vándorlását, és kitapintja a kapcsolatot a kettő között. (Pl. a *Szózat* és a *Szeptember végén* versformájának története). Így kerülnek egyes formák szélesebb összefüggések hálózatába. Ezzel több lesz egy-egy forma az olvasó számára pusztán ritmikai képletnél: történelmi vonatkozások és verselmények emléke tápad hozzá és gyökerezeti meg mélyen tudatunkban. A verstan munkásaiban azonban ugyanakkor a hasonló útfeltárások sürgető feladatérzése is jelentkezik, s ezáltal Gáldi verstani rendszerezése nem csupán az eddigi munkák eredmé-

nyeinek alkotóan tovább fejlesztő betakarítása, hanem újabb vizsgálódásokra is serkent.

Lényegbevágó fejlődésnek látom Gáldi könyvében a verstantudomány és az élet, a költői *gyakorlat* egymáshoz közelebb kerülését. Ennek egyik jele az, hogy — különösen nemzeti formáink rendszerezésében — nemcsak a régi verstanainkból is ismert hagyományos néhány formát sorolja fel, hanem jóval többet, mégpedig hitelesen lejegyzett népdalainkból vonva el a képleteket. Már ezzel a szemlével is bizonyossá válhat bennünk, hogy költőink igazságtalanul érzik túl egysikúnak a népies formákat, és indokolatlanul fordultak el tőlük. Meggyőződésünk, ha a népdalaink *dallamaiban* tükröződő nagy ritmikai gazdagságot több figyelemre méltatnák, jobban kiaknáznák, újra méltó helyükre kerülhetnének a költői gyakorlatban nemzeti formáink. Már Vargyas könyvének volt egy ilyen tendenciája, mely azonban, sajnos nem talált kellő visszhangra. Ezt a gondolatot Gáldi is hangoztatja: „De vajon valóban nincs más szerepe a nép hagyatékának, mint olykor-olykor sajátos nemzeti szint vinni be a kölcsönzött formák egyvelegébe? Egyelőre még nem beszélhetünk ugyan a népköltészetből merített ritmikai ihlet olyan eredményeiről, aminőket modern zenékben jelent már-már feledésbe merült zenei anyanyelvünk felfedezése.” (39.) — Elmélet és gyakorlat egymáshoz közeledésének másik jele két fogalom, a *metrum* és a *ritmus* közti éles különbségtétel. Az előbbi az általános, az ideál, a képlet, legtöbb esetben a hagyomány, az utóbbi pedig a konkrét, az individuális, a megvalósulás. A kettő viszonyát a szerző dialektikusan látja: „A személytelen metrummal szemben a ritmus maga a költő egyénisége, s mégis: nem éppen a metrum szolgál állandó, szilárd keretül mindazon változó ritmusú szókapcsolatoknak, melyekkel a költő versszövegét sorról sorra kitölti?” S idézi József Attilát: „Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe befogóznom.” (24.) Ezzel kapcsolatos az a jóval differenciáltabb ritmikai jelrendszer, amely sokkal pontosabban tükrözi a vers *konkrét ritmusát*, mint az eddigi, hagyományos jelölési mód. Ideje volna, hogy ez az igény is átmenjen a köztudatba és a gyakorlatba! Ánnál is inkább, mert csak ez a jelrendszer képes igazán felfedni a versformák funkcionális szerepét, sorról sorra, ütemről ütemre tükrözni tartalomhoz simulásukat.

Szólni kell erről is: a versforma-funkció szemléletének érvényesüléséről. Nem funkcionális verstan, inkább csak elveit és szükségességének gondolatát veti fel, helyel-közzel azonban felmerül e szemlélet gyakorlati megvalósulása is. Lényeges e szempontból a monoritmikus és a poliritmikus formák megkülönböztetése, hiszen az utóbbiakban a tartalomhoz alkalmazkodás nagyobb lehetőségei

rejlének. A vers kifejező erejének értékelésével függ össze a hagyomány és újítás bonyolult, a verstörténetben is számottevő viszonyának vizsgálata, hiszen mind a hagyományos metrum megválasztását, mind pedig felhasználási módját végső fokon tartalmi indítékok szabják meg. Kár, hogy a verstörténet távlatába és a vers funkcionális szerepébe egyaránt bevilágító eme kérdés oly kevés figyelmet kapott eddig, hisz Gáldit leszámítva úgyszólván egyetlen vizsgálója sincs. Ez alkalommal ez a fejezet is inkább csak ízelítőt ad. Nagyobb mérvű szintézis alig is lehetséges még most, hiszen hagyományos metrumkincsünk kronológikus számbavétele és egy-egy költő formakincsének számszerű felmérése nálunk még majdnem teljesen hiányzik.

A versforma-funkció figyelembevétele tükröződik a rímről szóló fejezetben is. A rím lélektani hatásával és kifejező funkciójával Kosztolányin, László Zsigmondon és Kardos Lászlón kívül nálunk senki sem foglalkozott érdemlegesen (Kosztolányi: *A magyar rím, A rím varázslata, A rím bölcselete, A rím elemzése*, Abécé, 1957.³ László Zs.: *Ritmus és dallam*, 1961. Kardos L.: *A rím elméletéről*, 1959., *A rím elméletéhez*, Vázlatok, esszék, kritikák, 1959., *A rímről*, Kortárs, 1961). Kár, hogy Hegedüs Géza idézett könyvében is alig bukkanunk nyomára e szemléletnek. Gáldi művének e fejezete abban különbözik eddigi verstanaink hasonló témájú fejezeteitől, hogy a rím pusztá leírása, a rímeképletek egyszerű felsorolása és a rím-minőség száraz regisztrálása helyett a rímek kifejező erejének értékelését kapjuk. A fejezet elején a rím lélektani hatására mutat rá: a rímhívóból és a rímfelelőből az utóbbi elhangzásának pillanatában valamilyen összképzet keletkezik, amely a két részképzet bizonyos jegyeit foglalja magában. Ebben az egymásra hatásban látja Gáldi a gyökerét annak, amit Kosztolányi a rím varázslatának nevez. A továbbiakban Kardos Lászlónak rímről szóló tanulmányai után joggal utasítja el a rímnek a szövegösszefüggéstől független vizsgálatát és értékelését: „... a rím mindig szövegrész, tehát csakis a legteljesebb hangulati és szövegösszefüggésben vizsgálható.” (122.) Majd: „... a vers egyetlen alkotóelemét, tehát a rímet sem szabad elszigetelten értékelni; mindig a vers egészét kell szem előtt tartanunk, s ebben az egységben kell érvényesülnie a rím sajátos varázslatának is.” (139.) Csupa helyes és megszívlelendő megállapítás! Az is, amely azt tartalmazza, hogy a rím funkcionális szerepét a rím hangulata határozza meg, ezt pedig eldönti a vers hangulati környezete, amelybe a rímelő szó belekerül. Gáldi szerint tehát nem lehet a rímeket a szövegösszefüggésből kiszakítva osztályozni hangulatuk alapján, mint ahogy Kosztolányi tette ezt („hősi, édes”, „keserű”, „fanyar”, „vidám”, „halálosan szomorú” rímek), „... szin-

te az a benyomásunk — írja Gáldi —, hogy ezt az osztályozási kísérletet — némely teljesen egyértelmű „szélső esettől” eltekintve — nem is igen lehet egy igen fontos kiigazítás nélkül rendszeresen tudományosan alkalmazni.” (137.) Ez alapján véve helyes megállapítással szemben mégis kell egy megszorító ellenvetést tennünk. Kétségtelen, hogy a rímelő szó *végleges* hangulati minőségét és értékét a vers egészében nyeri el, mégis, ahogyan a szónak van *szövegösszefüggés előtti hangulati értéke*, úgy a rím is — mint szó — bír már a verstől függetlenül is hangulati értékkel, hiszen gyakran éppen azért választják ki a költők a szókincs hatalmas tárházából ezt vagy azt a szót, mert alkalmasnak találják arra, hogy a vers hangulati légkörébe beilleszkedjék. József Attilának *Mikor az utcán átment a kedves* c. költeményében a kedves megjelenése intim, finom hangulatú, világos zenéjű szavaknak rímül való kiválasztását teszi szükségessé: *kedves-verebekhez, lépett-jénylert, villany-vigan, ölben-tőlem, rászállt-virágszállt, derűsen-hűsen. Lebukott* c. versében a munkáosztály helyzetét viszont jelentésükönél és érdes zeneiségükönél fogva túlnyomórészt negatív hangulatú rímelő szavakkal is kifejezésre juttatja: *husunk-jutkosunk, szögletén-ke-mény, szánk-reánk-sovány, elpusztítanak-lebukkottakat, repedt-szedett, kiabál-már-éhhald, küblire-télire, nyavalykát-ostobát* stb. Mennyire fontos szerepet játszik a szavaknak versszöveg előtti minősége Kosztolányi *Kedves* c. versében! Játék a végtelennel ez a vers: a törekény kecsesség és a bús végtelenség között hullámszik. Mily jó szolgálatot tesznek e lényeg kifejezésében a rímelő szavak! Íme a lábujjhegyen, finoman, észrevétlenül közelítő enyészet, mely szarkalábakat rak a szép női szem alá, és megkuszálja a hullámos haját:

Mert jönni fog egy egész — kicsi ősz,
napos, ártatlan, fáradt, gracióz.

Majd a végtelen, mely hosszan hangzó rím-szavakkal is érzékelteti magát:

Te sírva szólítod a Véghetetlen

.....
Megütsz egy billentyűt s a hangja elzeng.

És végül a kettő, az enyészet és a végtelen harcának kosztolányiasan zeneivé szépitése, melyben a rímelő szavak is részt vesznek minőségükkel:

Te sírva szólítod a Véghetetlen
s felelni fog a föld és a göröngy,
Megütsz egy billentyűt s a hangja elzeng
és összetörsz, mint gyöngye — gyöngye gyöngy.

A sort folytathatnók más példákkal. Megmutathatnók többek közt, mely jelentős forrása a komikus hatásnak a rímelő szavak szóítási minősége. Ismételjük: nem akarjuk ezzel ta-

gadni a tételt, hogy a rímek minőségének értékelése végső soron csak a vers egészében elfoglalt funkciójuk alapján történhet meg, mindazonáltal nem árt szövegen kívüli hangulati értéküknek is nagyobb figyelmet szentelni.

A rím fejezete után logikus rendben következnek a versszaké. Joggal panaszkodik a szerző a versszak kutatás pangása miatt. Alig történt valami pl. Ady strófa képletei és a folklór közötti kapcsolat megvilágítása terén. Kár, hogy helyszűke miatt Adynak csupán két soros szakaszait veszi szemügyre, és ezáltal a formának csak leíró jellegű elemzésére szorítkozik. Egyáltalában nélkülözzük a strófa-konstrukciók és a belső gondolati tagolás összefüggéseinek feltárását. Egyébként ez a fejezet is dokumentálója a könyv jellegének, az eddigi verstudományi kutatások alkotó jellegű továbbépítésének (vö. a Balassi- és Himfy-szak eredetének kérdését).

Csak helyeselhetők, hogy Hegedűs Géza verstana mellett ő is külön fejezetet szentel a szabadversnek. Jó volna azonban a szabadverset és a *szabadsor*-t, ill. *-strófáját* verset megkülönböztetni egymástól, és Petőfi *Bolond Istókját* („legkülönbözőbb trochaikus sorok összefűzése 4 soros szakaszokba”), *Egy gondolat bánt engemet* c. rapszódiaját („jambus-anapesztusz keverése”), *Az apostolát* („jambikus képletek szabad keverése”) és hozzájuk hasonlókat az utóbbi kategóriába helyezni. Jelentős az a perspektíva, amelyet a nemzeti versidom újabb felvirágzási lehetősége felé nyit meg ebben a fejezetben is: „Hozzáink legközelebb álló nyelvokonak, a vogulok és az osztjakok mindmáig voltaképpen kötetlen ritmusú vagy legfeljebb polimetrikus versekben dalolnak, s ki tudja, modern költészetünk is nem efféle formai szabadságon keresztül fog-e eljutni a nyelvünk ritmusának oly mélyen megfelelő nemzeti versidom felhasználásához.” (185.)

Hogy a versformát mennyire sokoldalúan szemléli, bizonyítja a *Nyelv és vers* c. fejezet, melyben versesztétikai kérdéseket is érint. Módszerére jellemző, hogy egy-egy verstani jelenséget mindig két oldalról világít meg: európai és népi gyökerei felől. A *Mondat és vers* c. szakaszban azonban csak az enjamement-ről és a közölségről szól, az inverziót és az eltolást nem említi, s talán ki lehetett volna még térni a hangsúly és a szünetek fokozott szerepére a versben.

Befejezésül még egy alapvetően fontos elvi kérdést kell érinteni, az ütemelőző problémáját. Gáldi jogosan utasítja el az ütemelőző meglétét a magyar versben, még ha a dallamban alkadhat is ilyen: „Verstani elemzéseinkben azonban az ütemelőzőnek a magyar versrendszerből teljesen idegen és zenei-

leg is aránylag modern fogalmához csak kivételesen folyamodunk.” (19). Éppen ez a „kivételesen” a bökkenő, mert vele olyan rést ütünk, amely az elv érvényességét veszélyeztetheti. Szükséges-e ütemelőzőre gondolnunk pl. Aranynak ebben a sorában: „Kít/ szemre vesz, ölyvként, sanda gyanú”? Ha Arany, amint tudjuk, eléggé szabadon kezeli a metrumot a *Temetrehívásban*, a vers végén pedig a daktilusokat anapesztusokkal váltja fel, miért ne lehetne már ennek a sornak is anapesztusi a ritmusa?

Kit szemre vesz, ölyvként, sanda gyanú

u u | u u u | - u | u u -

A hangsúly- és időmértékviszonyok határozottan anapesztusra vallanak! Az utolsó versszakbelieken kívül Horváth János nyolc anapesztusi sort vesz fel a költeményben, köztük az idézettet is (*Vitás verstani kérdések*. 1955. 100. l.). Gáldi ugyanígy ütemelőzőt tételez fel *A vén cigány* nevezetes két sorában:

A/lázadt ember vad keserveit...
S az/első árvák sírbeszédeit...

Ez azt jelentené, hogy minden ilyen esetben ütemelőzőről kellene beszélnünk. Csak néhányat idézünk a könyv *jambusi* példasoraik közül:

A/ tél jegyezte el (Keszthelyi)
A/ lámpa lezuhan (Kosztolányi)
És/ vágyak végtelenje (Juhász Gy.)
Te/ csókok ércere (József A.)
az/ izzó koszorút
egy/ szép fejér (Illyés Gy.)

A felsorolást vég nélkül folytathatnók, s ezzel az ütemelőző nem is oly kivételes helyet foglalna el a magyar verselési gyakorlatban, s a jambusi sorok száma tekintélyes hányaddal megesappanna. Ha ugyanis felvesszük az ütemelőzőt a fenti típusú sorokban, megfosztjuk őket jambusi jellegüktől, hiszen az ütemelőző nem tartozik az ütembe, s így az ütemek (lábak) nyomatókeozási rendje megváltozik, és az egész sor trocheusivá válik, holott Vörösmarty versében éppen a két jambusi sor keretében emelkedik ki az ellenkező lejtésű trocheusi középső sor kifejező funkciója:

Gyilkos testvér botja zuhanását...

Gáldi könyvének értéke abban is rejlik, hogy nem csupán összefoglal, megfogalmaz a köztudat számára kutatási eredményeket, nemcsak megold problémákat és rendszerez új, európai verstudományi távlatok szerint, hanem gondolkodásra, vitára s ezzel a tudományág továbbépítésére is ösztönöz.

Péczely László

Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. Bp. 1961. Akadémiai K. 227 I. (Nyelvtudományi Értekezések, 25.)

Irodalmi nyelvünk kialakulásának – Papp László terminológiájával élve: az írott nyelv egyesülési folyamatának – kutatása nemcsak nyelvészeti probléma, annak ellenére, hogy a kérdés megközelítése elsődlegesen nyelvészeti módszerekkel lehetséges. Az elért eredmények irodalomtörténeti szempontból sem közömbösek. E régi igazság ismerete mellett valóban maglepő, hogy az ilyen irányú komoly vizsgálódások – eltekintve Trócsányi Zoltán, a két világháború között megjelent, néhány nagyon alapos tanulmányától – csak mintegy másfél évtizedes múlttra tekinthetnek vissza. (Bárcki Géza, Knieza István, Pais Dezső, Deme László, Abaffy Erzsébet, Török Gábor, Eckhardt Sándor stb.)

Papp László azt kutatja, hogy az irodalmon kívüli írásbeliségnek a literátusoktól, illetve a literátus műveltségű személyektől származó XVI. századi emlékei milyenek mutatják e régi nyelvhasználatát. Az írni-olvasni tudó, de kisebb gyakorlatú, helyhez kötöttebb középnemesi rétegtől származó ratokat csak összehasonlításul vonta be vizsgálataiba. Munkájának gerincét a saját gyűjtéséből származó, mintegy 180 lapnyi levéltári anyag képezi. A betűhíven, sokszor egész terjedelmében közölt szövegeket mondanivalójába ágyazva, azzal szervesen egybeépítve közli. Az iratok keletkezésére vonatkozó adatok, a hangtani elemzések nem csehbe-lire szinte nyomasztóan hatnak. Ám ezek közlése nem öncél: csak így válik kibonthatóvá és szilárdá számos igen jelentős részeredmény.

A hatósági szolgálaton kívül álló deákok nyelvének vizsgálatából azt a következtetést vonta le a szerző, hogy a nyelvjárás és az írott nyelvi hagyomány, a nyelvjárás és a nyelvi eszmény állandó, dialektikus harcából hol jobban, hol kevésbé a nyelvjárás kerül ki vesztes félként. Ez az egységesebb, csaknem minden nyelvjárási szélsőségtől mentes írott nyelv természetesen nem szabványokkal kordába szorított és kordában tartott alakulat, hanem inkább csak virtuálisan élő és a műveltebbekre egyre jobban ható valami, amely felé közelednek – olykor el is érik – a gyakorlottabb tollforgatók. A latin nyelv középkori egyeduralmát vagy csaknem teljes egyeduralmát a XVI. században – annak is inkább második felében – kezdi felváltani a magyar nyelv használatát az irodalmon kívüli írásbeliségben is. Ebben nem kis szerepe volt deákjainknak. Könyve végén a szerző rövid, de igen lényeges kutatási programot vázol fel. A kutatások alapján kell válaszolnunk a következő kérdésekre: 1. Van-e kapcsolat,

szerves összefüggés a XVI. századi deáki (irodalmon kívüli) nyelvi norma és az irodalmi művek nyelvhasználati formája között? A kérdésre adandó feleletet széles körű elemző munka alapján, egyes művek, illetőleg egyes szerzők nyelvének tüzetes leírása után – figyelembe véve a nyomdák nyelvhasználati formát alakító szerepét! – pozitív vagy negatív értelemben meg lehet fogalmazni.

2. A XVI. századi deákok írásából kiírázható kiegyensúlyozott nyelvváltozat él-e tovább a XVII. században? – Ez a kérdés nyilván kétirányú kutatással nyomozható tovább: egyrészt a XVII. századi irodalmi emlékek nyelvi feldolgozásával, másrészt az irodalmon kívüli írásbeliség feltárásával és elemzésével.

3. A nyelvjáráskutatás kiszélesítésével adhatunk választ arra a kérdésre is, hogy az irodalmon kívüli vagy az irodalmi írásbeliségben alakuló, nyelvjárások fölötti nyelvváltozat hogyan hat vissza a nyelvjárásokra.

Az irodalomtörténetést természetesen az első kettő érdekli közelebbről. A kérdés megoldása körül nyelvészeink aránylag sokat fáradoztak, irodalomtörténészeinknek még még bőven lenne ezen a téren tennivalójuk. Papp László könyve éppen erre figyelmeztet erőteljesen.

Kőhegyi Mihály

Régi magyar filozófusok. XV–XVII. század. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Mátrai László. Bp. 1961. Gondolat K. XII, 239 I. 10 t. (Nemzeti Könyvtár)

A társadalmi tudat formáinak a világ anyagi egységén alapuló rokonsága nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli, hogy bármely tudatforma kérdéseit tanulmányozó kutató viszonylag behatóan ismerje a többi tudatformát, főleg a szakterületéhez legközelebb állókat. Fokozott mértékben vonatkozik ez a filozófiára, amely átfogó jellegéből fakadóan, nagyfokú absztrakciója és mély általánosításai révén, sőt nemegyszer módszerével is hathatós segítséget tud nyújtani a különböző tudományágak és ideológiai formák tanulmányozóinak. Nem kivétel ez alól a művészet teoretikusa sem, és különösen nem a leginkább ideológiai jellegű művészet, az irodalom kutatója. Aki pedig a régi magyar irodalom történetét tanulmányozza, – teológiai, jogi, tudománytörténeti és egyéb problémák mellett – gyakran találkozik filozófiai kérdésekkel, mivel – társadalmi fejlődésünk sajátos jellege folytán – a XVIII. századot megelőző időszakban a társadalmi tudatformák még nem váltak szét teljesen, igen sok ideológiai kérdés irodalmi alkotásokon belül nyert megoldást, illetve néhány tudományos probléma irodalmi mezben jelentkezett.

Éppen ezért filozófiai hagyományaink bemutatásának direkt célja és a régi századok kultúrtörténeti képének teljesebbé tétele mellett az irodalomtörténet szempontjából is becses könyvecske a *Régi magyar filozófusok* c. antológiászerű kiadvány. A humanizmus, a reformáció és ellenreformáció, valamint a puritanizmus irodalmának tanulmányozóját megismerteti az illető korszakok minden lényegesebb filozófiai áramlatával, mindenekelőtt a magyar kartezianizmussal, a kutató számára pedig tudatosítja akkor élő filozófusaink jelentőségét, az európai szellemi áramlatokhoz való viszonyukat és tanaiknak az egyetemes magyar fejlődésre gyakorolt hatását. Igaz ugyan, hogy a kötet középpontjába – az anyag diktálja ezt – a többé-kevésbé vagy par excellence természetfilozófusok kerültek (Jeszzenszky János, Laskói Csókás Péter, Pósaaházi János, Bayer János, Czabán Izsák, Huszti István), de képet kapunk azok eszméi beállítottságáról is, akiknek tevékenysége elválaszthatatlan az akkori irodalmi élettől (Dudith András, Apáczai Csere János), nem is szólva arról, hogy a válogatásból maguk a filozófikusabb hangvételű írók (Janus Pannonius, Pázmány Péter, Bethlen Miklós) sem hiányzanak. Talán nem ártott volna a sort az etika, a történetfilozófia és a XVII. század elején oly jelentős szerepet játszó államelméleti irodalom néhány kiemelkedő, önmagát tudatosan filozófusnak nem is valló gondolkodójával (újszoicisták, tacitisták, Zrinyi) még teljesebbé tenni. Nem azért, mert a hiányolt irányzatok alkotói fontosak az irodalomtörténet számára (tudjuk, hogy a kötet profilja más célkitűzéshez szabott), hanem azért, mert kultúrhistóriánk és filozófiatörténetünk tablója megközelítően is csak néhány ilyen alak portréjával együtt teljes.

A válogatást kísérő filológiai apparátus (Mátrai Lászlóban szerencsésen találkozott a filozófus és filológus) –különösen a kötetben nem szereplő művek bibliográfiája – egy tágabb horizont igényét mutatja. Talán elsődleges felmérése ez annak az anyagnak, amelynek szerepelnie kell majd egy korszerűen, marxista szemlélettel megírt magyar filozófiatörténetben, aminek ez a válogatás – esetleg kibővítve – illusztráló szöveggyűjteménye lehetne. Kár, hogy ez a filozófiatörténeti kézikönyv még nincs meg. Mert annak még nagyobb hasznát venné az irodalomtörténet.

Kaposi Márton

Felhő Ibolya –Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. Akadémiai K. 599 l. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai. I. Levéltári Leltárak 3.)

Az 1724-től 1848-ig működő magyar királyi helytartótanács és az alárendelt hiva-

talok s bizottságok levéltári anyagának igen alapos ismertető feldolgozását kapjuk a kötetben. Nagy és dicséretes vállalkozás ez, ha meggondoljuk, hogy mintegy 2000 folyóméter igen fontos, de bonyolultan kezelhető iratanyagot sikerült világos elvek szerint bemutatni, és az eredményes kutatómunkához a legjárhatóbb utat kijelölni. De ennél még többet tud nyújtani a mű, mert a levéltár anyagának ismeretében önálló tudományos eredményeket is mutat fel.

Ámbár a szerzők vizsgálati módja az anyag természeténél fogva elsőrendűen történettudományi, mégis joggal számítanak sok más tudományág érdeklődésére: így az irodalomtörténetre is. Joggal, mert a helytartótanácsi levéltár anyaga éppen azoknak a legkritikusabb éveknek komplex jelenségeit öleli fel, amikor irodalmunk gyökeres átalakulásának és felvirágzásának lehetőségét tanúli. Elég csak utalni a XVIII. század értékelésének sokat vitatott problematikájára, a felvilágosodás és reformkorszak ideológiai, nemzeti megújulására. Nem egy tekintetben az irodalomtól távolállónak tűnő ügyirat-csomók vizsgálata is hasznos tanulsággal járhat; például a közigazgatási osztály anyagában a „magyar nyelv művelésének” kérdései; vagy pl. a vármegyei osztályban a nemesi testőrség személyekre bomló feltevése (testőrök!) stb.

Méltán tarthatnak számot már a közelebről irodalomtörténeti érdeklődésre a különböző vallási és egyházi iratok. Az egyházakkal szemben követett elvi és gazdasági intézkedések alapján (protestánsok korlátozásai, türelmi rendelet, szerzetesrendek feloszlása stb.) számos részletkérdésre derülhet még fény. (Pl. a volt szerzetes-írókkal kapcsolatosan.) Hasonlóképpen a közoktatásügyi iratai – a tanügyi államivá tétele, a Ratio Educationis, majd II. József rendelkezései után – bőséges kiegészítést kínálnak a kulturális és irodalmi kérdések megítéléséhez. Az elemi népiskolától az egyetemig gazdag forrásanyag áll rendelkezésünkre. (Pl. elvi irányítás, tankönyvek, kinevezések, fegyelmi ügyek, külföldön tanulók iratai stb.)

Kimondottan irodalomtörténeti anyagot is szolgáltatnak a helytartótanács és az alárendelt hivatalok cenzurázó s könyvvizsgáló iratai (Acta revisionis librorum, 1731–1779; Departamentum revisionis librorum, 1783–1848, és egyéb gondosan jelölt állagok.) A kötetből valósággal a cenzuratörténet és gyakorlat jeles összefoglalását kapjuk. Lehetőségek ez annál is inkább, mivel a helytartótanács szerepe a cenzura ügyeitől egy időszakában sem volt szétválasztható. A szerzőknek sikerült a cenzura és a könyvrevízió teljes folyamatát bemutatni; kezdve a jezsuiták és a nagyszombati egyetem cenzura-megbizatásától egészen a körmönfontan kiépi-

tett szervezethez. A cenzúra ügyintézési folyamatának ismeretében bőven magyarázva érezzük azt a sok huzavonát, késedelmet, akadékoskodást, ami után egy-egy mű megjelenése szerencsés esetben lehetővé vált.

A könyvvizsgálati iratok nyomán betekintés nyílik a kor irodalmi életébe; felelet kaphatunk olyan fontos kérdésekre, hogy milyen kéziratok (könyvek, újságok) kerültek cenzúra alá, mi volt róluk a vélemény, melyek jelenhettek meg közülük, milyen színdarabok kerülhettek előadásra, mik akadtak el a cenzúrán, milyen könyvek juthattak be az országba árusításra, melyek voltak a betiltott könyvek stb. Esetenkénti, adatszerű anyagszerzés mellett ezeknek az irattári résznek történeti menetű vizsgálata is jelentőséggel bír: pl., hogy az idők folyamán milyen ideológiai törekvések nyilvánultak meg, s egyszersmind az udvar intencióit milyen elvek vezették. A könyv helyesen irányítja ilyenkor a figyelmet többek között II. József korának művelődéspolitikájára, amikor is jellegzetes kifejezések idézhetők az iratokból: „irodalom és felvilágosodás előmozdítása”, a „könyvnyomatás támogatása”, a „nemzeti kultúra fejlődése” stb. A reakció uralomra jutása után, a kilencvenes években viszont a cenzúra rendőrségi ügy lett, s mint ilyenről vallanak az iratok: kérelmelhetetlen szigorral sújtanak le a legenyhébb új társadalmi és politikai eszmékre. (csak a „recensura” 2500 db 1791 előtti könyvet tilt el.) Ezzel az állapottal szemben a reformországgyűlések utáni, enyhültebb körülmények hatására egyre inkább sokasodó konkrét esetek, ügyiratok mutatják, hogyan közeledik a cenzúra is a nemzeti kultúra érdekeinek szolgálatához. (L. pl. Reseta János pesti cenzor iratait.)

Hasznos és remélhetően újabb eredményes kutatásokra ösztönző és eligazító könyvet kaptunk e kötettel. Ha néhol ismert vagy többször ismételt tételekkel is találkozunk, arra jóriszt magyarázatot nyújt a levéltár adott szerkezeti felépítése — amihez a szerzők logikusan ragaszkodtak —, miszerint azonos tárgy a különböző rendszereken, állagokon belül újból és újból jelentkezik. Nélkülözhetetlen név- és tárgymutató s képmellékletek zárják a kötetet.

Gyenis Vilmos

Kelemen László naplója és feljegyzései. Sajtó alá rendezte, bevezette és jegyzetekkel ellátta: Staud Géza. Bp. 1961. Színházstudományi Intézet. 79 l.

A francia színház történet, a világ egyik legfejlettebb színházművészetének igényes historiográfiája, mint legutóbb Léon Chancerel a *Revue d'Histoire du Théâtre* idei első

számában kifejtette, legfőbb feladatának a nehezen hozzáférhető — elsősorban levéltári — források publikálását tartja. Nálunk, ahol éppen a források lappangása miatt 100–150 év előtti események is homályban maradnak, fokozottan jelentős minden efféle vállalkozás. Elismerés illeti tehát a kiadvány gondos sajtó alá rendezőjét. Maga a publikáció nem az eredeti — lappangó vagy elpusztult — Kelemen-féle kéziratok után, hanem részben egy régi újság hasábjairól, részben Bayer Józsefnek az Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzött kiadatlan tanulmányának közreadásával készült. A kiadvány így módon nemcsak Kelemen László, az első magyar hivatásos színtársulat vezér-szellemé, hanem Bayer, a fáradhatatlan kutató emléke előtti tiszteltetés is.

A — sajnos, csak 500 példányban, rotaprinttel sokszorosított — könyvecske beosztása jól áttekinthető. Az első részben a *Hét c.* folyóirat 1919. évi folyamában, Mados György gondozásában megjelent Kelemen-féle *Naplótöredék*et adja közre, megjegyezve, hogy az alig félszázados újságból ma már csak a Széchényi Könyvtárnak van példánya, a második részben pedig bevezeti Bayer tanulmányát, majd közzéteszi oly módon, hogy a Bayer idézte szó szerinti Kelemen-szövegek nyomdatechnikailag szembetűnjenek. Az egész kiadványt viszonylag pontos jegyzetanyag fejezi be.

A „viszonylag” kifejezésnek itt nincs pejoratív értelme, mit sem akar levonni a lelkiismeretes kiadó érdemeiből. Mindössze arra utal, hogy a kor színházi vonatkozásokban rendkívül gazdag levéltári anyagát ő sem ismeri teljesen — mint senki más sem —, és így a Kelemen működésével kapcsolatos kérdések egész sora vár még további választ. A Ráday Gyűjtemény csak a fővárosi működés egy rövid szakaszáról, a Pestmegyei Levéltár a vármegye közigazgatásához kapcsolódó eseményekre ad felvilágosítást. Teljesebb ábrázolást nyerhetnénk, ha a Helytartótanács két, ide vonatkozó departamentumának az iratai legalább regesztákban ki volnának adva. Ez az anyag ugyanis egy felsőbb hatóság tevékenységének az emlékeit őrzi, olyan kormányservert, amely a megyékkel és az egyes városok előljárásságával egyaránt érintkezett és így ügyintézése az eseményeket a maguk folyamatosságában mutatja be. Fontos volna 1790-től publikálni regesztákat, azokból az évekből is, amikor Magyarországon tudomásunk szerint nem működött színtársulat. Az ügyek ugyanis egyik évről a másikra nyúlnak át, Busch és a magyarok vitáiról pl. még az 1810-es években is szólnak akták. — A kiadvány 7. jegyzete utal Pukánszky névű egyik tanulmányára, amelyben Sehy és Szalkay Antal fizetett bomlasztói szerepéről történik említés. A megállá-

pitás nem meglepő, mindkettőjük jellemével összevág. Szalkayt illetően azonban ez a vád csak mendemonda, levéltári adatunk nincs rá. A gyanakvás, a mindenkit kémkedéssel vádolás pszichózis egyszerűen a levegőben volt. (Magát Kelemt is megrágalmazták a „bomlasztással”: O. L., Htt., Dep. pol. gen. et civ. 1812. Fons 6., 206. pag., 1794. okt. 4.) Szalkay nagy úr a szegény magyar társulathoz viszonyítva; hogy körükbe ment, fordított számukra – mint annyi más köznemesi író – lehetett pusztán hiúsági kérdés. Azok körülrajongták, ő szívesen vette. 1794 nyara előtt semmi nyoma sincs annak, hogy a nádor ellenséges szemmel nézte volna a magyar színészeket. Eljárt előadásaikra. Ezek jelentősége sem volt akkora, hogy normális viszonyok között „a nemzeti újjászületés ügyében buzgólkodó” tevékenységük belpolitikai veszélyt jelentett volna. A Martinovics-mozgalom kipattanása után sem történt más, mint hogy a Helytartótanács magukra hagyta őket. Ez elég volt. A társulat széteszlott. Világot minden részletre természetesen csak a teljes levéltári anyag ismerete derítene.

Ha ismernők a levéltári anyagot, feleletet kaphatnánk arra a kérdésre is, milyen díszletekkel, kellékekkel, milyen jelmezekkel vándorolt Kelemen. Ő ti. 1795 nyarán megvált a pesti társulattól. Magányosan ment vidékre és az 1796 tavaszán feloszló együttes vagyona részben Busch kezén maradt – ezért perelnek évtizedekig! –, részben Pest megyénél. Az utóbbi gondnoka Rehák. Ezt kapták meg használatra 1807-ben Ernyiek, ezt a megye mindig sajátjaként kezelte és vitán felül áll, hogy minimalis adott belőle Kelemennek. Milyen felszerelése volt hát mégis, honnan, miből? Egyáltalán: milyen volt a vidéki játék, a színe alkalmazás, amit anakronizmus volna rendezésnek nevezni?

Ismereteink jelenlegi állásánál ezekre a kérdésekre nincs felelet. Nem Staud Géza hírbaja, hogy ő sem adhat rájuk választ. Munkája minden színháztörténész részéről elismerést és hálát érdemel, jelentőségével hangsúlyozza azonban egyúttal azt is: forráskiadás nélkül tudományágunk nem fejlődhetik tovább.

Mályuszné Császár Edit

Csapláros István: Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki oświecenia. Warszawa, 1961. Uniwersytet Warszawski. Dział wydawnictw. 180 p.

Csapláros István összegyűjtötte mindazokat az adatokat, amelyek a felvilágosodás korszakának magyar irodalmában a lengyelek iránti érdeklődést, a lengyel ügy szeretetét

bizonyítják. A magyar felvilágosodás problématikájára röviden utaló bevezetés után két fejezetben tárgyalja lengyel olvasóit arról, milyen mértékben és milyen formában tárgyalták nálunk tragikus bukásai és fel-emelkedési kísérletei idején Lengyelország múltját és jelenét. A füzet adatgazdagsága imponáló; nemcsak azoknak lehet kincsbányája, akik tovább akarnak kutatni a kapcsolattörténet vonalán, hanem a magyar felvilágosodás kutatóinak is jó forrásul szolgálhat.

Csapláros ebből a hatalmas anyagból két tanulást von le. Elsősorban azt, hogy a korszak lengyel érdeklődése és lengyel rokonszenve nem annyira a lengyelek irodalmát, kultúráját, mint inkább történelmüket figyelte. Talán ezzel az első okkal kapcsolatos a másik tanulmány is: bármilyen társadalmi osztályhoz, réteghöz, nemzedékhez vagy hitfelekezethez tartozott is a kor lengyel érdeklődésű magyar írója, azokból a tényekből, amelyeket leírt, mindig a magyar történelemre is vonatkoztatható gyakorlati tanulságokat igyekezett levonni. Kovács Endrének a reformkor lengyel-magyar kapcsolatairól szóló nagy jelentőségű munkájából (Kovács Endre: *A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon*. Bp. 1959. Akadémiai K. 429 l.) tudjuk, hogy íróinknak ez a magatartása alapjában véve a reformkor a romantika, idejében sem változott meg. Ha ehhez hozzávesszük, hogy Csapláros István szerint a XIX. századi magyarországi lengyel rokonszenvnek a felvilágosodás korában lehetők fel a gyökerei, s hogy az a magyar jakobinusok mozgalmával, általában a kor haladó eszméivel és köreivel milyen erős kapcsolatban volt, akkor talán nem vagyunk túl merészek, ha azt kérjük Csapláros Istvántól: további munkáiban vesse fel a lengyel kérdés szerepének problémáját a magyar nemzeti öntudat kialakulásában.

Örömmel olvastuk a lengyel szövegű kiadványhoz mellékelt magyar nyelvű kivonatban, hogy ezt részletesebb magyar kiadás fogja követni. Jelentős lépés lesz ez a felé a szintézis felé, amelyről előző recenziómban szövegtünk.

A szép füzetet a varsói egyetem gondozásában adták ki. Hasonló jellegű hazai kiadványaink számára utánozni való példa, hogy a gondosan összeállított névmutatón kívül található a füzetben. orosz, francia és magyar nyelvű kivonat is. Figyelemre méltó, hogy olyan sorozatnak a második számaként jelent meg, amelyben az első is magyar vonatkozású volt (Jan Reychman: *Ze stosunków kulturalnych polskowęgierskich w epoce oświecenia*. Warszawa, 1960. 81 l. Vö.: Világirodalmi Figyelő 1961. 280.). A lengyel-magyar kapcsolatok kutatása Varsóban egyre nagyobb lendülettel folyik.

Sziklay László

Arany János Kapcsos Könyve. A kísérő tanulmányt Sötér István írta. A jegyzetelés munkáját Sáfrán Györgyi végezte. Bp. 1962. Akadémiai K. [96] sztl., 30 l.

Sötér István írja a kiadványhoz fűzött tanulmányában, hogy az *Őszikék*-ben megjelennek a régi Magyarország emlékei: a búzás-szekér, a rác menyegző, a tökkolomp, a vándorcipó, az „örögúr” tamburája. Ilyen emlék maga a *Kapcsos Könyv* is barna bőrkötésével, finom lapjaival, a költő gondos, öreges írásával. Nem csoda, hogy olyan nagy vonzereje van ennek a kiadványnak: a *Kapcsos Könyvet* kézbevéve az olvasó máris úgy érzi, hogy személyes, eleven kapcsolatba került a költővel. De maga az *Őszikék* ciklusa is Arany életművének legszemélyesebb része, emberi közelségbe engedő, közvetlenül valló. Az ember szólal meg benne, aki már nem érzi, nem érezheti magát a nemzet lantosának; „nem is a művész babérja hevíti, csak gémberedő újját melegíti”; biztatja magát, hogy a lant, a költészet öröme haláláig az övé lehet, és íme mégis a *Kapcsos Könyv* utolsó verse a műzszak nélküli, a „humor-nélküli pusztá nyomorúságról” ad számot. Ez ennek a ciklusnak az önkéntelen, késérű realiztikus vallomása.

De nem kevésbé fájdalmas a költő tudatos számvetése sem:

Az életet, im, megjártam;

Nem azt adott, amit vártam:

Arany alkata nem a boldogságra termett emberé.

Az ifjúság szép kertébe

Vaskorlátlan néztem át.

— — — — —

Keresém a boldogságot,

Egy nem ismert idegent:

Jártam érte a világot —

S kerülém, ha megjelent.

írja belső világát talán legteljesebben feltáró versében, a *Visszatekintésben* (1852). Az „örök kétely”, az önmagával való elégedetlenség csendes panasza hangzik az *Őszikék*-ből is: a tett „sikerültén sohasem örülök”. Folytonos küzdelemnek érzi az életet — egyik levélnek tanúsága szerint —, melyben ő volt a gyöngébb fél. Mégis boldog volt egy-két évig, felszabadult és bizakodó. Hogy aztán átélje „az erény diadala” helyett a zsarnokság és az árulás ünnepét; lássa a „nagyocska emberek” színé váltását, a kis emberek igazi hűségért nyert bújdosását, kisemmizettségét. „...Túl bírja élni a reményt”, megpróbál „csalódva hinni”, hirdeti „az Ige, Eszme” legyőzhetetlenségét, a költészet hatalmát. Ugyanakkor egyre inkább éreznie kell, hogy a „nemzetis irány utolsó mohikánja”, hogy a praeceptorsága nem kell senkinek. Ezért hallgat el, és ezért szólal meg az *Őszikék*-ben a nemzeti

lantos helyett az elszigeteltségét, magányát tudomásul vevő, saját vigaszára, lelke könynyitására irogató ember. És mégis: éppen a magány és az elvágyódás hangulatának kifejezésével, a versek köznapiságával, a személyes vallomást szinte jelképesen hordozó képszerű ábrázolással kapcsolódik be az *Őszikék* a kialakuló új költői irány áramába.

Teljesen meggyőző Sötér tanulmányának alapgondolata, hogy a ciklus több szállal fűződik Arany előző korszakaihoz, mint azt eddig gondolták. A *Toldi estéjében* már az *Őszikék* előképét látja, és valóban Arany egyéniségének, szemléletének alapvonásai érvényesülnek benne és ez a mű is magányos és elszigetelt hang volt az általános bizakodás és lelkesültség korszakában. De talán nem kellene elvetni azt a párhuzamot sem, amit Móricz — egyébként nagyon elfogult — cikében az *Elvesztett alkotmány* és az *Őszikék* között vont: mindkettőben az ember szól, nem a költő; a köznapi életanyag gazdagsága, a korabeli viszonyokat a magános szemlélő pozíciójából ábrázoló ember látásmódja — a szükségszerű különbség mellett — összekapcsolja Arany első és utolsó művét.

Sötér tanulmánya az *Őszikék*-ben az 50–53-as korszak ihletének újjáteremtését látja a közvetlen vallomás és az objektív, epikus, balladisztikus hang kettősségében, a konkrét alkalmasszerűséghez kapcsolódásban. A balladák — az 50-es évekbeliekkel szemben — nem hősi, nevelő szándékú művek, hanem a halált váró, a világlomást érzékelő költő hangulatának, életérzésének, a lírai versek fegyelmezett szerénységével szemben szabadon eresztett kifejezése. Sötér a könnyelműség tragikus következményének visszatérő motívumából arra a megállapításra jut, hogy a költő a kapitalista életviszonyok fő vétkének tartotta a könnyelműséget, és ez a felismerés fejeződik ki a balladákban. Felmerülhet azonban az is, hogy a könnyelműségekért aránytalanul súlyosan bűnhődő hősök sorában, mint majd a *Toldi szerelmében* is, az az 50-es évektől kezdve egyre jobban eluralkodó élmény kap formát, hogy az ember nem ura a sorsnak, az életnek, ki van szolgáltatva a vak végzetnek, hogy ismeretlen, garázda erők rángatják tehetetlen lábuként.

Érdekes és elgondolkodtató a tanulmánynak az a felfogása, hogy Arany nem paraszti bizalmatlansággal nézi a kapitalizálódó országot, hanem annak a nemzedéknek a szigorával, amely a polgárosodástól nem a luxus növekedését várta. Lehetséges talán, hogy mind a kettő szerepet játszik benne: a falusi, a paraszti élet, a gyerekkor vonzó emléke és a hűség a polgárosodás eszményeiért küzdő korhoz, nemzedékhez.

Szép és új az *Őszikék* nyelvi elemzése: a műfordítói korszak hatásának kimutatása.

Sáfrán Györgyi gazdag és pontos jegyzet-

teit a kritikai kiadás anyagából és saját kutatásai alapján állította össze. Egyes versekhez értelmezést is fűz; nem egészen világos azonban, hogy miért éppen csak ezekhez.

A kiadvány izléses előállítása a kliséket készítő Kossuth Nyomda és a nyomdai munkát végző Akadémiai Nyomda érdeme.

Horlai Györgyné

Péter László: Juhász Gyula a munkásmozgalomban. Szeged, 1961. Hazafias Népfront Szegedi Bizottsága. 40 l.

Péter László a tőle megszokott gondossággal dolgozza fel tanulmányában Juhász Gyula életének és költészetének azon vonatkozásait, melyek a költőt a szocialista mozgalom eszmeköréhez kapcsolják. Inkább csak utalásszerűen érinti Juhász Gyula fejlődését a Népszavában közzétett első verseitől 1919-ig – a szenvedő munkásság iránti rokonszenvtől a Tanácsköztársaság célkitűzéseinek tudatos vállalásáig –, s fejtegetései fő súlyát a proletárdiktatúra leverése utáni esztendőkre helyezi. Itt újabb adatokkal egészíti ki eddigi ismereteinket Juhász Gyula 1919–1921 közötti tevékenységéről a szegedi szociáldemokrata mozgalom keretein belül, melyet a munkáskultúra fejlesztése területén, s másrészt *A Munka* hasábjain folytatott. Foglalkozik a szegedi munkásmozgalmi élet 1923 táján bekövetkezett lanyhulásával, mely természetesen a költő mozgalmi kapcsolatait is fellazította. A tanulmány talán legértékesebb része Juhász Gyula szocialista eszmétől ihletett verseinek elemzése, s ezen belül a megváltoztatott szöveggel újraköltött versek össze- és a korábbi megfogalmazásokkal. Ennek során Péter László gazdag bizonyítékokkal bontja ki a költő eszmei fejlődésének általa rajzolt képét.

Érdeme a tanulmánynak az is, hogy nem hallgatja el Juhász Gyula világszemléletének belső ellentmondásait, lírájának vallásos és irredenta átszínződését. Ebben a vonatkozásban a tanulmány az 1960. évi szegedi irodalomtörténeti vándorgyűlés Juhász-vitájához is kapcsolódik, hiszen e kérdések ott vetődtek fel a legélesebben. Péter László megmutatja Juhász Gyula vallásos látásának kétoldalúságát: a keresztényi-tolsztojánus vonások a költő gondolatvilágában megkönynyítették számára a szocializmus igazságainak befogadását a forradalmak napjaiban, a bukás utáni esztendőkből azonban már fékeztek az osztályharcos állásfoglalás kialakításában. Ugyanígy többoldalúan közelíti meg Juhász irredenta színezetű verseinek problematikáját is. Gondos figyelemmel határolja el Juhász Gyula vallásos nézeteit a keresztényszocializmustól, rávilágítva, maga a költő hogyan küzdött e retrográd ideológia és politikai mozgalom ellen. Érdekes az a fejtegetése is,

melyben Juhász nézeteinek a hazai szociáldemokrácia álláspontjánál több vonatkozásban haladottabb mozzanatairól szól, ám ugyanakkor nem mutat rá eléggé, hogy a költőnek a kommunizmusról alkotott felfogása viszont a korabeli szociáldemokrata mentalitás jellegzetes kifejeződése.

Bonyolultan összetett a Juhász Gyula világszemléletéről kialakított képünk: szociális érzékenységgel humanizmus és vallásos látás, a társadalom megváltoztatásának vágya és tolsztoji jószág-kultusz, a forradalmak elbukása okozta fájdalom és a „történelmi Magyarországot” elvesztése feletti bánat egyaránt megférnek benne. Éppen ezért nem tudjuk elfogadni a tanulmányt ama konklúzióját, mely Juhász Gyulát *szocialista* költőkklasszikusként állítja az olvasók elé; maga a tanulmány egésze is rácafol erre. Juhász Gyula valóban túllépett a polgári radikalizmus gondolatvilágán és nem kétséges, hogy érzelmileg a munkáosztály mellett állt 1919 után is, a lehúzó körülmények következtében azonban nem tudta tartósan magáévá tenni a marxizmus igazságait, sem filozófiai alapelveit, sem osztályharcelméletét. S ha végeleges képet csak Juhász Gyula összes művei kritikai kiadásának teljes elkészülte után tudunk is kialakítani e nagy költőnek bonyolult belső ellentmondásokat hordozó életművéről, lényeges eltérés eddigi Juhász-portrénktól nem látszik valószínűnek.

József Farkas

Szerb Antal (1901–1945). Bibliográfia. Összeállította: Tóbiás Áron. Bp. 1961. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 28, XXXIII l.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár bibliográfiai sorozatában érdekes összeállítás jelent meg Szerb Antal születésének hatvanadik évfordulójára. A sokszorosított, csupán ötszáz példányban közzétett kiadvány nemcsak a benne található könyvészeti adatok miatt értékes (a két világháború közötti magyar irodalom kutatói a teljes Szerb Antal-pályaképet teremthetik meg segítségével), hanem példás – és sok tekintetben új – szerkezete miatt is. *Tóbiás Áron*, a kötet összeállítója, láthatóan arra törekedett, hogy az életmű bibliográfiái összegezése mellett néhány dokumentum közzétételével még színesebb, árnyaltabbá tegye Szerb Antal arcképét. Könyveinek, folyóiratokban, napilapokban, időszaki kiadványokban megjelent írásainak (és a rájuk reflektáló írásoknak), valamint a róla szóló emlékezéseknek és tanulmányoknak a felsorolása után néhány eredeti művet és kortársi visszaemlékezést is közlész. (Először közli magyarul – ha, sajnos, rövidítve is – Szerb Antal német nyelvű cikkét József Attiláról a *Pester Lloyd* 1938. évének 142. számából.) Más dokumentumok – köztük

Szerb Antalné 1959 decemberében tartott előadásának bevezető része — fonos életrajzi adalékokkal szolgál. Ily módon (s ez ritkán fordul elő ilyen típusú kiadványok esetében) elvi és történeti szempontból egyaránt igényes, hasznos segédkönyv kerekedett ki a korábban inkább csak regisztráló vagy ajánló feladatot teljesítő sorozat legújabb kötetéből.

A Szerb Antal-bibliográfia néhány kisebb — elsősorban technikai jellegű — fogyatékoságát is e sorozat további kötetének érdekében említjük meg: hasznos lenne, hogy a XX. századi magyar irodalom történetének bibliográfiái feltárása a továbbiakban is ezen a színvonalon történjen. A kiadvány nem minden esetben tünteti fel idézeteinek lelőhelyét s ez különösen akkor szembeötlő, amikor Szerb Antal művének értékeléséről olvasunk. Korántsem lehetne állítani — az utóbbi évek komoly eredményeit figyelembe véve —, hogy a magyar irodalom e jeles képviselőjének helyét véglegesen és teljes pontossággal meghatározott volna. Éppen ez a bibliográfia is hozzájárul ahhoz, hogy tovább finomítsuk az eddigi képet s hogy a továbbiakban minden — mégoly apró — torzítást elkerüljünk. (Így az olyat is, mellyel az utószóban találkozunk: egy határozottan haladó, humanista mondatból még merészség lenne azt következtetni, hogy Szerb Antal — ha „polgári humanista fokon” fogalmazta is meg — „felismerte” az osztályharcot. Ez a „felismerés”, önmagában, a XX. század közepén, degradálása lenne már minden progresszív írónak: Szerb Antal valójában nem egyszerűen „észrevette” az osztályharc létét, hanem — s ez igen jelentős megítélése szempontjából — számolt is vele.)

Néhány esetben — s ennek a sokszorosító technika is az oka — zavart kelt a kötet tipográfiai szürkesége; a kommentárok egybefolynak az eredeti szövegekkel. Egyetlen jelentős adat hiányára bukkantunk csupán: Szerb Antal 1926-ban munkatársa volt a Benedek Marcell szerkesztésében megjelent irodalmi lexikonnak (*Irodalmi Lexikon*. Szerk. Benedek Marcell. Bp. Győző Andor kiadása, 1927. 1224 l.) Néhány betűjel feloldását is el lehetett volna végezni. Ezek a technikai kifogások azonban szinte jelentéktelenné zsugorodnak a színvonalas, új típusú bibliográfia egészéhez képest.

Szabó György

Harkiss Elemér—Berczeli A. Károlyné: A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII—XIX. század. Bp. 1961. Országos Széchényi Könyvtár. 481 l.

A XVIII. és XIX. században működő színházak által évenként rendszeresen kiadott színházi almanachok rendkívül értékes színház-történeti adatanyagot tartalmaz-

nak; mindenekelőtt a társulatok névsorát, a lejátszott műsort és színházi vonatkozású metszeteket. Éppen ezért a magyar színház-történetnek is elsőrendű forrásai, amelyek sok tekintetben pótolják az elmúlt másfél évszázad színlapanyagának hiányait is.

Ezeknek a zsebkönyveknek az adatait alkalomszerűen már Váli Béla, Bayer József és Ferencsik Zoltán is felhasználták és bőven merített belőlük azóta is minden magyar színház-történeti kutató. Áttekintésünk azonban e gazdag forrásanyagról mind a mai napig nem volt. Éppen ezért üdvözlhetjük örömmel ezt a rendkívüli szorgalommal és gondossággal készült bibliográfiát, amely először veszi számba és dolgozza fel ezt az erősen pusztuló, értékes forrásanyagot.

Páratlan és újszerű kezdeményezés ez a bibliográfia, amelyhez hasonló eddig külföldön sem állítottak össze. Éppen ezért színház-történet szempontjából azért is jelentős, mert az itt közölt 1138 színházi almanachnak legalább a felét eddig még senki sem láthatta, s így adataik természetesen nem kerülhettek feldolgozásra.

Mintaszerűnek mondható a bibliográfia módszerességében, jól átgondolt rendszerességében és ennek következtében használhatóságában is. A bevezetés a színházi zsebkönyvek történeti áttekintését adja, majd a gyűjtés körével és a feldolgozás módjával ismerteti meg. Ezután következnek az egyes zsebkönyvek városonként csoportosítva s egy-egy városban belül időrendbe sorolva. Az egyes tételek azonban nemcsak egyszerű címleírást közölnek, hanem a zsebkönyvek tartalmi elemzését is, feltüntetve a társulati névsort, a színház műsorát, a társulat állomáshelyeit és a zsebkönyvben található egyéb közleményeket (költemények, színművek, kottamelléletek, képanyag stb.). Feltüntetik továbbá a zsebkönyvek lelőhelyét, jelzetét s ha a könyv felkelhető nem volt, a bibliográfiai adatok forrását. A munka négy függelékében néhány egyleveles színházi emlény, országos jellegű színházi naptár és évkönyv, a pozsonyi Erdődy-opera német nyelvű almanachja és egyik librettója adataival ismerkedünk meg, valamint a gothai Theater — Kalender magyar vonatkozású anyagának regesztáját kapjuk. Különös elismerés illeti az összeállítót a gothai Theater — Kalender anyagának ismertetéséért, mert ennek a zsebkönyvnek 24 évfolyama, amely a XVIII. századi magyarországi német színészet egyike fontos forrása, Magyarországon nem található. A bibliográfia gazdag anyagában való tájékozódást különféle szempontú mutatók könnyítik meg.

De nemcsak egyszerű bibliográfiai számbavételről, tartalmi elemzéssel egybekötött címösszeállításról van itt szó. Ez a könyv hatalmas feltáró és gyűjtő munkát is takar. A szerzők nem elégedtek meg a különféle

bibliográfiák és egyéb források adatainak átvételével és rendszerezésével, hanem felkultatták magukat a zsebkönyveket, amelyeknek nagy része elfeledve hevert könyvtárak poros zugaiban s még katalógizálva sem volt. Ezeket a rendkívül ritka, többnyire egyedi példányokat összegyűjtötték s az OSZK Színháztörténeti Osztályán külön gyűjteményt létesítettek belőlük. Azokról a vidéki és külföldi példányokról, amelyeknek megszerzésére nem volt mód, fényképmásolatok készültek s így a Színháztörténeti Osztályon ezek is hozzáférhetők. Ez az anyaggal való közvetlen kapcsolat tette lehetővé azt a gazdag analízist is, amely a bibliográfia egyik fő értéke.

Az előszó szerint a közreadott anyag az összesen megjelent zsebkönyveknek legfeljebb kétharmadát teszi ki. Ennek a legnagyobb része azonban — tekintettel arra, hogy igen kis példányszámú kiadványokról van szó — minden valószínűség szerint elpusztult. Bizonyára kerülnek még elő magános példányok, de nagyobb mennyiségű ismeretlen anyag felbukkanására a nagy alaposzággal végzett feltáró munka után nem számíthatunk.

Azoknak a sorát, akiknek a véletlen még kezére játszhat néhány adatot, az alábbi három címmel igyekszünk megnyitni:

1. A pozsonyi városi levéltárban található a Bibliográfia 862. tételszáma alatt Karl Benyovszky nyomán idézett zsebkönyv: „*Almanach des königl. städt. Theaters in Pressburg. Allen verehrten Freunden und Gönnern der Kunst hochachtungsvoll gewidmet von Andr. Stern, Souffleur.* [Pressburg 1877. Druck von A. Koch in Pressburg. 12 l.]”

2. Felix Berner gyermektársulatának hiányosan ismert magyarországi vendégzerepléseiről tájékoztató a következő zsebkönyv: „*Nachricht von der Bernerischen jungen Schauspieler-Gesellschaft, von der Aufnahme und dem Zuwachse derselben, mit einigen Anhängen, und 24 am Ende beygefügeten Silhouetten mit Verwilligung und Beytrag des Herrn Berners. Zusammengetragen von M. I. R. Einem Zögling derselben im Jahre 1782*”

A pusztán kronológiát tartalmazó könyvecskének három fokozatosan bővülő kiadása ismeretes. Az említett első kiadás 1782-ben jelent meg hely és szerző nélkül, a második 1784-ben a tiroli Bozenben ugyancsak névtelenül, a harmadik pedig némileg módosított címmel 1786-ban Bécsben F. X. Garnier neve alatt. A könyvecske mindhárom kiadása a bécsi Nationalbibliothek színházi gyűjteményében található.

3. A harmadik a Bibliográfia 214. tételszáma alatt idézett *Axur König von Ormus* című, Erdődy-féle szövegkönyvhöz hasonló operaszöveg, amelyben szennycimlappal elválasztva megtalálható a pozsonyi Erdődy-opera rövid története és a társulat 1785-ik évi

műsora: „*Julius Sabinus. Eine ernsthafte Oper in drei Aufzügen. Nebst einem Anhang das hochgräfl. Erdödische Operntheater betreffend; für welches diese Oper übersetzt, und zum Drucke befördert ist von Johann Nepomuck Schüller, Mitglied der gräflichen Operngesellschaft in Pressburg. Pressburg 1785. Gedruckt mit Weberischen Schriften. 52, [12] l.*” Két hibátlan példánya az Országos Széchényi Könyvtárban található.

Staud Géza

Az opera történetéből. Szerkesztette Szabolcsi Bence és Barta Dénes. Bp. 1961. Akadémiai K. 295 l. (Zenetudományi tanulmányok IX.)

A *Zenetudományi Tanulmányok* újabb, Erkel Ferenc emléke előtt hódoló kötetét kézbe véve az irodalomtörténeti érdeklődésű olvasó meggyőződhet arról a tényről, hogy a XVIII. század végének és a XIX. század első felének magyar zenetörténete külön tanulmányt érdemlően sok ponton érintkezik a megfelelő korszak irodalomtörténetével. A két műzsa közötti kapcsolatot már a felvilágosodáskorra vonatkozóan jelzi a tartalmas kötet élén álló tanulmány, Pukánszky-né Kádár Jolán: *Az első magyar énekes játék: Pikkó hertzeg és Julka-Perzsi* c. írása. A szerző az 1793. május 3-án bemutatott, a korabeli magyar közönség előtt rendkívül népszerű darab körüli vizsgálódásainak eredményeit mutatja be — azt a művet vizsgálja, amelynek librettóját a kor neves travesztiaírója, Szalkay Antal „magyarította”, amelyről a zene iránt egyébként is igen fogékony Versey Ferenc írt bírálatot, és amely — azon túl, hogy innen kölcsönzött professzor-bosszantó notát — Csokonai — zenei effektusokat szívesen felhasználó — drámaírói működésének fontos ihletői közé tartozik. A tanulmány tisztázza az énekes játék viszonyát a forráshoz: Philip Hafner bécsi népszínműíró *Evakathel und Prinz Schnudi* című „lustiges Trauerspiel”-jéhez. Véglegesen bebizonyítja, hogy a magyarító Szalkay Antal, aki nem közvetlenül a méltatlanul elfelejtett bécsi szerző művét, hanem már egy — minden valószínűség szerint a Bécsben és Pest-Budán egyaránt működő színházi író, F. X. Girzik által készített átdolgozást használt. Színes, életszerű portrét rajzol a darab zeneszerzőjéről, a sokoldalúságában és hányatott életében jellemzően XVIII. századi alakról, Joseph Chudyról, eloszlatja a Csokonai — biográfia egyik — e darabbal összefüggő — mozzanata körüli homályt.

Újfalussy József (*Erkel Ferenc szövegkönyvei*) azt mutatja ki, hogy Erkel „műveinek témavilága ezer szállal kapcsolódik a nemzeti hősi múlt olyan eseményeihez, amelyek a reformkorban megizmosodó nemzeti

öntudat példái voltak.” — azaz: szöveg-könyveinek alapanyagát a kor fősodratú képező irodalmi alkotások témái adták. A tanulmány azonban többet mond annál, mint amit a kurta cím jelez: a választott szövegeknyelvek tanulságai alapján felvázolja pl. a zeneszerző későbbi, következetes, mindvégig megmaradó negyvennyolcasságát is. A gondolatgazdag írásban néhány tévedésen kívül (pl.: „Bánk bán története Katona József drámájából vált a reformkori magyarság kulturális kincsévé...” — vö. ezzel szemben Horváth János: *Jegyzetek a Bánk bán sorsáról*. Tanulmányok. Bp. 1956. 207—244. — vagy hogy a nemesi erudícióban gyökerező múltidéző témák *folklorisztikus* jellegű hangulatozása) legfeljebb a homályosságig vitt tömörséget hibáztathatjuk.

Losonczy Ágnes *A két Bánk bán* című tanulmányában a „legnagyobb magyar történelmi dráma” és a „legnagyobb magyar történelmi opera” összevetésére vállalkozik. Párhuzamba állítja a két mű: Katona és Erkel *Bánk bánja* létrejöttének objektív és szubjektív körülményeit, feltételeit; majd elemzi a dráma és a szövegkötet valamint a dráma és Erkel *Bánk bán* zenéje közötti viszonyt. Egészen megdöbbentő, hogy az egyébként igen alapos szerző a tragédia megítélésében ingadozó, hogy a drámából csak egyes részteket és nem az egészet meri klasszikusnak mondani. „Nemzeti humbug” [!] vagy nemzeti kincs? Ma is sokat vitatják.” — írja (76. l.). Hogy kik vitakoznak ma még ezen — azt legfeljebb a tanulmány szerzője tudja. Az irodalomértő közönség előtt ez már mintegy 100 esztendeje lezárt kérdés.

Csak mellékesen kívánjuk megjegyezni: a kötet szerkezete szempontjából talán megfelelőbb lett volna, ha Losonczy *analitikus* jellegű tanulmánya a sorrendben nem követi, hanem megelőzi a *szintézisre* törekvő, a *két Bánk bán* eredményeit is feldolgozó Újfalussy-dolgozatot.

Biró Ferenc

In memoriam Gedeon Mészöly. Szeged, 1961. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara. 192 l. 1 t. (Acta Universitatis Szegediensis, sectio ethnographica et linguistica)

A szegedi tudományegyetem emlékkönyve a korábbi (Péter László: *Mészöly Gedeon munkássága*, Szeged 1955.) kiegészítésével immár lezártnak szánt Mészöly-bibliográfián s a nyelvészeti és etnográfiai tanulmányokon kívül irodalmiakat is tartalmaz.

Meltzl Hugó összehasonlító irodalomelméletéről Berczik Árpád írt (*A világirodalom egy magyar koncepciója*). A német anyanyelvű Meltzl a goethei világirodalom első hazai hir-

detői között volt. Berczik rövid biográfia után összefoglalja a „nagyszívű...humanista” gondolatait, aki tisztázta a világirodalom fogalma alapján az összehasonlító irodalom lényegét, elemezte a fordítás kérdését, tárgyalta a fordítói elv s a soknyelvűség elvének problémáját (nem vetve el az utóbbit), lapokat szerkesztett, hogy népe irodalmát bekapcsolja a világirodalomba. A dolgozat irodalomelméletünk történeti feltárásának adósságából törlesztett Meltzl Hugó elméletének papírravetésével.

Égető kérdéssről szól, éppen ezért izgalmas Kiss Lajos *Modernizmus, formakultúra, korszerűség* című tanulmánya. A korszerűség, az új irodalom lényegét, a nem csak formaforradalmat, a tartalom és forma egységének helyes értelmezésében keresi. Fő tétele az, hogy „modern és korszerű csak a szocializmus valóságát, az új ember életét, érzelmeit, szellemét ábrázoló és kifejező irodalom lehet.” Cikke — más vonatkozásokban is — kialakult nézetek összefoglalásának tekinthető.

Nacsády József *Jókai műveinek lengyel alakjai* című hosszabb tanulmányában megmutatja Jókai kezdetektől megnyilvánuló lengyel szimpátiáját, s művei lengyel figuráin, akik szinte összeforrnak a szabadságharc, a forradalom fogalmával, az író 48-ai szembeni állásfoglalását s annak változását méri. A témából következő túlzásnak kell tekintelnünk, hogy Nacsády szerint „A mi lengyelünk” című regényt Jókai „egész életművét summázó szándékkal” írta.

Pusztai Ferenc

Tanárky Gyula naplója (1849–1866). Timár Lajosné közreműködésével válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: Koltay-Kastner Jenő. Bp. 1961. Szépirodalmi K. 489 l. (Magyar Századok)

Az 1849-es emigráció történetét számos adatgyűjteményből és feldolgozásból ismerjük már, s ezekhez képest, ami a döntő fontosságú politikai eseményeket illeti, Tanárky Gyula naplója nem sok újat mond. Annál többet a lélekbuvár számára, aki nem éri be a diplomáciai sakkhúzások, az emigráns-tervezetések, álmok és kudarcok adatszerű ismeretével, hanem a lelkebe, életkörülményeibe is be akar látni azoknak, akik e terveket szőtték, s miközben az elbukott függetlenség feltámasztásán fáradoztak, a hétköznapiok nyugós kicsinyességével, az intrikákkal, a maguk és társaik gyöngéivel is meg kellett küzdeniük.

Tanárky Gyula jó emberismerő volt és őszinte író. Gyakran korholja magát, lustaságáért, mintegy ezzel váltva meg a jogot, hogy másokról is szökimondóan leírja véleményét. Kossuthhoz Mikes Kelemen-i hűséggel ragaszkodott, de nem hallgatja el a kormány-

zó „néhány siralmas gyengeségeit” sem. Kossuth feleségéről meg éppen kevéssé hízogó képet fest. Teleki László és Irányi ügyetlensége, Klapka és a katonatisztek rangkorsága, civódásai, Pulszkyék családi ügyei, az asszony idegrohamai, Vukovics kiábrándultsága: mindez nem maradhatott titokban a naplóíró előtt, aki Kossuth és Pulszky gyermekeinek nevelőjeként és mint bizalmas házi barát sokat és közelről látott. Mégsem lehet azt mondani, hogy írása sunyi pletykagyűjtés, mert Tanárkyból sosem a kajánság beszél, amikor jellemhibákat ró fel, hanem a hazafi fájdalom miatt, hogy a nagy ügy sikerét egyének rossz tulajdonságai gátolják.

Sokszor elmondták már, hogy az emlékirat műfaja nálunk hosszú ideig a hiányzó regényt pótolta. Tanárky naplójában is megvannak egy nagy regény elemei, látásmódja gyakran önkéntelenül a vérbeli epikusé. Amikor híre támad, hogy Piemont és Ausztria közt háború készülődik, a derék Ihsz Dániel tüstént reparátumot viszi a nyergét: ilyen apró jellemző mozzanatok megfigyelése teszi becsessé Tanárky naplóját, s bizonyára kár, hogy nem formált belőle elbeszélő művet, és irodalmi szándék híján stilusát sem gonozta.

Az irodalomtörténészt érdekelhetik Tanárky Gyula olvasmányai, könyvekről elejtett véleményei. 1859. április 16-án Jókai *Török világot* olvassa fel Pulszkynek, augusztus 4-én pedig ezt jegyzi naplójába az *Erdély aranykoráról*: „Könnyűszerrel van írva, de kétségen kívül talentummal. Jósika Eszterjéről, amibe azután kezdtem, nem lehetne ezt mondani – mi halvány itt az Abafi brilliant írója! Nem folytatom biz én ezt.” Másutt Tompáról ír: „Mednyánszky egészen bele van szeretve e költőbe... és csakugyan tagadni nem lehet, hogy Tompa költői beszélei, balladái, népmondái sat. gyöngyei népies költészetünknek. De már abban csakugyan erős volna megegyezni Mednyánszkyval... hogy Tompa több, mint Arany, több mint Czuczor, s legalább is annyi, mint Petőfi! (Mért nem még annyi is, mint Vörösmarty!)”

Az eddig nyomtatatlan napló kiadását Koltay-Kastner Jenő rövid bevezetővel és bőséges jegyzetekkel látta el. Felvilágosításai, néhány apróbb tévedéstől eltekintve, kielégítőek, a névmutató lapszámai azonban gyakran pontatlanok.

Lukácsy Sándor

A ROKONTUDOMÁNYOK FOLYÓIRATAINAK MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI VONATKOZÁSÚ ÍRÁSAI 1960-BAN

(Válogatott bibliográfia)

Negyedízben jelenik meg a rokонтudományok folyóirataiban található magyar irodalomtörténeti írások éves bibliográfiája. Ez a gyűjtemény előzményeihez hasonlóan (*Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957. 4. sz. – *Irodalomtörténet*, 1960. 4. sz. és 1962. 2. sz.) a lehető teljességgel igényével gyűjti a rokонтudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti anyagát, tanulmányokat, cikkeket és ismertetéseket, sőt a nem irodalomtörténeti publikációk szövegében található, ún. „rejtett” bibliográfiai adatokat is felkutatja. Bibliográfiánk gyűjtőköré ezúttal is változatlan s bár több népszerűsítő jellegű folyóirat és nem periodikus (évkönyv) anyag – a rendszeres megjelenés érdekében és a szükségszerű terjedelm-csökkentési kívánalmak következtében – nem szerepel a jelen összeállításban, bibliográfiánk ezzel a szerkezeti módosítással tömörebb és áttekinthetőbb lett az előzőknél. Itt említjük meg, hogy a szűkebb értelemben vett gyűjtőkörbe is beletartozó *Magyar Pedagógia* nem jelent meg 1960-ban, ezért nem szerepel éves összeállításunkban. – A *rokонтudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1960-ban* bibliográfia szerkezete egyébként továbbra is az előző évi összeállítások gyakorlatát követi: tudományáganként – mint fejezeteként sorolja egymás alá az egyes periodikákat, s ezen belül szerzői betűrendet alkalmaz. A bibliográfiai adatokat ez alkalommal is annotációkkal láttuk el.

A feldolgozott felvételek száma: 202.

Általános tudományos folyóiratok

Magyar Tudomány

Csapodi Csaba: Széchenyi István kéziratai és egyéb Széchenyi-emlékek az Akadémiai Könyvtárban. [Cikk.] – 1960. 4. sz. 242–247. p.

F. É.: Ünnepi ülésszak Apáczai Csere János

halálának 300. évfordulója alkalmából. [Cikk.] – 1960. 3. sz. 167–169. p.

Feryő István: A nemesi patriotizmus ideológiája Kisfaludy Sándor regeköltészetében. [Tan.] – 1960. 8. sz. 455–465. p.

Komlós Aladár: A szimbolizmus. [Tan.] – 1960. 11. sz. 659–672. p.

Méreiné Juhász Margit: Mikszáth Kálmán

- akadémiai tagsága. [Cikk.] – 1960. 12. sz. 761–764. p.
- Ortutay Gyula* : Az élő Széchenyi. [Tan.] – 1960. 4. sz. 179–192. p.
- Pándi Pál* : Petőfi és az Athenaeum triásza. (Szövetségek és ellentétek 1845 előtt.) [Tan.] – 1960. 1. sz. 5–17. p. [Bajza, Vörösmarty, Toldi.]
- Rejtő István* : A nacionalizmus magyar irodalmi megnyilvánulásairól. [Cikk.] – 1960. 5–6. sz. 348–352. p.
- Rejtő István* : Komlós Aladár: A magyar költésztét Petőfitől Adyig. [Ism.] – 1960. 3. sz. 173–175. p.
- Rejtő István* : Mikszáth Kálmán. [Tan.] – 1960. 9. sz. 511–515. p.
- R[ejtőné] Hutás Magdolna* : Pais Dezső: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. [Ism.] – 1960. 11. sz. 704–705. p.
- Révész Imre* : Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író. [Ism.] – 1960. 8. sz. 504–506. p.
- Sáfrán Györgyi* : Kossuth Lajos levelei orvosához, Almási Balogh Pál akadémikushoz. [Cikk.] – 1960. 10. sz. 633–638. p.
- Ünnepi ülés Széchenyi István halálának 100. évfordulóján. [Cikk.] – 1960. 5–6. sz. 372–373. p.
- W. Petrolay Margit* : Rejtő István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. [Ism.] – 1960. 1. sz. 46–47. p.

Nyelvtudomány Szlavisztika

Acta Orientalia

- Ligeti, L[ajos]* : M. Jules Németh. [Ism.] – 1960. 3–9. p.
- Uray, G* : A bibliography of the works of prof. J. Németh. – 1960. 11–28. p.
- Magyar Nyelv
- Balázs János* : Mészöly Gedeon emlékére. [Cikk.] – 1960. 415–416. p. [Temetésén elmondott emlékbeszéd.]
- Benkő László* : Juhász Gyula „Milyen volt” című versének stilisztikai elemzése. [Tan.] – 1960. 209–216. p.
- Benkő László* : Zolnai Béla hetven éve. [Cikk.] – 1960. 416–418. p.
- Deme László* : Apáczai Csere János nyelvhasználatáról. (A Magyar Enciklopédia alapján.) [Tan.] – 1960. 21–31. p.
- Hegedűs József* : Martini Lexicum Philologicumának magyar szótárgáról. [Cikk.] – 1960. 360–362. p. [Szeneci Molnár Albert említésével.]
- O. Nagy Gábor* : Toprongyos. [Cikk.] – 1960. 372–374. p. [Erdélyi János: Magyar közmondások könyve c. művének említésével.]
- Ruzsiczky Éva* : A grammatikus Kazinczy. Születésének kétszázadik évfordulójára. – 1960. 11–20. p. [Tan.]

- Ruzsiczky Éva* : Négy szó Kazinczy [Ferenc] Osszian-fordításából. [Cikk.] – 1960. 181–186. p. [Kazinczy szóhasználatáról.]
- Szabó T. Attila* : A magyar bilabialis „v” nyelvemlékes jelölésének, illetőleg jelölétlenségének kérdéséhez. [Tan.] – 1960. 31–43. p. [Középkori nyelvemlékeinkről.]

Magyar Nyelvőr

- Balázs János* : Zolnai Béla 70. születésnapjára. [Cikk.] 1960. 509–511. p.
- Beke Ödön* : Merre zúgnak hajjai Tiszának, Dunának. . . [Cikk.] – 1960. 474–476. p. [Kölcsy Ferenc: Himnusz-áról.]
- Bory István* – *Katona Piroska* – *Nagy J.* – K. S.: „Jelző-e vagy állítmány?” [Cikk.] 1960. 328–336. p. [Vita Petőfi Sándor: Szeptember végén c. verséről.]
- Deme László* : Kosztolányi és a magyar nyelv. [Tan.] 1960. 136–148. p.
- E. Abaffy Erzsébet* : Király Péter: Ismeretlen magyar glosszák. Nyelvtudományi Értekezések 21. sz. [Ism.] – 1960. 498–502. p.
- Fábián István* : Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában. [Tan.] – 1960. 310–324. p.
- Gáldi László* : Egy beszélt nyelvi fordulat Bessenyeinél. [Cikk.] – 1960. 53. p.
- Herczeg Gyula* : A képlátás néhány kérdése mai prózáinkban. [Tan.] – 1960. 454–463. p.
- Herczeg Gyula* : Sajátos szórendi inverziók magyar prózáinkban. [Tan.] – 1960. 38–44. p. [Főként Krúdy Gyula stílusáról.]
- Károly Sándor* : Hegedűs Géza: A költői mesterség. [Ism.] – 1960. 248–252. p.
- Katona Imre* : A kubikosélet szólásai. [Tan.] – 1960. 206–211. p. [Veres Péter: Parasztsors – magyar sors c. művének említésével.]
- Katona Piroska* – *O. Nagy Gábor* : Egy Ady-sor értelmezéséhez. [Cikk.] – 1960. 178–181. p. [A föl-földobott kő c. versről.]
- Kovalovszky Miklós* : Mészöly Gedeon. 1880–1960. [Nekr.] – 1960. 406–408. p.
- Margócsy József* – *Takács Etel* : József Attila két szaváról. [Vita.] – 1960. 325–328. p. [A Születésnapomra c. versről.]
- Martinkó András* : A humor Petőfi egyik levelében. [Tan.] – 1960. 159–165. p. [Luby Zsigmondhoz, Szatmár 1847. aug. 8-án.]
- Meggyes Klára* : A malom alja kifejezés jelentésmódosulásai. [Cikk.] – 1960. 224–229. p. [Ady: A Tisza-parton c. versének említésével.]
- Szabó Zoltán* : Bartalis János költői stílusáról. [Tan.] – 1960. 165–169. p.

- Szilágyi Ferenc**: Irodalmi Szemle. A szlovákiai magyar nyelv művelés új fóruma. [Folyóirat-ismertetés.] – 1960. 117–119. p.
- Takács Etel**: József Attila két szaváról. [Cikk.] – 1960. 45–52. p. [A „Születésnapomra” c. versről.]
- T. Lovas Rózsa**: József Attila: Külvárosi éj. [Verselemzés.] – 1960. 66–74. p.

Nyelvtudományi Közlemények

- Imre Samu**: Der Münchener Kodex. [Ism.] – 1960. 163–165. p. [Décsy Gyula és Farkas Gyula Müncheni Kodex-kiadásáról (Wiesbaden 1958, Otto Harrassowitz).]
- Nyíri Antal**: Mészöly Gedeon. [Nekr.] 1960. 150–153. p.
- Vértes O. András**: Balázs János: Sylvester János és kora. Bp. 1958, Akadémiai Kiadó. [Ism.] – 1960. 385–387. p.

Studia Slavica

- Domokos, S[amu]el**: Eigentümlichkeiten der Strauchdieb-Balladen bei den mitteleuropäischen und balkanischen Völkern. [Tan.] – 1960. 3–4. sz. 411–429. p. [A magyar népballadáról is.]
- Gáldi, L[ászló]**: Les variétés de l'accent dans le vers russe. [Tan.] – 1960. 3–4. sz. 315–329. p. [329. p.: Vörösmarty Mihály: Szózat.]
- Lengyel, B[éla]**: Eine Motivverwandtschaft der Erzählung „Das Schloss” von Lajos Nagy mit Turgenyevs „Inspektor”. [Cikk.] – 1960. 3–4. sz. 432–435. p.
- Póth, I[stván]**: Angaben über Tihomir Ostojić. [Cikk.] – 1960. 3–4. sz. 440–441. p. [Budenz Józsefről, Gyulai Párról, Heinrich Gusztávról.]
- Póth, I[stván]**: Jovan Pačić „Liedersammlung.” [Tan.] – 1960. 1–2. sz. 145–167. p. [150. p.: Berzsenyi Dániel, Vitkovics Mihály.]
- Vujičić, D. Stojan**: Les formes métriques sud-slaves de la poésie de Bálint Balassi. [Tan.] – 1960. 3–4. sz. 393–409. p.
- Vujičić, D. Stojan**: Oprostajno pismo Teodora Pavlovicsa „Srbzskom Obštstvu” u Pesti. [Cikk.] – 1960. 3–4. sz. 442. p.
- Zöldhelyi Zsuzsanna**: Endre Szabó – vengerszkij populárizator tvorcesztva A. P. Csehova. [Cikk.] – 1960. 3–4. sz. 436–440. p.
- Könyvtártudomány**
- Magyar Könyvszemle**
- Bán Imre**: Apáczai Csere János könyvtára. [Cikk.] – 1960. 32–33. p.
- Bárczi Géza**: Eltérések Verancsics Faustus szótára 1595-i kiadásának különféle példányai között. [Cikk.] – 1960. 29–32. p.

- Csapodi Csaba**: Beatrix-királyné Psalteriuma Melkben. [Cikk.] – 1960. 428–430. p. [15. századi latin nyelvű kódex.]
- Csapodi Csaba**: Naldus Naldius hitelességének kérdése. A Corvina történetének forrásai. [Tan.] – 1960. 293–302. p.
- Csapodiné Gárdonyi Klára**: A kéziratgyűjtemények új típusai. (Levéltár, kéziratár, irodalmi levéltár.) [Cikk.] – 1960. 196–201. p. [Az írói hagyatékok, irodalmi jellegű kéziratok gyűjtéséről.]
- D[ezsényi] B[éla]**: A Délmagyarország fél évszázada. Jubileumi emlékkönyv. Szeged 1960, Szegedi ny. 83, [1] p. [Ism.] – 1960. 472. p.
- Dobos Piroska**: Az olvasószolgálat főbb kérdései a Fővárosi Szabó Ervin kerületi könyvtárakban. [Tan.] – 1960. 382–401. p. [Magyar írók műveinek olvasottságáról.]
- Hajnal Gáspár**: Angol cikk egy eddig ősnymtatványnak tartott Pelbárt-kiadásról. [Cikk.] – 1960. 430–432. p. [Temesvári Pelbárt: Pomerium de sanctis c. művének 16. sz. eleji kiadásáról.]
- Herepei János**: Kísérlet a kolozsvári Heltai nyomda tulajdonosainak megállapítására. [Cikk.] – 1960. 438–443. p. [Régi magyar művek kiadásairól.]
- J[uhász]né Hajdu Helga**: Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. 258. p. [Ism.] – 1960. 72–75. p.
- Karsai Géza**: Az Anonymus-kódex keletkezéséhez. [Tan.] – 1960. 149–175. p.
- Katsányi Sándor** – **Nagy Rezső**: A ceglédi könyvtárügy története. [Tan.] 1960. 402–427. p. [Magyar írók műveinek olvasottságáról.]
- Kovács Máté**: A magyar könyv- és könyvtárkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában. [Tan.] 1960. 229–254., 361–381. p. [Magyar írók műveinek kiadásáról és olvasottságáról is. Befejezése a folyóirat 1961. évi évfolyamában.]
- Mátrai László**: Jeszenszky János Sigonius-kiadásáról (RMK III. 878.) [Cikk.] – 1960. 292–293. p.
- Milhoffer Alajos**: Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. 1770–1823. I. köt. Vásári ponyvairatok. A nyomda történetével és kutatási módszertanumánnyal. Bp. 1959, MTA Irodalomtörténeti Intézete. 198 p. 3 tb. (Irodalomtörténeti Füzetek 24.) [Ism.] – 1960. 77–78. p.
- Papp Ivánné**: Arany János és a tiszai könyvtár. [Tan.] – 1960. 177–183. p.
- Rózsa György**: Oláh Miklós legrégebbi arcképe. (Járt-e Hans Sebald Lautensack

- Magyarországon?) [Cikk.] – 1960. 433–438. p.
- Scheiber Sándor**: Egy Ludas Matyi-kiadás további példánya. [Glossza.] – 1960. 39. p. [Fazekas Mihály művéről.]
- Tálas Géza**: Illegális magyar sajtó a francia ellenállási mozgalomban. [Cikk.] – 1960. 313–323. p. [Tamás Aladár, Bajomi Lázár Endre, Balázs Béla, Révai József, Bölöni György, Gereblyés László működéséről.]
- A Tanácsköztársaság szépirodalmi termése.** [Glossza.] – 1960. 463. p. [József Farkas: „Mindenki újakra készül...” című gyűjteményének 3. kötetéről.]
- Tiszay Andor**: Ráth–Végh István. [Nekr.] – 1960. 204. p.
- Vértessy Miklós**: Példák könyve 1510. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közzéteszi Bognár András és Levárdy Ferenc. Bp. 1960, Akadémiai Kiadó. 305 p. (Codices Hungarici 4.) [Ism.] – 1960. 472–473. p.

Történettudomány.

Acta Historica

- Barta István**: István Széchenyi. [Tan.] 1960. 1–2. sz. 63–102. p.

Hadtörténelmi Közlemények

- Markó Árpád**: Adalékok a magyar katonai nyelv fejlődéstörténetéhez. [Tan.] – 1960. 2. sz. 169–181. p. [A Tudományos Akadémia nyelvművelő tevékenysége Döbrentei Gábor említésével.]

Párttörténeti Közlemények

- Erényi Tibor**: „Mindenki újakra készül... Az 1918/19-es forradalmak irodalma. Szöveggyűjtemény. I. kötet. (1918. október 31 – 1919. március 21.) Szerkesztette és a jegyzeteket írta: József Farkas. [Ism.] – 1960. 1–2. sz. 273–276. p.

Századok

- Bertényi Iván**: Gerics József: Legkorábbi Gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. [Cikk.] – 1960. 917–920. p. [Kandidátusi disszertációról.]
- Heckenast Gusztáv**: Bán Imre: Apáczai Csere János. Bp. 1958, Irodalomtörténeti Könyvtár 2. [Ism.] – 1960. 363–366. p.
- Kávássy Sándor**: Teleki Sándor emlékezései. Bp. 1958, Szépirodalmi. – [Ism.] 1960. 433–434. p.
- Mérei Gyula**: Szekfü Gyula történetiszemléletének bírálatához. [Tan.] – 1960. 180–256. p.
- Trócsányi Zsolt**: Wesselényi Miklós fogsága. (Részlet egy készülő Wesselényi-élet-

rajzból) I. rész. [Tan.] – 1960. 794–811. p.

- Széchenyi István**. (Halálának századik évfordulójára.) [Tan.] 1960. 257–277. p. [Az MTA Történettudományi Bizottságának és az MTA Történettudományi Intézetének tézisei.]

Történelmi Szemle

- Barta István**: Széchenyi [István] és a magyar polgári reformmozgalom kibontakozása. [Tan.] – 1960. 224–240. p.
- Györffy György**: Diplomata Hungarica antiquissima 1000–1196. [Cikk.] – 1960. 525–535. p. [A magyar oklevéltanyag kiadásának tervéről.]
- Hanák Péter**: A magyar nacionalizmus néhány problémája a századforduló idején. [Cikk.] – 1960. 335–340. p. [Ignotus említésével.]
- H. Balázs Éva**: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. [Cikk.] – 1960. 319–322. p. [Batsányi János és a Martinyovics-mozgalom említésével.]
- Márkus László**: Szociáldemokratizmus és nacionalizmus a Horthy-rendszer idején. [Cikk.] – 1960. 353–356. p. [Fejtő Ferenc és Jancsó Benedek említésével.]

Filozófia

Magyar Filozófiai Szemle

- Mátrai László**: Bán Imre: Apáczai Csere János. [Ism.] – 1960. 2. sz. 313–317. p.
- Molnár László**: A kommunista filozófus-aktív vitájáról. [Cikk.] – 1960. 3. sz. 362–379. p. [373. p.: Madách Imréről, Arany Jánosról, az irodalomtörténet-írásról.]

Néprajz

Acta Ethnographica

- Holl, B[éla]**: Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823.) I. Vásári ponyvairatok. [Ism.] – 1960. 1–2. sz. 222–224. p.
- Kiss Gabriella**: Contes des peuples en Hongrois. II. [Cikk.] – 1960. 1–2. sz. 225–228. p.
- Sándor István**: Kovács Ágnes: Magyar állatmesék típuskatalógusa. [Ism.] – 1960. 1–2. sz. 229–230. p.
- Vargyas Lajos**: Forschungen zur Geschichte der Volksballade im Mittelalter. III. Die Herkunft der ungarischen Ballade von der eingemauerten Frau. [Tan.] – 1960. 1–2. sz. 1–88. p., 1 mell. [Magyar balladákról is.]

Ethnographia

- Balassa Iván**: Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. [Ism.] – 1960. 4. sz. 618–620. p.

- Dégh Linda** : Az AaTh* 449/A mesetípus magyar redakciója. [Tan.] – 1960. 2–3. sz. 277–296. p.
- Dégh Linda** : Az egyéniségvizsgálat perspektívái. [Tan.] – 1960. 1. sz. 28–44. p. [A népmese terjedéséről, kialakulásának módjairól.]
- Dömötör Sándor** : Katona Lajos utolsó napjai. Emlékezés halál a 50. évfordulójára. [Cikk.] – 1960. 4. sz. 616–617. sz.
- Ferenczi Imre** : Rákóczi alakja az abaújszempléni néphagyományban. [Tan.] – 1960. 2–3. sz. 389–436. p. [A népköltészetben is.]
- Hadzisz, Dimitriosz G.** : Az Arta hídja bal-lada magyar változata: Kőműves Kelemenné. [Tan.] – 1960. 4. sz. 558–579. p.
- Katona Imre** : Rigmusmondó és versíró kubikosok. [Ism.] – 1960. 4. sz. 552–557. p.
- Újváry Zoltán** : Mint én, földműves költő... Szemelvények Gózon István paraszt-verselő elbeszélő költeményeiből. Gyűjtötte Nagy Csizrok László. Összeállította és a bevezetést írta Janó Ákos. [Ism.] – 1960. 1. sz. 150–151. p.
- Vargyas Lajos** : Kutatások a népballada középkori történetében. [Tan.] – 1960. 2–3. sz. 163–276. p., 4. sz. 479–523. p., 1 mell.

Művészettörténet

Művészettörténeti Értesítő

- Dercsényi Dezső** : Fitz József: A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. I. A mohácsi vész előtt. [Ism.] – 1960. 151–152. p.
- Dercsényi Dezső** : Képes Krónika. Bp. 1959, Magyar Helikon. [Ism.] – 1960. 152–153. p.
- Rozványiné Tombor Ilona** : Nagy Balogh János vázlatkönyvei. [Cikk.] – 1960. 60–62. p. [Elek Artúr említésével.]
- Sallay Marianne** : Horányi Mátyás: Eszterházi vigasságok. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. [Ism.] – 1960. 260–261. p. [Bessenyei György említésével.]
- Soós Gyula** : A Lánchid orosz-lánsszobrainak mestere. (Marschalkó János 1819–1877. [Cikk.] – 1960. 123–127. p. [Kazinczy és Kölcsey szobrainak említésével.]

Társadalomtudomány

Borsodi Szemle

- Adatok a miskolci színjátszáshoz 1815 előttől. [Cikk.] – 1960. 312. p. [Miskolci színi társulatokról.]
- (B. F.) : Sassy Árpád és az Arany Trombita [Cikk.] – 1960. 414–415. p. [Sassy Árpád miskolci ügyvéd és Táncsics Mihály kapcsolatairól.]

- Bodgál Ferenc** : Miskolci írók, olvasók, literátorok. [Cikk.] – 1960. 416–418. p. (bm) : „Matyóföld” [A mezőkövesdi írók és a Matyó Múzeum kiadványa. Ism.] – 1960. 236. p.
- Csorba Zoltán** : Kazinczy Ferenc levelezése. XXIII. kötet, második pótkötet. [Ism.] – 1960. 459–460. p.
- Deák Gábor** : A „Miskóczi Nemzeti Kalendárium”. [Cikk.] – 1960. 547–548. p. [1812–ből való naptár.]
- Fazekas István** : Ruzsiczky Éva: A grammatikus Kazinczy Ferenc. Születésének kétszázadik évfordulójára [Ism.] – 1960. 576. p.
- Frissnyák Sándor** : Kazinczy első műve: Magyar Ország Geographica. [Cikk.] – 1960. 68–69. p.
- Gyárfás Imre** : A szegediek Mikszáth-émlékönyvéről. [Cikk.] – 1960. 378–379. p. [A mi Mikszáthunk. Szeged 1960, Tiszatáj.]
- Hegyi József** : Móríc Zsigmond Sárospatakon. [Tan.] – 1960. 491–492. p. [Sárospataki diákságáról.]
- Kabdebő Lóránt** : Ady sajátos verstípusai. [Tan.] – 1960. 267–272. p.
- Kabdebő Lóránt** : A hideg bálvány vezeklő rabja. Néhány ceruzavonás a Vajda [János]-portrén. [Cikk.] – 1960. 493–496. p.
- Kabdebő Lóránt** : Szerb Antalról. Részlet egy hosszabb tanulmányból. [Tan.] – 1960. 375–378. p.
- Margócsy József** : A mi Mikszáthunk. [Cikk.] – 1960. 262–266. p. [Halálának 50. évfordulójára.]
- Marjalaki Kiss Lajos** : Szabó Lőrinc szülőháza. [Cikk.] – 1960. 226–227. p.
- Soproni Szemle**
- Csatkai Endre** : Az első magyar színelőadás Kismartonban. [Cikk.] – 1960. 272–273. p. [1820–ból.]
- Csatkai Endre** : Bródy Sándor és Sopron. [Cikk.] – 1960. 255–258. p.
- Csatkai Endre** : Horányi Mátyás: Eszterházi vigasságok. Bp. 1959, Akadémiai Kiadó. [Ism.] – 1960. 93–94. p. [Bessenyei György említésével.]
- D[ercsényi] Szemző Piroska** : Benedek Elek Sopronban. [Cikk.] – 1960. 167–170. p. [1891-es útjáról.]
- Erdei László** : Vas Gereben a kismartoni jurátus-életéről. [Cikk.] – 1960. 258–260. p. [Soproni tudósításai 1845-ből az Életképek c. folyóiratban.]
- Faragó Sándor** : Tolnay Antal feljegyzései Széchenyi [István] haláláról s a régi és új nagycenki templomról. [Cikk.] – 1960. 185–188. p.

- Kubinszky Mihály* – *Perkovácz Bódog*: Széchenyi [István] és a magyar vasutak. [Tan.] – 1960. 102–113. p.
- Péter László*: Bors László költői fogadtatása. [Cikk.] – 1960. 148–151. p. [Soproni származású költő a század elején.]
- Tilkovszky Lóránt*: Gondolatok Széchenyi István hazafiságáról. [Tan.] – 1960. 97–101. p.
- Tilkovszky Lóránd*: Széchenyi István fertőbozi fürdője. [Cikk.] – 1960. 181–185. p.
- Zakar János*: Ady Endre soproni kapcsolatainak nyomai. [Cikk.] – 1960. 152–154. p.

Társadalmi Szemle

- A. G.: Rideg Sándor: Kristóf rózsafái. [Ism.] – 1960. 6. sz. 124. p.
- G. A.: Ady Endre: A fekete lobogó. [Ism.] – 1960. 11. sz. 107–108. p.
- Hatvány Lajos: Irodalmi tanulmányok. [Ism.] – 1960. 6. sz. 122. p.
- Kardos László: Vázlatok, esszék, kritikák. [Ism.] – 1960. 6. sz. 123. p.
- Király István*: Az első magyar kommunista költő. Komját Aladár költői fejlődése. [Tan.] – 1960. 3. sz. 53–76. p.
- L. M.: Az „Olcsó Könyvtár” 300. kötete. [Ism.] – 1960. 10. sz. 124–125. p. [Juhász Gyula: Himnusz az emberhez.]
- L. M.: Galambos Lajos: Gonoszkatyú. [Ism.] – 1960. 6. sz. 124–125. p.
- L. M.: Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. [Ism.] – 1960. 8–9. sz. 139. p.
- L. M.: Tabák András: Szól a sziréna. [Ism.] – 1960. 7. sz. 116. p.
- I. r.: Ortutay Gyula: Írók, népek, századok. [Ism.] – 1960. 10. sz. 125. p.
- : Széchenyi István. A Széchenyi-kérdés múltja. [Tan.] – 1960. 2. sz. 30–55. p.
- W. Á.: Ady Endre: A nacionalizmus alkonya. [Ism.] – 1960. 3. sz. 117–118. p.

Valóság

- Bellér Béla*: Tudósok az ellenforradalom viharában. [Cikk.] – 1960. 2. sz. 83–87. p. [Babits Mihály, Balázs Béla, Benedek Marcell, Király György, Laczkó Géza üldöztetése az ellenforradalom uralomra-jutásakor.]
- Bóka László*: Magyar tükör a szovjet irodalomról. [Ism.] – 1960. 1. sz. 110–113. p. [Szovjet irodalom. Bp. 1959. Gondolat c. kiadvány Veres Péter, Lányi Sarolta, Kardos László tollából megjelent tanulmányairól.]
- : Czine Mihály „Móricz Zsigmond útja a forradalmakig” című kandidátusi értekezésének vitája 1960. július 4-én. [Ism.] – 1960. 5. sz. 87–89. p.
- Dersi Tamás*: Színházi kalauz. (1960.

- Gondolat Kiadó. 812 l.) [Ism.] – 1960. 5. sz. 125–126. p. [Eötvös József, Móricz Zsigmond és Heltai Jenő említésével.]
- Gyertyán Ervin*: Magyar filmvígjátékok. [Cikk.] – 1960. 5. sz. 76–78. p. [Szigligeti Ede: Liliomfi és Gábor Andor: Dollárpapa c. műveiből készült filmek említésével.]
- Halász Zoltán*: A magyar könyv és a nagyvilág. [Cikk.] – 1960. 3. sz. 98–101. p. [A magyar irodalom külföldi elterjedése az Index Translationum tükrében.]
- Hexendorf Edit*: A legújabb nyelvtudományi irodalomból. [Cikk.] – 1960. 4. sz. 119–122. p. [Trócsányi Zoltán: Írók egyéni nyelve a XVII–XVIII. században, Szilágyi Ferenc: Csokonai költői szókincséről, Ruzsinczy Éva: Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdésében stb. c. tanulmányok a Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből c. kiadványban.]
- Katona Tamás* – *Szabó György*: A „Lélek és kenyér” nyomában. Iskolásyermekek válasza Máriánnapusztán, 1960 tavaszán. [Cikk.] – 1960. 5. sz. 48–57. p. [Illyés Gyula: Lélek és kenyér és Magyarok c. könyvének említésével.]
- Kovács Ferenc*: Filmgyártásunk néhány elvi kérdése. (1945–1953) [Tan.] – 1960. 4. sz. 29–37. p. [A filmművészet és a magyar irodalom kapcsolatairól.]
- Lengyel Dénes*: Az irodalmi nevelés módszereiről. [Cikk.] – 1960. 6. sz. 71–75. p. [Molnár Ferenc, Gárdonyi Géza, Móricz Zsigmond és Jókai Mór népszerűsítéséről.]
- M. *Kondor Viktória*: Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig. [Ism.] – 1960. 2. sz. 115–119. p.
- M. V.: Tudományos ülés Sopronban Széchenyi István halálának 100. évfordulója alkalmából. [Ism.] – 1960. 3. sz. 30–35. p.
- Nemeskürty István*: Balassi Bálint Szép Magyar Komédiája. [Ism.] – 1960. 3. sz. 106–108. p.
- Szabó György*: Széchenyi Döblingben. [Cikk.] – 1960. 3. sz. 36–38. p.
- Szabó György*: A nacionalizmus a magyar irodalom tükrében. Jegyzetek az Irodalomtörténeti Intézet ülészakáról. [Ism.] – 1960. 3. sz. 40–47. p.
- Szalay Károly*: Humor és szatíra. [Tan.] – 1960. 4. sz. 38–47. p. [A magyar irodalom szatirikus hagyományairól.]
- Székel György*: Gondolatok két színi évad között. [Cikk.] – 1960. 4. sz. 55–58. p. [Darvas József, Mesterházi Lajos, Németh László, Illés Endre színműveiről.]
- Sziklay László*: Magyar – szlovák kulturális kapcsolatok. (Szerkesztette: Dr. Csanda Sándor, Bratislava, 1959. Szlovák Pedagógiai Könyvkiadó, 419 l., 36 l. képmell.) [Ism.] – 1960. 5. sz. 117–121. p.

[Sárosi Gyula, Eötvös József, Jókai Mór szlovák kapcsolatainak említésével.]
Tóth Ede: Ady hazafisága és internacionalizmusa. [Cikk.] – 1960. 3. sz. 48–52. p.

Vasi Szemle

Kiss Gyula: Népművelés és kulturális forradalom. [Tan.] – 1960. 1. sz. 111–126. p. [A Vasi Szemle c. 1933-ban indított irodalmi folyóirat és a szombathelyi Faludi Társaság említésével.]

Vigilia

Ágoston Imre: Brisits Frigyes hetvenéves. [Cikk.] 1960. 430–431. p.

Beney Zsuzsa: Játék és rettegés. [Tan.] – 1960. 146–152. p. [Gelléri Andor Endréről.]

Beney Zsuzsa: Radnóti Miklós útja. [Tan.] – 1960. 648–656. p.

Brisits Frigyes: A kétszázéves Kazinczy Ferenc. [Cikk.] – 1960. 123–125. p.

Csanád Béla: Az őszi fecske énekei. [Ism.] – 1960. 110–113. p. [Sík Sándor: Őszi fecske c. verseskötetéről.]

Dévényi Iván: Ferenczy Béni Petőfi-szobra. [Cikk.] – 1960. 438–40. p. [Petőfi alakja a képzőművészetben.]

Dévényi Iván: Képzőművészet. [Cikk.] – 1960. 181–182. p. [Kassák Lajos festményeiről.]

Eckhardt Sándor: Balassi Bálint Szép Magyar Komédiája. [Tan.] – 1960. 266–272. p.

Harmat Artúr: Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. [Cikk.] – 1960. 382–384. p. [Tinódi Crónikájáról tett említéssel.]

Magyar Ferenc: Fekete István. [Cikk.] – 1960. 319–320. p. [József Attila-díjjal való kitüntetése alkalmával.]

– : Magyar írók arcásai. [Cikk.] – 1960. 375–376. p. [A Petőfi Múzeum kiállításáról.]

Posszonyi László: Színházi őrző. [Cikk.] – 1960. 309–312. p. [Szabó Magda: Kígyómarás c. darabjáról.]

Posszonyi László: Tisztáznivalók Ady és Jókai körül. [Cikk.] – 1960. 636–638. p. [Ady és Jókai családjáról.]

Regős Miklós: Rákóczi Ferenc az Oltári-szentség előtt. [Cikk.] – 1960. 129–137. [Aspirationes principis Christiani c. művéről (1721).]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 51–54. p. [Ottlik Géza: Iskola a határon c. regényéről.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 115–119. p. [Ism. Komlós Aladár: A magyar költészet

Petőfitől Adyig és Végh György: Századvégi költők c. könyveiről.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 177–179. p. [Bodó Béla: Káin visszatér és Simon István: Februári szivárvány c. kötetéről.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] 1960. 240–242. p. [Kaffka Margit: Hullámzó élet c. könyvéről.]

[**Rónay György**] (r. gy.): Az Ezüstkör [Cikk.] – 1960. 255–256. p. [Folyóirat 1943-ban.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 368–371. p. [Horváth János: Berzsenyi és íróbarátai és Vargha Balázs: Berzsenyi c. könyvéről.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 435–437. p. [Birkás Endre: Elfelejtett emberek és Vas István: Rapszódia egy őszi kertben c. könyvéről.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk.] – 1960. 567–569. p. [Hernádi Gyuláról.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 621–624. p. [Vértesi Arnold: A tengeri rák c. könyvéről.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 690–692. p. [Sükösd Mihály: Ólomketrec c. könyvéről.]

[**Rónay György**] (*): Az olvasó naplója. [Cikk-ism.] – 1960. 750–753. p. [Kellér Andor: Bal négyes páholy, Zimándi István: Péterfy Jenő és baráti köre és Kunszery Gyula: József Attila ismeretlen verskéziratai c. művekről.]

[**Rónay György**] (r. gy.): Jegyzetlapok. [Cikk.] – 1960. 576. p. [Kölcsy Ferenc Berzsenyi-bírálatáról.]

[**Rónay László**] (R. L.): Ignác Rózsa két új könyve. [Cikk-ism.] – 1960. 509–510. p. [Torockói gyász, Prospero szigetén.]

Rónay László: Zenei jegyzetek. [Cikk.] – 1960. 245–247. p. [József Attila és Bartók Béla alkotásmódjáról.]

Sík Sándor: A Vigilia 25 éves. [Cikk.] – 1960. 109. p. [A folyóiratról.]

Sinkó Ferenc: Ki volt Anonymus? [Cikk.] – 1960. 687–690. p. [A legújabb kutatásokról.]

Szabó Géza: XIX. századi kispapjaink a magyar nyelvért. [Cikk.] – 1960. 510–511. p. [A nyelvújítás és a XIX. századi nyelvművelés egyházi résztvevői az alsópapság köréből.]

Szeghalmi Elemér: Bajza József. [Cikk.] – 1960. 445–446. p.

Gyűjtötték: ifj. Kozocsa Sándor és az MTA Irodalomtörténeti Intézete külső, anyaggyűjtő munkatársai.

Szerkesztette: Kemény G. Gábor

Az Irodalomtörténeti Kézikönyv műhelyvitái

II.

A készülő négy kötetes irodalomtörténeti kézikönyv egyes fejezeteinek a vitái (lásd ItK 1962, 793—6.) 1963 első három hónapjában továbbfolytatódtak. E megbeszélések eredményeiről és tanulságairól az alábbiakban számolunk be.

1. A régi magyar irodalmat tárgyaló I. kötet anyagából *Varjas Béla*, *Bán Imre*, *Stoll Béla* és *Hopp Lajos* mutattak be egy-egy nagyobb összefüggő részt. Varjas Béla a reformáció irodalmának néhány fejezetét bocsátotta vita alá. A fejezetek pontosságuk, megfogalmazásuk kidolgozottsága, s különösen az énekköltészetéről szóló fejezet érdekes új szempontjai folytán a vita résztvevőinek elismerésével találkoztak. Ugyanakkor túlméretezettnek tűnt az elsősorban teológus-írók munkásságának, s életrajzának a tárgyalása, aminek folytán az irodalomtörténeti jelleg helyenként háttérbe szorult. A fejezeteknek a korábbi tematika szerinti pontos kidolgozása felszínre hozta magának a tematikának egyes gyengéit, aminek következtében a vita bizonyos átcsoportosításokat határozott el. Az új csoportosításban a reformáció egyes áramlatai szerinti tagozódás helyébe az egyes műfaji csoportok szerinti rendszerezés fog lépni. Ezzel a rendszerrel szorosabbra lehet fogni a teológiai, értekező, vitairodalmat, s plasztikusabbban lehet bemutatni az énekköltészetet és a reformáció drámáit.

Bán Imre a XVII. századi barokk udvari irodalom több fejezetével, valamint az ezzel egyidejű polgári irodalom fejezeteivel készült el, köztük a Zrínyi- és az Apáczai-fejezettel is. A rendkívül gazdag anyag, *Bán Imre* tényszerű, szabatos kifejtésében, kitűnő alkalmat nyújtott a XVII. század több általános kérdésének a felvetődéséhez, s ezzel a szintézis koncepciójának továbbfejlesztéséhez. A vita középpontjában az udvari barokk irodalom körének meghatározása és az Apáczai-ban csúcsosodó polgári irodalomnak a barokkhoz való viszonya állt. Az előbbi kérdést illetően a hozzászólások arra hajlottak, hogy a vallási különbséget nem helyes rendszerező elvnek tekinteni, s így a nyugatmagyarországi főúri udvarok irodalmát valamint az erdélyi fejedelmi udvar irodalmi tevékenységét a köztük levő jelentős különbségek ellenére is együtt kell tárgyalni. A polgári irodalmat illetően az érdekes vita inkább csak problémákat vetett fel, s további vizsgálatokra ösztönzött. Számos a vitában felmerült mozzanat arra mutatott, hogy e polgári írók irodalomtörténeti vizsgálatát a jövőben célszerű erősebben elválasztani az egyháztörténeti kutatásoktól. A *Bán Imre* által bemutatott fejezetek közül különösen a nagy írókról szóló portrék, s általában az egyes írók tárgyalása volt igen sikeres, a nagyobb történeti összefüggések kidomborítása, a szintetikus szempontok érvényesítése viszont még nem történt meg elegendő mértékben. Ugyanennek a periódusnak a népszerű irodalmát *Stoll Béla* dolgozta ki röviden és magvasan összefoglalt fejezetekben. Az eddig még egyszer sem összefoglalt szerelmi, vitézi és oktató énekek rendszerezése, sajátosságainak meghatározása terén *Stoll* igen eredményes munkát végzett. A vita eredményeképpen a szerző még egy a korabeli népszerű katolikus irodalomról (népénekek, Kájoni stb.) szóló fejezettel fogja ezt a részt kiegészíteni.

A kései barokk periódusának, a rokokó irodalomnak néhány fontos fejezetét, köztük a Mikesről, Bethlen Kátáról, valamint az anekdota-irodalomról és a felvilágosodás erdélyi előkészítőiről szóló fejezeteket *Hopp Lajos* írta meg. Közülük kiemelkedőnek bizonyult a Mikesről szóló, mely a szerző új kutatásainak is első teljes összefoglalása. A Bethlen Kátáról szóló fejezetben viszont belső aránytalanságokra és bizonyos túlértékelésre mutattak rá a vita résztvevői. A vita középpontjában Hermányi Dienes elhelyezésének a kérdése állt, mivel abban mindenki egyetértett, hogy nem szerencsés öt e főúri írókkal egy csoportban tárgyalni. Megnyugtató megoldást azonban még nem sikerült elérni.

2. A II. kötet munkaközössége a szerkesztő, Pándi Pál vezetésével 1963. jan. 17-én a „Kölcsy Ferenc” c. fejezetet, Horváth Károly munkáját vitatta meg. Mind a jelenlevők, mind a véleményét írásban közlő Szauder József egyöntetűen elismeréssel szölk a munkáról, példaszöruk értékelte terjedelmében, felépítésében, valamint stílusában is. Apróbb kiegészítésekről, módosításokról nem beszélve a következö általánosabb érdekü kérdések és feladatok merültek fel:

Több oldalról is elhangzott az a kívánság, hogy a szerzö intenzívebben térjen ki a világirodalmi hatásokra, kapcsolatokra. Kölcsy esetében Vajda György Mihály részletesen meg is világitotta a német klasszikusokkal való kapcsolat, valamint a XIX. század eleji kelet-európai irodalomnak sajátos polgári szemléletü, a felvilágosodástól is színezett klasszicizmusának kérdését. Hasonlóképpen a horizont kitágítását javasolta Szauder József is, elsösorban Kölcsy filozófiai munkásságának részletesebb elemzésével. Mások ugyanakkor Kölcsynek a francia forradalomhoz való viszonyát, a klasszicizmus s a köznemesség függetlenségi hagyományának kérdését, romantika és klasszicizmus, ill. klasszicizmus és szentimentalizmus sajátos vegyületét szerették volna bővebben kifejtve látni. E megjegyzések folytán — mint legföbbs tanulság — felvetödött a reformkort és a romantikát megelőzö irodalmi korszak izlésbeli, stílusis, eszmei, esztétikai definíciójának, s a legalkalmasabb terminológiának kérdése. A szerkesztö éppen a vita tanulsága alapján szükségesnek látja, hogy e kérdésekkel a korszakbevezetö a tervezettnél terjedelmesebben foglalkozzék. — Erös igény nyilatkozott meg a vita során Kölcsy, s következésképpen minden a korszakba tartozó író stílusának elemzése iránt. Kölcsy esetében föleg prózája, elsösorban értekezö prózája értékelése tekintetében merültek fel nézeteltérések. Hasonlóképpen kívánatosnak tartja a munkaközösség Kölcsy írói mővészete kérdésének s ezzel kapcsolatban az írói utóéletnek a mostaninál egy árnyalattal analitikusabb, szükséges esetben polemikusabb felvetését. Vitázáró hozzászólásában a szerkesztö is Kölcsy szellemi, mővészi, eszmei örökségét fejtegette, azzal a megjegyzéssel, hogy az életmőnek határozottabb esztétikai árnyalása mellett ezen életmőnek egyik legnagyobb s legmaradandóbb értékének — annak ti. hogy egy nagy emberi egyéniség, gondolkodó és etikus lenyomata — pregnánsabb megrajzolása lenne kívánatos.

3. Az ItKk IV. kötetének munkaközössége Szabolcsi Miklós szerkesztö vezetésével 1963. jan. 16-án két fejezetet vitatott meg: Nagy Magda : A népi írók lirája; Rába György : Polgári líra a két világháború között. E két fejezet fontos eligazító céllal került megvitatásra: talán a legnehezebb fejezet-típust, a több kisebb portrét összefogó, irányt, csoportot, nemzedéket tárgyaló típust képviseli.

A vita ezúttal is azt a jól bevált gyakorlatot követte, hogy az általános vita elötte egy alapos, részletes beszámoló hangzik el a megvitatandó dolgozatról, s ehhez kapcsolódnak a hozzászólások. Nagy Magda fejezete esetében Czine Mihály tartotta a beszámólót, s kifejtette, hogy az efféle fejezet-típus elkerülhetetlenül csonka, minthogy a csoport legjelentösebb képviselői külön fejezetben szerepelnek. Ennek ellenére a referens úgy látja helyesnek, hogy e legjelentösebb képviselökre (adott esetben pl. Illyés Gyulára) az összefoglaló fejezet is intenzívebben utaljon. Ami a dolgozatnak, mint kézikönyv-fejezetnek értékelését illeti, Czine Mihály szerint nem veszi eléggé tekintetbe a kézikönyv-fejezet tankönyv-igényét, lévén túlméretezett. Ezért tömörítést, az egyes költöknak kisportré-szerű összefoglalását javasolja. A módszer terén kifogásolja, hogy a szerzö az egyes költö tárgyalásában indokolatlanul elütö módszert követ, azonkívül pedig megtöri az egyes életpályákat anélkül, hogy a megtörések okairól általános érvényü megállapításokig tudna eljutni. Mindez arról árulkodik, hogy a szerzönek nem sikerült a közös fejezetet indokló közös jegyeket plasztikusan megragadnia. Igen tanulságos volt a beszámolóban a „személycserékre” vonatkozó része is (ebbe többen is belekapcsolódtak), jelezte: milyen nehéz legtöbbször egy-egy költö csoportbeli helyét megtalálni, milyen könnyen belekerül a csoportba nem jellemzően odatartozó költö, másrészt pedig milyen könnyü kifejejteni odatartozó alkotókat.

A hozzászólások legfontosabb mondanivalói a pályakép s ezen belül a fejlődési csomópontok megrajzolásának fontosságát érintették, de kitértek a fogalmazás és az idézetmegválasztás kérdéseire is. — A vitavezetö mindezek alapján átdolgozást javasol olyan értelemben, hogy e csoportban Erdélyi József szegényparaszti hangvétele legyen a központi kérdés, e köré sorakozzék fel portrészerően a többi költö. — Mindenképpen indokolt és figyelembe veendő viszont a szerzönek a válaszában tett azon megjegyzése, hogy a szóbanforgó témáról még nincs marxista feldolgozás, s ez érthetö nehézségekkel jár a fejezet végleges kimunkálásában.

Jóval több helyeslő s részben kiegészítö, módosítö megjegyzést váltott ki Rába György munkája. A referens Béládi Miklós elismeréssel szölk róla, dicsérte a fejezet példaszöruk tömörségét, jól szerkesztettségét, az egységes szempont kielégítö fellelését. Leginkább még a szerzönek azt a módszertani álláspontját tartja problematikusnak, mely szerint a költői életmőveket elsösorban belülről (pl. a költői képalkotás különbségeire, fejlődésére tekintettel) vizsgálja.

A finom elemzések révén így gazdag és színes stílári képét kapunk, halványabb marad viszont a költők világnézeti karaktere. Akad a dolgozatban túlértékelés is, viszont ugyanakkor a szerző más esetben erősebben érvényesíti kritikai szempontjait. Fontos figyelmeztetése a referensnek az, hogy utalni kell a költők prózaírói munkásságára még akkor is, ha mint prózaírók más fejezetben is szerepelnek. Béliadi azt is hangsúlyozandónak tartja, hogy az e fejezetben tárgyalt költői nemzedék a Nyugat harmadik nemzedéke, a vitavezető szerkesztő szerint viszont Rába György fejezete a Nyugat második és harmadik nemzedékét öleli fel.

A hozzászólások általában egyetértettek a referátum pozitív értékelésével, azt azonban többen is nyomatékosan kívánták, hogy a szerző állítsa jobban előtérbe a tartalmi-világnézeti megközelítés szempontjait, a kor társadalmi problémáit, szellemi mozgását építse be a fejezetbe, az egyes költők útjának társadalmi meghatározottságát erősebb kontúrokkal rajzolja meg. Meggondolandó az is, hogy az esztétikai komplex megközelítés és sűrített fogalmazás következtében a szöveg nehezen tanulható.

A mindkét fejezetet, sőt minden hasonló fejezetet érintő megjegyzéseket — részben a szerkesztő vitázáró hozzászólása alapján — ezekben foglalhatjuk össze: a hasonló típusú fejezetek élén, az egyes portrékat megelőzően társadalmi és világnézeti horizontot kell adni. (Eredetileg az volt az elképzelés, hogy az összefoglaló fejezeteken belül ne is legyenek külön portrék, a gyakorlat azonban e felfogás revidálására kényszerítet.) Az egyes fejezetekben a portrék felsorakoztatása a líra, próza stb. szerint történik. A fejezetekben az egyes rétegeket lehetőleg plasztikusan kell elkülöníteni, a társadalmi jellemzéseket erősebben megrajzolni a költőket — írókat a világirodalmi irányzatokba beleágyazni. A szerkesztő bejelentette, hogy a két világháború közti részhez egy, az eredetileg tervezettnél nagyobb terjedelmű bevezető készül, ide kerül majd a korszakra vonatkozó általános elvi, elméleti, esztétikai fogalmak megvilágítása is. A még felvetett kérdések közül megemlíthető még többek között az, hogy — mivel az ilyen kiszakított fejezet többnyire csak az adott fejezeten belül állít fel értékrendet — szem előtt kell tartani az egész korszak, az egész kötet íróihoz való viszonyítás feladatát is. Hasznosnak bizonyultak az idézetek szükségességére és alkalmazásuk mikéntjére vonatkozó észrevételek, valamint az a felvilágosítás, mely szerint a verselés kérdései nem szerepelnek külön fejezetben, ezért az idetartozó, szükségesnek látott megjegyzéseket az egyes költők tárgyalása során kell megtenni.

M. A.

Hopp Lajos tanulmányútja Franciaországban

Az MTA és a C.N.R.S. (Centre National de la Recherche Scientifique) között megkötött egyezmény keretében 1962. szept. 28-tól 1963. jan. 4-ig franciaországi tanulmányúton vettem részt. Kutatási témám intézeti tervmunkámmal, a Rákóczi-kor irodalmával volt kapcsolatos. Az MTA és a C.N.R.S. által elfogadott munkaterv alapján kutatásokat végeztem Párizsban és környékén (Versailles, Marly, Saint-Germain, Rambouillet, Grosbois, Fontainebleau, Chantilly, továbbá Chaillot, Passy, Choisy városrészekben), valamint Dieppe Rouen, Lyon, Marseille, Dijon és Troyes városokban. A levéltárakban, könyvtárakban és múzeumokban egyrészt Rákóczi és Mikes franciaországi tartózkodásának (1713—1717) történetével foglalkoztam, másrészt a fejedelem és kamarása irodalmi műveinek francia vonatkozásaival és forrásaival.

Párizsban és más városokban francia részről rendkívüli előzékenységet és segítőkészséget tapasztaltam; ebben annak is része lehet, hogy témám francia vonatkozásai általában érdeklődést keltettek. A dieppei Történeti társulat tagjaival történt beszélgetés után pl. a sajtó cikket közölt az Informations dieppoises-ban Rákóczi és kísérete Dieppe-ben való partraszállásának (1713. jan. 13.) általuk ismeretlen részleteiről. Felkérték továbbá egy közlemény megírására és Szathmári Király Ádám idevonatkozó naplórészletének francia lefordítására a Normandiai évkönyv számára. Közölt egy cikket a France—Hongrie c. lap is, Rákóczi Normandiában címmel. Fölmerült Szathmári Király Ádám franciaországi naplója közös kiadásának gondolata is.

1. Rákóczi Vallomásai, Szathmári Király Ádám naplójegyzetei és Mikes Kelemen Leveleskönyvének francia vonatkozásai alapján végig követtem a fejedelem és kísérete franciaországi tartózkodásának állomásait, a normandiai partralépéstől kezdve a marseillei ill. a touloni elhajózásig. A Mikes-életrajz megírása szempontjából különösen értékes, egyben nagy élményt jelentő volt a XIV. Lajos-korabeli királyi rezidenciáknak, a klasszicizmus hatalmas alkotásainak a megtekintése, a korabeli kosztümök, ékszerek, bútorok, metszetek stb. megismerése. A Louvre, a Musée de Carnavalet, a Musée de l'histoire de la ville de Paris stb. gyűjteményének többszöri megtekintésével egyidejűleg tanulmányoztam a korszak történeti, művészeti vonatkozású szakirodalmát. A grosboisi erdőben megnéztem a kamalduli kolostornak és Rákóczi lakóhelyének (1715—1717) egykori színhelyét, ahol a fejedelem szíve pihent; láttam a Rákóczi emlékére fölállított emlékművet a Rue des Camaldules-ban.

2. II. Rákóczi Ferenc többnyire kiadatlan műveinek kéziratait a párizsi Bibliothèque Nationale-ban és a troyesi Bibliothèque de la Ville-ban vizsgáltam meg. Itt elsősorban Zolnai Béla Rákóczi-bibliográfiájára támaszkodtam (Széphalom 1927, 286–87. l.). Zolnai óta Troyes-ban érdemi munkát nem végeztek. — A latin és francia nyelvű Rákóczi-kéziratokat elsősorban Mikes vonatkozásában vizsgáltam meg (szerzői fogalmazvány, szerzői tisztázat, írásmód, javítás, gondolat-párhuzamok stb.). Megállapítható, hogy Mikes a kéziratok kivitelezése, technikai eljárás, formátum stb. Rákóczinak általános módszerét követte. Akárcsak a levélírásban, amit Rákóczi kancelláriáján sajátított el kitűnően, Mikes irodalmi tevékenységének egészében is Rákóczit vallhatja mesterének. Kutatásaim tanulságait Mikes műveinek kritikái kiadása közben használok föl. — Rákóczi műveinek kéziratai mindezekig hiánytalanul megvannak, olyan rendben, ahogyan azt Zolnai annak idején leírta. Ideje lenne valamennyiről mikrofilmet készíteni és a hazai kutatás számára hozzáférhetővé tenni.

3. Mikes Kelemen Törökországi Leveleinek és több mint tíz kötet kiadatlan művének francia forrásait tanulmányoztam a Bibliothèque Nationale-ban, a Sainte-Geneviève és az Arsenal könyvtárban. Munkám eredménnyel járt és sikerült a Leveleskönyv (kiadás előtt álló) forrásapparátusát számos új forrás-jegyzettel kiegészítenem, a Mikes-bibliográfiát külföldi vonatkozásokkal kibővítenem. A vártnál eredményesebben végződött a Mikes-fordítások forráskutatása. A magammal vitt Mikes-szövegek s az eddigi szakirodalom tanulságainak birtokában sikerült — az Epistolák kivételével — valamennyi Mikes fordításnak a francia eredetijét kézbe vennem és többnyire a megfelelő kiadást megjelölnöm. Jelentős jegyzetanyagot készítettem az egyes fordításokra, azok szerzőire, ill. a Mikes kritikái kiadás egyes kötetekre vonatkozólag.

Megállapítható, hogy Mikes túlnyomórészt a francia klasszicizmus, kisebbrészt a barokk és a klsszaicizmus átmeneti irodalmából, korábbi olvasmányai közül választotta ki fordításait, többnyire a Rákóczi könyvtárban meglevő jeles szerzők munkáit. Pl. Claude Fleury, ügyvéd, jogtudós, irodalmilag művelt történész volt; Bossuet tanítványa, La Bruyère és Fénelon barátja, az Akadémia tagja. — A janzenista Pouget La Fontaine-el levelezett. — A janzenizmussal vádolt Le Tourneux híres hitszónok, akire Boileau is figyelt. — Vernage a Sorbonne doktora, akinek könyvtárát halála után 1500 livres-re értékelték. — Calmet (megh. 1757) a neves lorraine-i historikus maga Voltaire is fölkereste és használta műveit. — Courtin, francia követ előbb Krisztina királynőnek, majd Károly Gusztáv svéd királynak a titkára. — Mme de Gomeznek, a divatos regényírónőnek a könyve, Gobinet-nek, Richelieu egykori pártfogoltjának, a művelt kollégiumi nevelőnek a munkája, a Savonarola fordító Meliquenек és az utrechti Van Haeftennek a műve Mikes könyvtárából való.

A korabeli írások és későbbi kritikák szinte kivétel nélkül dicsérik nyelvi szempontból az említett szerzők munkáit. Ezek olvasása és fordítása révén Mikes a francia klasszicizmus magas szintű irodalmi nyelvvel ismerkedett meg. E források értékelése nemcsak Mikes műveltségi körének bővülése, hanem nyelvi fejlődése szempontjából is fontos feladat lesz.

4. Szorosan vett kutatási területem mellett más irányban is igyekeztem tájékozódni. Meglátogattam a C.N.R.S. Institut de Recherche et d'Histoire des Textes (Dir. Jeanne Viel-liard) intézetét, megismertem kiadványait. Ezek különösen a reneszánsz területén gazdagok, és a különböző művészetek összképének kialakítását segítik elő. (Vö. a C.N.R.S. irodalomtörténeti vonatkozású kiadványairól Vil. Figy. 1963. 1. sz.) — Az intézet elsősorban a régi irodalom, ill. kéziratok kutatására van berendezkedve; munkája a latin, a görög, az ófrancia, a keleti, a diplomáciai és a heraldikai szekciókra épül.

Megismertem a Sorbonne Institut d'Histoire de la Civilisation de l'Europe moderne intézetét. Több alkalommal találkozottam L. Victor Tapié professzorral, aki néhány éve látogatást tett Intézetünkben, s aki szívélyes fogadtatásban részesített. Meghívására részt vettem két munkamegbeszélésen és előadásán. (Sur la civilisation de l'Europe centrale au XVIIe siècle. — Sur le classicisme et les influences baroques en France au XVIIe siècle.)

Felkerestem Tours-ban, a Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance nevű reneszánsz-kutató intézet igazgatóját, Pierre Mesnard professzort. Meleg fogadtatása, és a magyar szakemberekkel való együttműködési szándéka, s az általa vázolt közös kutatási program arról győzték meg, hogy a reneszánsz kutatás területén minden lehetőség megvan a komoly tudományos együttműködésre. Miután részletesen beszámoltam Intézetünk munkájáról, Mesnard professzor tájékoztatott az általa irányított kutatómunkáról; ismertette az 1963-ban Tours-ban megrendezésre kerülő középeurópai reneszánsz konferencia előkészületeit is. Erre számos magyar résztvevőt hívott meg, a lengyel, szovjet és török vendégek mellett.

Megismertem a Sorbonne Institut de littératures modernes comparées intézetének munkáját is, M. Dédéyan professzor és munkatársainak szíves segítségével. Ennek az intézetnek másik professzora, M. Eliembre éppen Budapesten tartózkodott a Nemzetközi Összehasonlító Konferencián, amelyről vitatkozva, de ránk nézve pozitívan számolt be szóban és a sajtóban (France Observateur) egyaránt. M. Dédéyan professzor engedelmével átnéztem

a Sorbonne Összehasonlító Irodalomtörténeti Intézetének néhány esztendei (1957—1962) programját, az intézeti témákat; részt vettem néhány előadáson. Az Összehasonlító Intézet munkájáról részletesen is beszámolok a Vil. Figyelőben.

A fenti intézetek szakkönyvtárait átnézve, sajnos meg kellett állapítanunk, hogy magyar vonatkozású anyaguk igen szegényes, ami van az is meglehetősen elavult. Ennek alapvető oka kapcsolataink és idegen nyelvű publikációink elégtelen volta. Hosszú évek szívós munkájával kell változtatni ezen a tarthatatlan helyzeten. Meg kell ismertetnünk a francia szakembereket a magyar marxista irodalomtudomány eredményeivel. Igen erős érdeklődést, várakozást tapasztaltam mindenütt a közép-európai irodalomtörténeti kutatások és eredmények iránt, nem utolsósorban a magyar irodalomtörténeti kutatások iránt.

Összegezve tanulmányutam eredményeit, köszönettel tartozom azoknak a francia kollégáknak, könyvtárosoknak, levéltárosoknak, akik munkámat támogatták és elősegítették. Külön köszönetet mondok a párizsi Magyar Intézet igazgatójának és munkatársainak szíves segítségükért.

H. L.

Intézeti hírek

(1963. január 1. — március 31.)

A magyar—vietnámi kulturális egyezmény keretében Nyíró Lajos osztályvezető tanulmányúton járt a Vietnámi Demokratikus Köztársaságban január 10—március 31. között. Dolgozott a Vietnámi Tudományos Tanács Irodalmi Intézetében, többször találkozott az 1930-as évek irodalmi életének ma is élő aktív résztvevőivel. Összegyűjtött anyagát egy összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányban dolgozza fel, amelynek tárgya: a nemzeti irodalom fejlődésének problémái a gyarmati korszak körülményei között.

*

J. Hilgier elvtárs, a Lengyel Tudományos Akadémia káderosztályának vezetője magyarországi tartózkodása során február 1-én megbeszélést folytatott Intézetünk vezetésével a tudományos utánpótlás nevelésének gyakorlati kérdéseiről.

*

Az MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának Vezetősége február 11-én tartott ülésén a felkért opponensek: Bóka László lev. tag és Barla János az irodalomtudomány doktora bírálata alapján megvitatta az Intézet 1963. évi tudományos munkatervét.

*

Szabolcsi Miklós osztályvezető február 21—március 5. között Bécsben tartózkodott tanulmányúton. József Attila bécsi tartózkodására vonatkozó anyagot gyűjtött az egyetem archívumában és a könyvtárakban. A Gesellschaft für Österreich—Ungarische Beziehungen rendezésében előadást tartott József Attiláról.

*

Március 1-én Sztojko Bozskov lev. tag, aki a Bolgár Tudományos Akadémia delegációjával érkezett Budapestre az akadémiai

egyezmény megkötésére, felkereste intézetünket és megismerkedett az Intézet munkájával.

*

Intézetünk Igazgató Tanácsa március 4-én tartott ülésén Hopp Lajos és T. Erdélyi Ilona tudományos munkatársat bízta meg a Világ-irodalmi Figyelő segédszerkesztői illetve technikai szerkesztői feladataival.

*

A Magyar Történelmi Társulat, a TIT Budapesti Történelmi és Irodalmi Szakosztálya közös klub-estjén március 6-án a Kossuth Klubban Klaniczay Tibor igazgatóhelyettes tartott előadást „Irodalomtörténet és történetírás” címmel. Az előadás egyik felkért hozzászólója Szabolcsi Miklós osztályvezető volt.

*

Horst Frenz professzor, az Indiana Egyetem összehasonlító irodalomtörténeti tanszékének vezetője, az Association Internationale de Littérature Comparée alelnöke, a Yearbook of Comparative and General Literature főszerkesztője az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya vendégeként egy hetet töltött hazánkban. Március 25-én felkereste intézetünket és találkozott intézetünk vezetőivel. A baráti légkörben lezajlott találkozón amerikai vendégünk tájékozódott a magyarországi és a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatások helyzetéről és távlatairól, az intézetben folyó ilyen irányú munkálatokról, továbbá az intézet munkájáról általában. A megbeszélés során felmerült a magyar irodalomtudományi eredmények amerikai ismertetésének és a kölcsönös tájékoztatásnak a kérdése is.

*

G. F. Cushing a londoni egyetem magyar tanszékének vezetője, aki a Kulturális Kapcsolatok Intézetének meghívására érkezett hazánkba, március 26-án meglátogatta Inté-

zetünket, március 29-én pedig a régi magyar irodalom kutatóival találkozott.

*

Március 28-án védte meg „József Attila indulása” című doktori értekezését Szabolcsi Miklós kandidátus, intézetünk osztályvezetője. Az értekezés opponense Tolnai Gábor akadémikus, Kardos László lev. tag és Ránki György a történelemtudomány kandidátusa volt.

*

Az Intézet munkatársainak külföldön megjelent publikációi: „Renaissance und Huma-

nismus in Mittel- und Osteuropa” című két-kötetes tanulmány-gyűjteményben (Berlin 1962, Akademie-Verlag, szerkesztette Johannes Irmscher) *Klaniczay Tibor*: Probleme der ungarischen Spätrenaissance, és *Pirnát Antal*: Der antitrinitarische Humanist Johann Sommer und seine Tätigkeit in Klausenburg. — A Listy Filologické, a csehszlovák klasszika-filológiai és középlatin kutatások folyóirata, legutóbbi, 84. kötete *Miloš Kouřil* tollából ismertetést közöl V. Kovács Sándor: A Dózsa-háború humanista eposza [Stephanus Taurinus de Switawia: Stauromachia] c. tanulmányáról, amely folyóiratunk LXIII. (1959) évfolyamában jelent meg.

*

Társasági hírek

(1963. január 1.—március 31.)

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság vezetősége 1963. február 9-én tartott ülésén az alábbi határozatokat hozta:

1. 1963. május 3—4—5-én Keszthelyen tartja tavaszi vándorgyűlését. A vándorgyűlés a magyar szentimentalizmus problémáival, a magyar szentimentalizmus európai kapcsolataival, továbbá irodalmunk egyes aktuális kérdéseivel foglalkozik.

2. 1963. októberében Egerben rendez a Társaság vándorgyűlést. Itt Gárdonyi Gézára és Bródy Sándorra emlékezünk, születésük 100. évfordulója alkalmából, továbbá tárgyalni fogja a vándorgyűlés a naturalizmus problémáival, valamint a film és irodalom kapcsolatával összefüggő kérdéseket.

3. Az avantgardizmus problémáiról ugyancsak 1963. októberében, Budapesten tart a Társaság vitaülést.

4. Az összehasonlító irodalomtörténet néhány problémájával foglalkozó ülésszakot a vezetőség 1964. tavaszára elhalasztotta.

5. Batsányi János születésének 200. évfordulója alkalmából 1963. május 5-én,

Tapolcán rendezendő emlékünnepeken a Társaság küldöttséggel képviselteti magát.

6. Eörsiné Hajdu Marianna gimnáziumi tanárt és Seres Józsefet, a Kiadói Főigazgatóság munkatársát a vezetőség a Társaság tagjai sorába felvette.

7. A vezetőség a KRITIKA c. folyóirat szerkesztőbizottságába a Társaság részéről Weber Antalt társszerkesztőként, Czine Mihályt, Kiss Lajost és Kovács Kálmánt szerkesztőbizottsági tagként delegálta.

*

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság — ugyancsak a február 9-i vezetőségi ülés határozata alapján — a tagok közötti bensőbb kapcsolat kifejlesztése érdekében, amelytől az irodalomtörténeti közszellem felélénkülését is reméli, minden hónap első hétfőjén (1963 márciusától kezdődően a Kárpátia Étteremben) klubszerű összejövetelek sorozatát indította meg.

*

Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában — Régi magyar filozófusok. — Felhő Ibolya — Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. — Kelemen László naplója és feljegyzései. — Csapláros, István: Sprawy polskie w literaturze węgierskiej epoki oświecenia. — Arany János Kapcsos Könyve. — Péter László: Juhász Gyula a munkásmozgalomban. — Szerb Antal (1901–1945) Bibliográfia. — Hankiss Elemér — Berczeli A. Károlyné: A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVIII–XIX. század. — Az opera történetéből. — In memoriam Gedeon Mészöly. — Tanárky Gyula naplója (1849–1866). — (Kőhegyi Mihály, Kaposi Márton, Gyenis Vilmos, Mályuszné Császár Edit, Sziklay László, Horlai Györgyné, József Farkas, Szabó György, Staud Géza, Bíró Ferenc, Pusztai Ferenc, Lukácsy Sándor) 251

A rokontudományok folyóiratainak magyar irodalomtörténeti vonatkozású írásai 1960-ban (Szerk.: Kemény G. Gábor) 260

Az Intézet és a Társaság életéből

Az Irodalomtörténeti Kézírónyv műhelyvitái II. 267
Hopp Lajos tanulmányútja Franciaországban 269
Intézeti hírek (1963. január 1. — március 31.) 271
Társasági hírek (1963. január 1. — március 31.) 272

СОДЕРЖАНИЕ

И. Немешкюрти: «Венгерская хроника» Гашпара Хелтаи, как ценное произведение венгерской художественной прозы 125
Ф. Биро: Казинци и Пецели 140
Д. Кошари: Кемень и Сеченьи после 1849 года 149
А. Комлош: Началы венгерской марксистской критики 171

Небольшие статьи

Дискуссия

Дь. Вертеш: Атила Йожеф и подпольная Коммунистическая партия 192

Документация

Дь. Тёрё: Военные сводки Бема на французском языке, написанные почерком Петефи 219
Л. Тарди: Первая история венгерской литературы на французском языке 228
Е. Шомоди: Сведения к истории Зриньи и хорватского крестьянского восстания 1653–59 годов 232

Обзор

История венгерского театра (*Дь. М. Вайда*) 236
Сочинения Пала Радаи, тома I–II (*И. Бан*) 238
Дьюла Фёлдеш: Все тайны Ади (*Е. Везер*) 240
Ласло Кёню: История венгерской литературы в Америке (*Л. Иллеш*) 241
Избранные сочинения Фридьеша Каринти (*К. Салаи*) 243
Ласло Галди: Познакомимся с формой стихов (*Л. Пецели*) 247

Из жизни Института и Общества

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az **Akadémiai Kiadónál**, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Telefon: 111–010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számla szám: 05.915.111-46

az **Akadémiai Könyvesboltban**, Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185–612

a **Posta Központi Hírlap Irodá-nál**, Budapest V., József nádor tér 1.

Telefon: 180–850

Csekk számla: egyéni 61.257, közületi 61.066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

INHALT

I. Nemeskürty : Die Ungarische Chronik des Gáspár Heltai als ein wertvolles Stück der ungarischen Kunstprosa	125
F. Bíró : Kazinczy und Péczeli	140
D. Kosáry : Kemény und Széchenyi nach 1849	149
A. Komlós : Die Anfänge der marxistischen Kritik in Ungarn	171

Kleinere Mitteilungen

Diskussion

Gy. Vértés : Attila József und die illegale kommunistische Partei	192
--	-----

Dokumentation

Gy. Törő : Die in französischer Sprache verfassten Armeieberichte von Bem in der Handschrift Petőfis	219
L. Tardy : Die erste ungarische Literaturgeschichte in französischer Sprache	228
É. Somogyi : Beiträge zur Geschichte Zrinyis und der kroatischen Bauernerhebung von 1653—59	232

Rundschau

Ungarische Theatergeschichte (György M. Vajda)	236
Die Schriften von Pál Ráday I.—II. (I. Bán)	238
Gyula Földessy: Jegliche Geheimnisse von Ady (E. Vezér)	240
László Könnyű: Die Geschichte der ungarischen Literatur von Amerika (L. Illés)	241
Die ausgewählten Werke von Frigyes Karinthy (K. Szalay)	243
László Gáldi: Lernen wir die Versformen kennen (L. Péczely)	247

Aus dem Leben des Instituts und der Gesellschaft

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem II. sz. magyar irodalom-történeti tanszéke VAJDA JÁNOS összes műveinek kritikai kiadását készíti elő. Ezzel kapcsolatban kérünk mindenkit, akinek birtokában van Vajda János valamilyen eredeti kézírata (vers, levél) vagy valaminő rávonatkozó okmány, szíveskedjék erről értesítést küldeni a következő címre: BARTA JÁNOS egyetemi tanár, Debrecen 10. Központi Egyetem.